

**İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞI SONRASI BARIŞ
SÜRECİ VE LİDERLERİN BARIŞ SÖYLEMLERİ**

**2023
YÜKSEK LİSANS TEZİ
BÖLGE ÇALIŞMALARI**

Arzu ABİOĞLU

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ali ASKER**

**İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞI SONRASI BARIŞ SÜRECİ VE LİDERLERİN
BARIŞ SÖYLEMLERİ**

Arzu ABİOĞLU

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ali ASKER**

**T.C.
Karabük Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Bölge Çalışmaları Anabilim Dalında
Yüksek Lisans Tezi
Olarak Hazırlanmıştır**

**KARABÜK
Ocak 2023**

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	1
TEZ ONAY SAYFASI	3
DOĞRULUK BEYANI	4
ÖNSÖZ	5
ÖZ.....	6
ABSTRACT.....	7
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ	8
ARCHIVE RECORD INFORMATION	9
KISALTMALAR	10
ARAŞTIRMANIN KONUSU	11
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	11
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	11
ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM	12
KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER	12
1. BİRİNCİ KARABAĞ SAVAŞI: NEDENİ, GELİŞİMİ VE SONUÇLARI ... 14	
1.1. Azerbaycan'da "Ermeni Meselesinin" Tarihine Genel Bakış	14
1.1.1. Tarihsel Süreç	14
1.1.2. SSCB'nin Dağılması ve Ermeni Meselesi	19
1.1.3. Azerbaycan Topraklarının İşgal Süreci	22
1.1.4. Ateşkes Süreci	26
1.2. Liderler, Politikalar ve Söylemler	31
1.3. Ateşkes Süreci ve İhlaller	42
1.3.1. Nisan Savaşı.....	42
1.3.2. Tovuz Savaşı.....	45

1.4.	44 Günlük Savaş ve Sonuçları	49
1.5.	Üçlü Bildiri	50
2.	BARIŞ SÜRECİ, SÖYLEMLER VE REEL POLİTİK	57
2.1.	Savaş Sonrası Sürecin Barış Önerileri.....	57
2.1.1.	Zengezur Koridoru	57
2.1.2.	3+3 İşbirliği Platformu ve Bölgesel Açından Değerlendirilmesi.....	60
2.1.2.1.	Azerbaycan Açısından Önemi	63
2.1.2.2.	Türkiye Açısından Önemi.....	66
2.1.2.3.	Ermenistan Açısından Önemi.....	68
2.1.2.4.	Gürcistan Açısından Önemi.....	71
2.1.2.5.	İran Açısından Önemi	73
2.1.2.6.	Rusya Açısından Önemi	75
2.2.	Diplomatik Görüşmeler, Çözüm Önerileri ve Barış Söylemleri.....	77
2.2.1.	Rusya Federasyonu ve Azerbaycan-Ermenistan Görüşmeleri.....	77
2.2.2.	Türkiye-Ermenistan Temasları.....	84
2.2.3.	Söylem Nedir?	87
2.2.4.	Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in Barış Söylemleri....	89
2.2.5.	Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Barış Söylemleri.....	95
2.2.6.	Rusya Federasyonu Başkanı Vladimir Putin'in Söylemleri	100
2.2.7.	Ermenistan Cumhurbaşkanı Nikol Paşinyan'ın Söylemleri.....	103
	SONUÇ	108
	KAYNAKÇA	112
	ŞEKİLLER LİSTESİ	128
	ÖZGEÇMİŞ	129

TEZ ONAY SAYFASI

Arzu ABİOĞLU tarafından hazırlanan “İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞI SONRASI BARIŞ SÜRECİ VE LİDERLERİN BARIŞ SÖYLEMLERİ” başlıklı bu tezin Yüksek Lisans Tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Ali ASKER

.....

Tez Danışmanı, Uluslararası Siyaset Anabilim Dalı

Bu çalışma, jürimiz tarafından Oy Birliği ile Bölge Çalışmaları Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir. 20/01/2023

Ünvanı, Adı SOYADI (Kurumu)

İmzası

Başkan : Doç. Dr. Ersin MÜEZZİNOĞLU (KBÜ)

.....

Üye : Prof. Dr. Ali ASKER (KBÜ)

.....

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Ali Samir MERDAN (ÇAKÜ)

.....

KBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu, bu tez ile, Yüksek Lisans Tezi derecesini onamıştır.

Prof. Dr. Müslüm KUZU

.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntıların intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığını beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı: Arzu ABİOĞLU

İmza :

ÖNSÖZ

Yüksek lisans eğitimim, derslerim, tez yazım süreci boyunca çalışmalarına rehberlik eden ve desteklerini benden esirgemeyen saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. Ali Asker'e sonsuz teşekkür ederim. Eğitimim boyunca gelişimime katkıda bulunan saygıdeğer hocalarıma, tez jürimde yer alarak önemli eleştiri ve tavsiyeleriyle çalışmama sağladıkları katkılardan dolayı saygıdeğer Doç. Dr. Ersin Müezzinoğlu ve Dr. Öğr. Üyesi Ali Samir Merdan hocalarıma teşekkür ederim.

Eğitim hayatım boyunca maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen eşim Vasif Abioğlu'na, annem Hanımımız Gafarova ve babam Ahmedağa Gafarov'a, ağabeyim Anar Gafarov'a ve tez çalışmasında birçok kaynağa erişmeme yardımcı olan, bilgi ve tecrübesini paylaşan sevgili arkadaşım Ülviye Filyeva'ya sevgi, saygı ve şükran borçluyum. Ayrıca, tez çalışması boyunca karşılaştığım teknik sorunların çözümünde yardımlarını esirgemeyen İhsan Haşim Kutluk'a teşekkürlerimi sunarım.

Arzu ABİOĞLU

ÖZ

Karabağ sorunu, Azerbaycan ve Ermenistan arasında, etnik ve teritoryal gerekçelerle temellendirilen, yaklaşık iki yüzyıllık geçmişi olan bir ihtilaf olmuştur. Ermenistan, Dağlık Karabağ ile birlikte Azerbaycan topraklarının %20'lik bir kısmını herhangi bir hukuki dayanağı olmaksızın otuz yıla yakın işgal altında tutmuş, bu sorun, uluslararası kurumların aracılığında uzun yıllar çözüm beklemiştir. 8 Kasım 2020 tarihinde İkinci Karabağ Savaşı'nın bitmesiyle Azerbaycan kendi topraklarını düşman işgalinden kurtarmıştır. Çalışmamızın amacı, Karabağ sorununu geçmişten günümüze, tarihi bir bütünlük içerisinde ele almak, İkinci Karabağ Savaşı sonrasında başlanan barış sürecinde Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan liderlerinin söylemlerini incelemektir. Bu amaçla, öncelikli olarak "Karabağ" bölgesinin, coğrafi sınırları ve ekonomik kaynakları incelenmektedir. Böylelikle, söz konusu bölgenin, her iki ülke için ne ifade ettiği anlaşılmaya çalışılmaktadır. Ardından, söz konusu bölge, tarihi bir bütünlük içerisinde demografik yapı ve hüküm süren siyasal iktidarlar açısından ele alınmaktadır. Bu noktada sorunun asıl kaynağının zikredilen taraflar olup olmadığı ve sorunu tetikleyen diğer muhtemel aktörlerin rolü araştırılmaktadır. Ardından söz konusu sorunun çözümü noktasında atılan adımlar, ihlaller, meydana gelen İkinci Karabağ Savaşı, alınan sonuçlar ve barış süreci değerlendirilmektedir. Bunun yanı sıra, çalışmamızda, bölge ülkeleri açısından barışın önemi incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan; Türkiye; Rusya; Ermenistan; Karabağ

ABSTRACT

The Karabakh conflict has been a conflict between Azerbaijan and Armenia, based on ethnic and territorial reasons with a history of nearly two centuries. Armenia, together with Nagorno-Karabakh, occupied 20% of Azerbaijan's lands for almost thirty years without any legal basis, and this problem has been waiting for a solution for many years through the mediation of international institutions. With the end of the Second Karabakh War on November 8, 2020, Azerbaijan liberated its own lands from enemy occupation. The aim of our study is to deal with the Karabakh problem from the past to the present, in a historical integrity, and to examine the discourses of the leaders of Turkey, Azerbaijan and Armenia in the peace process that started after the Second Karabakh War. For this purpose, primarily the geographical boundaries and economic resources of the "Karabakh" region are examined. Thus, it is tried to understand what this region means for both countries. Then, the region in question is discussed in terms of demographic structure and prevailing political powers in a historical integrity. At this point, it is investigating whether the main source of the problem is the mentioned parties and the role of other possible actors that triggered the problem. Then, the steps taken to solve the problem, violations, the Second Karabakh War, the results and the peace process are evaluated. In addition, our study examines the importance of peace for the countries of the region.

Keywords: Azerbaijan; Turkey; Russia; Armenia; Karabakh

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	İkinci Karabağ Savaşı Sonrası Barış Süreci ve Liderlerin Barış Söylemleri
Tezin Yazarı	Arzu ABİOĞLU
Tezin Danışmanı	Prof. Dr. Ali ASKER
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans
Tezin Tarihi	20/01/2023
Tezin Alanı	Bölge Çalışmaları
Tezin Yeri	KBÜ/LEE
Tezin Sayfa Sayısı	129
Anahtar Kelimeler	Azerbaycan; Türkiye; Rusya; Ermenistan; Karabağ

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	The Peace Process After The Second Karabakh War and The Peace Talks of The Leaders
Author of the Thesis	Arzu ABİOĞLU
Advisor of the Thesis	Prof. Dr. Ali ASKER
Status of the Thesis	Master's Degree
Date of the Thesis	20/01/2023
Field of the Thesis	Regional Studies
Place of the Thesis	UNIKA/IGP
Total Page Number	129
Keywords	Azerbaijan; Turkey; Russia; Armenia; Karabakh

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
BM	: Birleşmiş Milletler
BTK	: Bakü-Tiflis-Kars
DKÖB	: Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi
İHA	: İnsansız Hava Araçları
KİİP	: Kafkas İstikrar Paktı/Kafkas İstikrar ve İşbirliği Platformu
NATO	: Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (North Atlantic Treaty Organization)
SİHA	: Silahlı İnsansız Hava Araçları
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Çalışmada genel olarak, Birinci Karabağ Savaşı ve İkinci Karabağ Savaşı, savaş sonrası durum, Azerbaycan, Türkiye ve Ermenistan liderlerinin barış sürecine ilişkin söylemleri incelenmiştir. Konunun daha iyi anlaşılması amacıyla, sorunun, ele alınan tarihi kesitten önceki gelişim sürecine de yer verilecektir. Bu doğrultuda; a) Azerbaycan’da “Ermeni Meselesi” tarihsel süreçler temelinde ele alınmıştır. b) Liderler, politikalar ve söylemleri incelenecektir. c) Ateşkes süreci ve ihlaller değerlendirilecektir. d) Savaş ve sonuçları, dış faktörlerin etkisi ele alınacaktır. e) Savaş sonrası barış süreci kapsamında barış önerileri, diplomatik görüşmeler, bu sürecin Türkiye, Rusya, İran, Gürcistan, Ermenistan gibi bölge ülkeleri açısından önemi ele alınacaktır.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

“İkinci Karabağ Savaşı Sonrası Barış Süreci ve Liderlerin Barış Söylemleri” konusunun seçilmiş olmasındaki temel neden, İkinci Karabağ Savaşı’ndan sonra kabul edilen Üçlü Bildiri’nin şartlarının ne kadar yerine getirildiğini incelemek ve barış sürecinde liderlerin söylemlerini ele almaktır. Tezde bölge ülkelerinden Rusya, Türkiye, Gürcistan ve İran’ın barış süreciyle ilgili tutumlarından bahsedilmiştir.

Kafkasya’yla sosyal, siyasi, kültürel ve ticari birçok bağı bulunan Türkiye, bölgesel barışa katkı sunmak için uzun zamandır çeşitli adımlar atmakta ve politikalar geliştirmektedir. Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan Kasım 2020’den sonra Ermenistan’ın dış ve bölgesel politikasında önemli bir değişime giderek iş birliğine açık bir profil çizmiştir. Böyle bir durumda konuyu bilimsel düzlemde ele almak, güncel gelişmeleri ortaya koymak, tespit ve değerlendirmelerde bulunmak alan yazınına katkıda bulunmak açısından son derece önemlidir.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Tez çalışmasının hazırlanması sürecinde tarama-inceleme yöntemine başvurulmuştur. Bu doğrultuda konuya ilişkin alan taraması kapsamlı bir şekilde birincil, ikincil ve yardımcı kaynaklar, ayrıca mevzuat kaynakları şeklinde yapılmıştır. Siyasi tarih ve süreçlerin gelişimi bilimsel yazım kriterlerine uygun olacak şekilde tasvir

edildikten sonra, kavramsal değer ve demokrasi bu süreçlere uygun olarak sürdürülmüştür. Tez çalışması boyunca elde edilen netice ve tespitler çalışmanın sonuç kısmında verilmiştir.

ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM

Tez çalışmasında üzerinde durulan problemler şu şekilde sıralanabilir:

- a) Birinci Karabağ Savaşı'nın nedeni, gelişimi ve sonuçları nelerdir?
- b) Azerbaycan topraklarının işgal süreci, ateşkes ve İkinci Karabağ Savaşı süreci nasıl gelişmiştir?
- c) İki savaş arasında liderlerin yürüttükleri politikalar nelerdir?
- d) İkinci Karabağ Savaşı'nı bitiren Üçlü Bildiri'nin şartları nedir?
- e) Barış sürecinin ülkeler açısından önemi nedir, hangi diplomatik görüşmeler yapılmıştır ve bölge ülkeleri liderlerinin barışa hizmet eden hangi söylemleri olmuştur?

Bu sorular doğrultusunda yapılan çalışmanın hipotezi şu şekilde kurulmuştur: 1) Türkiye'nin Azerbaycan-Ermenistan halklarının barış içinde yaşaması ve bölgesel barışın tesis edilmesi için yürüttüğü politikanın kısa zamanda sonuç vermesi istenmektedir. 2) Nikol Paşinyan gibi Batı'ya açık ve hem Türkiye hem de Azerbaycan'la olan ilişkileri normalleştirmek isteyen bir ismi, iç ve dış zorluklara rağmen barış sürecine fayda sağlayabilir olacaktır. 3) Bu amaca ulaşmak için devletlerin karşısında siyasi, sosyal, altyapı ve üstyapı açısından sorunlar bulunmaktadır. 4) Ermenistan toplumuna yönelik iç mesajlar halklar arasında barışı engellemektedir.

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER

Tez çalışmasının kapsamı 1988-2022 yıllarını kapsamaktadır. Fakat bu zaman kesitinden önceki dönemde de "Ermeni Meselesi" mevcudiyetini devam ettirmiştir. Bu yüzden konuya ilişkin zaman kesitinden önceki dönemle bağlantı kurulması olayların akışını izlemek ve daha derinden analiz etmek açısından son derece önemlidir. Olayın nispeten yeni olması bu konuda henüz açığa kavuşmayan pek çok hususun olduğunu gözardı etmemek gerekir. Bu yüzden İkinci Karabağ Savaşı ve sonraki dönemle ilgili

teorik ve kuramsal temellere çalışmaların yeterli olmadığı, çalışmada karşılaşılan güçlüklerden biridir.

1. BİRİNCİ KARABAĞ SAVAŞI: NEDENİ, GELİŞİMİ VE SONUÇLARI

1.1. Azerbaycan'da "Ermeni Meselesinin" Tarihine Genel Bakış

1.1.1. Tarihsel Süreç

Tarihi Karabağ bölgesi, Azerbaycan'da Kür ve Araz nehirleri ile şu anda Ermenistan sınırları içinde bulunan Göyçe Gölü arasındaki dağlık bölge ve bu bölgeye bağlı ovalardan oluşmaktadır. Karabağ bölgesi, Azerbaycan'ın diğer bölgeleriyle birlikte Ermenistan ve İran'ı da kontrol edebilecek bir konumda olması nedeniyle jeopolitik öneme sahiptir.¹ Karabağ bölgesinin genel tarihinde ilk dikkat çeken nokta, Karabağ'ın dünyanın en eski yerleşim yerlerinden biri olmasıdır. M.Ö. 3000 yılından itibaren bu topraklarda yaşayan insanların uyrukları hakkında bilgiler elde edilmiştir. "Hurriler" denilen bu Türk halkı Kafkasya'ya gelerek Karabağ'da yerleşmiştir.²

Karabağ toprakları, 15. yüzyılda Azerbaycan'ın Karakoyunlu (1410-1467) ve Akkoyunlu (1468-1501) devletlerinin, daha sonra Azerbaycan topraklarının tek bir devlet olarak merkezileştirilmesine başlamış ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan sonra bölgenin en güçlü ikinci devleti haline gelmiş Safeviler devletinin (1501-1736) bir parçası olmuştur.³

Rusya ile İran arasındaki savaş sonucunda 18. yüzyılın başlarında bölgede Penahali Han tarafından kurulan Karabağ Hanlığı ise 1828 yılında imzalanan Türkmençay Antlaşması ile Rusya'nın kontrolüne geçmiştir. 1828-1829 yıllarında Kafkasya'da Osmanlı devleti ile Rusya arasındaki savaş, Karabağ Hanlığı'nın bağımsızlığını yeniden kazanmasına yardımcı olmamıştır. Bu savaşların ve imzalanan anlaşmaların Karabağ bölgesi açısından bir başka sonucu olarak, bu dönemde İran topraklarından 1825-1826 yıllarda 18.000, 1828'de Türkmençay Antlaşması'nın 15. maddesi gereğince 50.000, Osmanlı ve Rus İmparatorlukları arasında 1829'da imzalanan Edirne Antlaşması ile yaklaşık 84.000 Ermeni Karabağ bölgesine göç

¹ İqrar Əliyev, *Dağlıq Qarabağ: tarix, faktlar, hadisələr*, (Bakı: Elm, 1989), s. 3.

² Mehmet Kengerli, "Karabağ Azerbaycan toprağıdır, dünya durdukça da öyle olacaktır". *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, (330), 1999, s. 7.

³ Qasım Hacıyev, Əyyub Əbdüləzimov, *Qarabağ tarixi*, (Bakı: Ərgünəş, 2014), ss.28-34.

ettirilmiştir.⁴ Dönemin Rus tarihçilerine göre, tüm bu süreçte, Anadolu'dan ve günümüz İran topraklarından Kafkasya'ya en az 1 milyon Ermeni göç etmiş veya yerleştirilmiştir. Bu göçler sonucunda I. Nikolay, Revan ve Nahçıvan hanlıklarının bölgelerini de içine alan topraklar üzerinde bir Ermeni vilayetinin oluşturulmasına dair ferman vermiştir.⁵

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında Kafkasya'da yaşayan Ermeniler hızla örgütlenmeye başladılar. Bu örgütlerin en önemlisi 1890 yılında kurulan Ermeni Devrimci Federasyonu- "Taşnaksütyun Komitesi" olmuştur. Komite, çoğunlukla Doğu Anadolu'daki Osmanlı topraklarını kapsayan bir Ermeni devleti kurma hedefini seçmiştir. Bu dönemde yayılcı bir politika izleyen Ermeni örgütleri, Çarlık Rusyası'nın kontrolündeki topraklar üzerindeki iddialarını güçlü bir şekilde öne sürmemişler. Bunun nedeni, tarihi müttefikleri olan Ruslarla bağlarını koparmama arzusu idi. Zaten bu ilişkiler 1719'da Çar I. Petro'nun Rus Ortodoks Kilisesi üyelerine tanınan hakları ülkesinde yaşayan tüm Ermenilere de vermesiyle daha da güçlenmişti.⁶

Bir yandan Çarlık Rusyası'nın halkları birleştirme arzusu ile Ermeni milliyetçiliği arasındaki çatışma, diğer yandan Rus Ortodoks Kilisesi'nin Ermeni Gregoryen Kilisesi'ni kendisine birleştirme çabaları bu yakın ilişkiyi bir süreliğine zayıflatsa da etnik çatışmaların başlaması ilişkilerin yeniden düzelmesine yol açmıştır. Kafkasya'daki ulusal uyanış hareketleri de bu etnik çatışmalara paralel olarak gelişmiştir. Özellikle Kafkaslar açısından 1905 yılı, Ermeniler ile Azerbaycan Türkleri arasında kanlı çatışmalar yılı olmuştur. Azerbaycan'ın çeşitli yerlerinde, özellikle Karabağ ve Göyçe bölgelerinde birçok insan katledilmiştir. Dönemin bazı aydınları, "Ermeniler ile Azerbaycan Türkleri arasındaki olayların Çarlık Rusyası tarafından başlatıldığını" belirtmişler. SSCB'nin kurulmasından sonra, 1905 olaylarına atıfta bulunulurken, bu olayların Çarlık yönetimi tarafından düzenlendiği özellikle vurgulanmıştır.⁷ Sovyet

⁴ Reşid Göyüşov, *Qarabağın keçmişinə səyahət*, (Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993), s. 75.

⁵ Ali Asker, "Ermeni Meselesi" ve Kafkasya Gerçekleri. *Yüzcü Yılında Ermeni Meselesi: İddialar-Yalanlar Gerçekler* (Editör: Hakan Boz), (İstanbul: Aygan Yayınları, 2015), ss. 446-509; Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, (İstanbul: Bağlam, 1988), s. 26.

⁶ Ali Arslan, "Rusların Güney Kafkasya'da Yayılmalarında Ermeni Eçmiyazın Katoligosluğunun rolü", *Kafkas Araştırmaları*, (2), 1996, s. 21.

⁷ Ali Asker, Serap Bozpolat Ayan, "Tarihe Tanıklık: Mir Möhsün Nevvab ve 1905-1906 Yıllarında Ermeni Müslüman Çatışması", İçinde: Savaş ve Toplum: Savaş Üzerine Yazılar (Editörler: Gürsoy Akça-İkbâl Vurucu), (Konya: Eğitim yayınevi, 2016), ss. 381-400; Ali Asker, Esme Özdaşlı,

kaynaklarında Çarlık yönetiminin bunu “işçi hareketini engellemek, halkları Çarlığa karşı mücadeleden uzaklaştırmak ve onları birbirleriyle savaşmaya yönlendirmek” amacıyla yaptığı vurgulanmıştır. İki halk arasındaki çatışma, tarihsel açıdan ve Çarlık Rusyası açısından önemli olayların meydana geldiği 1906-1918 yılları arasında durmuş, hatta bazı konularda her iki ulus birlikte hareket etmiştir. Ancak 1917-1918 yıllarında yaşanan olaylar iki ulusu yeniden karşı karşıya getirmeye başlamıştır. 1917’deki Bolşevik devriminden sonra, Rus Duması feshedilmiş ve Kafkasya’dan gelen üyeleri Maveria-i Kafkas Seymi’ni kurmuştur.⁸ Rusya’da iktidarı ele geçiren Bolşeviklerin, “Milletler Hakları Bildirgesi” ile her ulusun kendi geleceğini belirlemesi ilkesini kabul ettiklerini duyurması sonucunda bölgede bir iktidar boşluğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca Ermenilerin Osmanlıdan toprak taleplerine ve Doğu Anadolu’daki faaliyetlerine cevap olarak Osmanlı ordularının bu bölgeye doğru hareket etmesi bekleniyordu. Bu beklenti Ermenileri hızla silahlanmaya sevk etmiştir. Aynı zamanda bu süreç, müttefiklerin Kafkasya’da Osmanlı’ya karşı bir güç oluşturma planlarıyla örtüşüyordu. Taşnakların önderliğindeki silahlı Ermeniler, Doğu Anadolu ile birlikte Azerbaycan’a ait bölgelere saldırmaya başlamışlardır.⁹

Bu olaylar Rus ordusunda askeri eğitim ve askeri teçhizat alamayan Azerbaycan Türkleri için oldukça rahatsız edici bir durum yaratmıştır. Böylece Mart 1918’de Ermeni silahlı grupları Bakü’de ve diğer bölgelerde toplu katliamlar gerçekleştirmişler. Bu trajik olayın ilginç yönlerinden biri de Bolşeviklerin milliyetçi Ermenilerle iş birliği yapmasıydı.¹⁰ Olayların bu şekilde gelişmesi, Transkafkasya Konfederasyonu’nun varlığının sorgulanmasına yol açmış ve Mayıs ayının sonunda, iç ve dış etkenlerden kaynaklanan nedenlerle Maveria-i Kafkas Konfederasyonu dağılmaya başlamıştır. Karabağ bölgesini de sınırları içinde bulunduran Azerbaycan, 28 Mayıs 1918’de bağımsızlığını ilan etmiştir. 1920’de Azerbaycan’ın Yüksek Konsey üyeleri ve müttefik

“Kafkaslarda Ermeni Mezalimi (1905-06) ve ‘Kanlı Seneler’in Bitmeyen Öyküsü, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, (59), 2018, ss. 37-64.

⁸ Ali Asker, “Azerbaycan’da ulus inşasının onay aşaması (1918-1920) ve önemi üzerine bazı tespitler”, *Yeni Türkiye*, 75, 2015, ss. 537-538.

⁹ Araz Aslanlı, *Qarabağ problemi: Tarixi, mahiyyəti, həll prosesi*, (Bakı: Araz Tədqiqatlar Mərkəzi, 2009), s. 11-12.

¹⁰ Alesker Aleskerli, “Ermenilerin Azerbaycan’da yaptığı Soykırımlar ve devam eden Çözumsuzlük”, *Stratejik Analiz*, 9(108), 2009, s. 30.

devletler tarafından fiilen (de-facto) tanındığı açıklanmış ve Paris Barış Konferansı'nın resmî belgesi yayınlanmıştır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti tanındığında Karabağ bölgesinin de onun bir parçası olduğu uluslararası dünya tarafından da kabul görmüştür. Bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, 27 Nisan 1920'de Bolşevik Rusya tarafından işgal edilinceye kadar, Azerbaycan'da Osmanlı ve ardından İngiliz orduları mevcut olmuştur. Her iki güç de Karabağ bölgesini Azerbaycan'ın bir parçası olarak tanımaya devam etmiştir. Bu dönemde bazı Ermeni örgütleri Karabağ bölgesinde birkaç kez isyan etmişlerse de başarılı olamamışlardır. Ancak Rusların teşviki ve yardımıyla Nisan 1920'de Karabağ'da geniş çaplı bir ayaklanma başlatılmıştır. Azerbaycan ordusu isyanı bastırmak için bölgeye gittiği sırada Bolşevik Rus ordusu (XI. Kızıl Ordu) Azerbaycan'ı işgal etmiştir.¹¹

Azerbaycan'da Sovyet yönetimi ilan edildiği dönemde, Karabağ ve şu anda Ermenistan sınırları içinde bulunan Zengezur bölgesi, kurulduğu ilan edilen Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti sınırları içindeydi. Ancak amaçlarına ulaşmak için tarih boyunca Ruslarla birçok kez işbirliği yapan Ermeniler, Azerbaycan'da Bolşevik Rusya'nın kontrolünde iktidarın kurulmasını bir fırsat olarak görmüş ve Karabağ bölgesi hakkındaki iddialarını daha yüksek sesle dile getirmeye başlamışlardır. Başlangıçta, Ermenistan henüz Sovyet Rusya'nın kontrolüne girmediği için Moskova yönetimi bu konularda Azerbaycan'dan yana tavır alarak Ermenistan üzerinde baskı kurmaya çalışmıştır. Aynı zamanda Ermenistan'da Sovyet iktidarı kurulursa Nahçıvan, Karabağ ve Zengezur bölgelerinin Ermenistan'a verilebileceğine dair birtakım vaatler verilmiştir.¹²

Yukarıda belirtildiği gibi, buradaki amaç, Ermenistan'ı Sovyet yönetimini seçmeye teşvik etmek olmuştur. Bu dönemde Rus liderliğinin özel hedeflerinden biri, potansiyel etnik gerilim merkezlerinin yaratılmasıydı. Bölgelerde merkeze karşı çıkabilecek protestoları bu bölgeleri karşı karşıya getirerek çözmeyi amaçlayan bu politika, Çarlık rejiminden Sovyet Rusya'ya bırakılan bir mirastı. Ermenistan'da Sovyet iktidarının kurulması dengeyi biraz değiştirmiştir. Ermenistan'daki Sovyet hükümetinin liderleri Azerbaycan'ın Karabağ bölgesi ile ilgili iddialarını hem Moskova'ya hem de

¹¹ Aslanlı, *Qarabağ problemi: Tarixi, mahiyyəti, həll prosesi*, ss. 12-13.

¹² Nəşib Nəşibli, *Bölünmüş Azərbaycan, Bütöv Azərbaycan*, (Bakı: Ay-Ulduz, 1997), s. 121

Komünist (Bolşevik) Partisi'nin (K(b)P) Kafkas Bürosu'na iletmişler. Bu iddialara dayanarak Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi 27 Haziran 1921'de toplanarak Ermeni tarafının iddialarını reddetmiş ve Karabağ bölgesinin Azerbaycan'dan ayrılamayacağını belirtmiştir. Ancak olayın Karabağ bölgesinin dağlık kesiminde özerk bir vilayet oluşturma yönü de vardı. Tarihi Karabağ bölgesi ile 7 Temmuz 1923'te oluşturulan Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi (DKÖB) birbiriyle karıştırılmamalıdır. DKÖB'nin oluşumuyla ilgili önemli noktalardan biri, bu yapay kurumun tarihi, coğrafi, ekonomik gerekçelerle değil, o dönemde Ermeni nüfusunun daha yoğun yaşadığı idari sınırlar temelinde oluşturulmuş olması ve bölgenin tarihi Karabağ sadece 4.160,5 km²-lik bir alanı kaplamasıydı. Eski DKÖB'nin idari sınırlarına bakıldığında, Ermeni nüfusunun çoğunlukta olduğu özel bir idari birim olarak oluşturulduğu çok açıktır. Dolayısıyla, SSCB'nin dağılması aşamasında yeniden sorun haline gelen, Ermenilerin çoğunlukta olduğu özerk bir vilayetin varlığının aslında Ermenileşme sürecinin bir sonucu olduğu dikkate alınmalıdır.¹³

Sovyetler Birliği'nin kuruluşunda atılan adımlarla sorun, geçici ve göreceli bir sakinleşme aşamasına girmiştir. Ancak SSCB'nin kuruluşundan sonraki dönemde Moskova liderliğinin yukarıda bahsedildiği gibi uyguladığı stratejiler, Azerbaycan'daki sorun potansiyelinin sürekli olarak güçlenmesine yol açmıştır. Bu stratejinin ana bileşeni, Ermenilerin yaşadığı bir bölgenin idari sınırları olan özerk bir yapıya dönüştürülmesi ve nüfusun etnik bileşiminin Ermeniler lehine fark yaratacak şekilde değiştirilmesine yönelik bir politikanın uygulanmasıydı. Aynı dönemde, SSCB cumhuriyetlerinden Ermenistan'da, Azerbaycan Türklerinin daha fazla etnik yoğunluğa sahip olmasına rağmen, özerk bir örgüt oluşturulmamış olması, Moskova liderliğinin çifte standardının açık bir kanıtıydı. İlerleyen yıllarda Ermenistan'da çıkabilecek sorunların önüne geçebilmek için özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ve 1950'lerin başında SSCB liderliği, Azerbaycan Türklerinin önemli bir bölümünü Ermenistan'dan zorla tehcir etmiştir. Bununla birlikte, SSCB liderliği, belirli bir siyasi seyir çerçevesinde, Ermeni liderliğinin Azerbaycan ve Türkiye'ye yönelik taleplerine karşı olumlu tutum sergilemiştir. Örneğin, 1965 yılından itibaren Ermenistan'da

¹³ Aslanlı, *Qarabağ problemi: Tarixi, mahiyyəti, həll prosesini*, ss. 15-16.

uydurma soykırım iddialarıyla ilgili törenlerin, Azerbaycan Türklerine yönelik bireysel ve kitlesel baskıların yeniden başlaması bunun göstergesiydi.¹⁴

1.1.2. SSCB'nin Dağılması ve Ermeni Meselesi

Sorunun nispeten durgunlaştığı SSCB döneminde, 1980'lerin ortalarına kadar, yukarıda bahsedildiği gibi, çeşitli Ermeni grupları, farklı şekillerde ve seviyelerde DKÖB'yi Azerbaycan'dan alınarak onlara verilmesinin önemini vurgulamaya devam etmişlerdir. 1985 yılında Sovyetler Birliği'nde Mihail Gorbaçov'un iktidara gelmesiyle İttifak içinde yeni bir dönem - "açıklık (glasnost) ve yeniden yapılandırma (perestroyka) dönemi" – başlamıştır. Bir yanda SSCB dışındaki Ermeni lobisi, diğer yanda Birlik içindeki Ermeni aydınları, Gorbaçov ile DKÖB'nin Azerbaycan'dan ayrılması ve Ermenistan ile birleştirilmesi konusunda umut veren bir ilişki kurmuştur. Dikkat çeken bir diğer nokta da bu dönemde vilayette yaşayan Ermeniler arasında Azerbaycan'dan ayrılık duygusunun yükseltilmeye çalışılması olmuştur. 1980'lerin ikinci yarısında, Ermenistan'ın genişleme çabaları somut adımlar halinde sunulmuştur. Ermenistan'da ve yurtdışında (Moskova'da, SSCB'nin diğer bölgelerinde, ABD'de, Fransa'da ve diğer yerlerde) Ermenistan'ın sınırlarını genişletmek, "tarihi Ermeni topraklarını elde etmek" amacıyla faaliyet gösteren örgütler (Ermenistan ve Azerbaycan'daki silahlı gruplar dahil) kurulmuş ve çok geçmeden bu süreç açık bir siyasi düzeye taşınmıştır.¹⁵

20 Şubat 1988'de DKÖB Konseyi (Konseyin 140 üyesinden 110'u Ermeni idi) Azerbaycan ve Ermenistan Yüksek Sovyetlerine hitaben yaptığı başvuruda Azerbaycan'dan ayrılma ve Ermenistan ile birleşme arzusunu ifade eden bir kararı kabul etmiştir. 21 Şubat 1988'de toplanan Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi bu kararı yasadışı ilan etmiştir.¹⁶ 12 Temmuz 1988'de DKÖB Konseyi yetkisini aşarak Azerbaycan'dan ayrılmaya karar vermiştir. 18 Temmuz 1988'de toplanan SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlığı, her iki cumhuriyetin kararlarını değerlendirmiş ve konuyla ilgili

¹⁴ Hatem Cabbarlı, "Geçmişten Günümüze Ermenistan'da Azerbaycan Türkleri", *Ermeni Araştırmaları*, (4), 2002, ss. 141-142.

¹⁵ Gülşen Paşayeva ve diğerleri, "Legal Status Of Half Authonomy In Ussr: Example Of Nagorno-Karabakh Autonomous Region", *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, 17. s. 76.

¹⁶ Eldar Abbasov, "Armenian Irredentist Nationalism and its Transformation into the Mass Karabakh Movement "MIATSUM" (1965–1988)", *In The Nagorno-Karabakh Conflict* (pp. 59-87). Routledge, 2022, s.87.

nihai kararı ilan etmiştir. Toplantıda konuşan KP Merkez Komitesi Genel Sekreteri Gorbaçov, “özerk vilayette sorunların varlığını kabul ettiklerini, ancak bu sorunların Azerbaycan’ın toprak bütünlüğünü etkilemeden çözüleceğini” kaydetmiştir. Kararda, Azerbaycan ve Ermenistan’ın anayasa ile düzenlenen sınırlarını ve toprak bütünlüğünü değiştirmenin mümkün olmadığı ve bu kararın SSCB Anayasası’nın 78. maddesine dayanılarak alındığı vurgulanmıştır. Ayrıca kararda, Sovyet yönetimi sırasında DKÖB’de birçok sorunun çözüldüğü, ancak hala çözülmemiş bazı sorunların olduğu ve bu yönde Azerbaycan ve Ermenistan liderlikleri arasında iş birliğinin gerekliliği kaydedilmiştir. Bir bütün olarak, SSCB liderliğinin aldığı eylem ve kararlar, Ermenistan’daki yayımların ve DKÖB’deki ayrılıkçı grupların olumsuz tepki vermesine ve vilayeti Azerbaycan’dan ayırma yönündeki faaliyetlerini daha da güçlendirmesine neden olmuştur.¹⁷

28 Kasım 1989’da SSCB Yüksek Sovyeti, vilayetteki Ermenilerin haklarını korumak için gerekli yasal düzenlemelerin yapılması şartıyla DKÖB’nin Azerbaycan’a iade edilmesine, ancak güvenlik güçleri orada kalmaya devam etmesine karar vermiştir. Bu karar, DKÖB’ün Azerbaycan toprağı olduğunu bir kez daha teyit etmesi ve Azerbaycan’ın iç meselesine ilişkin bazı dikteler içermesi nedeniyle Ermeniler tarafından eleştirilmiştir. 1 Aralık 1989’da Ermenistan Yüksek Sovyeti daha da ileri giderek DKÖB’ü kendisiyle birleştirme kararı almıştır.¹⁸ Toprak bütünlüğünün ciddi şekilde tehdit altında olması ve bölgedeki Azerbaycan vatandaşlarının güvenliğinin sağlanamaması nedeniyle Azerbaycan kamuoyunda SSCB ve cumhuriyet liderliğine karşı hoşnutsuzluk ve buna paralel olarak protesto gösterileri artmıştır.¹⁹

23 Ağustos 1990’da Ermenistan egemenliğini ilan ettiğinde uluslararası hukuku hiçe sayarak DKÖB’ü kendi bölgesi ilan etmiştir. Aynı zamanda 1990 yılında

¹⁷ Yunus Ekici, “Azerbaycan ve Ermenistan Arasında Bitmeyen Dağlık Karabağ Sorunu”, *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2017, 2(1), 62-77.

¹⁸ Андрей Торопыгин, “Бишкекский протокол. Как это было: воспоминания и комментарии”, *Евразийская интеграция: экономика, право, политика*, 1 (27), 2019, (ss.71-78), s. 72.

¹⁹ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Kronik Kitap, İstanbul, 2020, s. 704-705.

Ermenistan'ın bu bölgeyi kendi topraklarına katma girişimleri, Azerbaycan topraklarına yönelik saldırılar ve terör eylemleri ile paralel şekilde sürdürülmüştür.²⁰

1991 yılında orta ölçekli çatışmalar, iki tarafın sürekli birbirini suçlaması ve Moskova'daki merkezi yetkililerin gerekli önlemleri almaması devam etmiştir. Gorbaçov, 14 Mart 1991'de resmi TASS ajansına yaptığı açıklamada bölgedeki çatışmalardan duyduğu endişeyi dile getirerek, "Karabağ, Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçasıdır" açıklamasında bulunmuştur.²¹ Bu açıklamanın ardından basın toplantısı düzenleyen Ermenistan Başbakanı Vazgen Manukyan, o güne kadar izledikleri politikanın aksine, "DKÖB ile ilgili hiçbir iddialarının olmadığını, sadece oradaki yerel Ermenilerin mücadelesini desteklediklerini" belirtmiştir.²²

19-21 Ağustos 1991'de Gorbaçov'a karşı düzenlenen darbenin başarısız olması ve bunun sonucunda Sovyet cumhuriyetlerinin bağımsızlık sürecinin hızlanması, Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını ilhak etme girişimleri için yeni bir koşul yarattı. 30 Ağustos 1991'de Azerbaycan bağımsızlığını ilan etti. Ardından DKÖB Ermenilerini temsil ettiğini iddia eden bir grup toplanarak sözde "Dağlık Karabağ Ermeni Cumhuriyeti"ni ilan etmiştir.²³ Azerbaycan Parlamentosu bu karara sert tepki göstererek bu kararın Azerbaycan Anayasasına (ve SSCB Anayasasına) aykırı olduğunu vurgulamıştır. Ağustos 1991'deki darbeyi önleyen Boris Yeltsin, Karabağ sorunuyla yakından ilgilenen Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev ile birlikte bir barış sürecini başlatmaya çalışarak her iki tarafla da görüşmelerde bunun genel koşullarını belirlemişlerdir.²⁴ 23 Eylül 1991'de Rusya'nın güneyindeki Jeleznovodsk şehrinde başlayan barış görüşmelerinde Azerbaycan ve Ermenistan, Yeltsin ve Nazarbayev'in garantisiyle anlaşmaya varmıştır. Anlaşma, taraflar arasında ateşkes

²⁰ Erjan Kurbanov, "Azerbaycan'ın Güvenlik Kaygıları: Dağlık Karabağ üzerinde Ermenistan'la Çatışma ve diğer ülke içi antlaşmazlıklar", *Avrasya Etütleri*, Cilt 3, Sayı 4, Kış 1996/97, s. 19.

²¹ Bkz: "Обращение президента СССР от 14.03.1991 оп1631 к народу Азербайджана, жителям Нагорного Карабаха!", <http://pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sss0383.htm>, (Erişim Tarihi: 04.11.2022).

²² Cemalettin Taşkırın, *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1995), ss. 156-157.

²³ Shahan Avakian, *Nagorno-Karabagh: Legal Aspects*, (MIA Publishers, 2005), s. 11-13.

²⁴ Musa Qasimov, *Beynəlxalq Münasibətlər Sistemində Azərbaycan (1991-1995)*, (Bakı: Gənclik, 1996), s. 102.

sağlanmasını, Ermenistan'ın DKÖB'nin Azerbaycan'a ait olduğunu kabul etmesini ve bölgeye bir dizi özyönetim fırsatı sunmasını sağlamıştır.²⁵

Her iki taraftan yetkililerin katılımıyla yapılan müzakerelerin ikinci turunun sonuç vermediğini gören Azerbaycan Yüksek Sovyeti, 26 Kasım 1991 tarihli toplantısında 26 Kasım 1991 tarihli toplantısında, DKÖB'nin statüsünün kaldırılması ve söz konusu özerk vilayetin parçası olan ilçelerin doğrudan Azerbaycan yönetiminin kontrolüne devredilmesi hakkında karar kabul etmiştir.²⁶ Beklendiği gibi karar Ermeniler tarafından olumsuz tepkiyle karşılanmıştır. Bu son olaylar aynı zamanda Yeltsin ve Nazarbayev'in başlattığı barış çabalarının da boşuna olduğu anlamına gelmekteydi.

1.1.3. Azerbaycan Topraklarının İşgal Süreci

18 Ekim 1991'de Azerbaycan Parlamentosu Bağımsızlık Hakkında Anayasal Kanunu kabul etmiştir. Bu dönemde Sovyetler Birliği'nin dağılmasına paralel olarak Ermenistan da bağımsızlığını kazanmıştır. 1991 yılı sonunda bağımsız Ermenistan parlamentosu, eski DKÖB'yi Azerbaycan'ın bir parçası olarak gösteren hiçbir uluslararası anlaşmayı tanımayacağını açıklamıştır. Bu karar, uluslararası hukukun temel ilkelerinden biri olan devletlerin toprak bütünlüğüne saygı gösterilmesi ilkesini de açıkça ihlal etmektedir.²⁷ Ancak bu ülkelerin uluslararası kuruluşlara üyelik süreci başladıktan sonra Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı işgal politikasında taktik değişiklikler gözlemlenmiştir. Yeni stratejiye göre, önce eski DKÖB'nin Azerbaycan'dan ayrılması uluslararası toplum tarafından kabul edilecek bir şekilde sağlanacak, ardından “artık Azerbaycan'a bağlı olmayan bölge” Ermenistan'a ilhak edilecekti. Bu yaklaşıma uygun olarak Ermenistan, eski DKÖB'nin Ermenistan ile birleşmesi değil, “bağımsız bir cumhuriyet olma” tezini savunmaya başlamıştır. Bu amaçla, artık özerkliği kalmamış, ancak çoğu bölümü Azerbaycan'ın kontrolünden

²⁵ Bkz: “Zheleznovodsk Declaration”, <https://www.peaceagreements.org/viewmasterdocument/611>, (Erişim Tarihi: 04.11.2022).

²⁶ Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini ləğv etmək haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı şəhəri, 26 noyabr 1991-ci il, № 279-XII, <https://e-qanun.az/framework/6783>, (Erişim Tarihi: 21.08.2022)

²⁷ Ercan Kurbanov, “Azerbaycanın güvenlik kaygıları: Dağlık Karabağ üzerinde Ermenistanla Çatışma ve diğer ülke içi anlaşmazlıklar”, *Avrasiya Etüdleri*, 3(4), 1996, (ss. 239 – 260), s. 20.

çıkarılarak Rus askeri birlikleri ve Ermeni ordusu tarafından işgal edilen bir bölgede 10 Aralık 1991’de yapılan sözde referandum sonucunda, 6 Ocak 1992’de sözde “Artsah Ermeni Cumhuriyeti” ilan edilmiştir.²⁸ 1992’nin başında, iki halk arasındaki çatışma zaten tırmanıyordu. Azerbaycan tarafı, resmi ve sistemli bir ordusu olmaksızın sadece gönüllü gruplarla, Rusya’nın desteklediği Ermenilerle iki cephede savaşmak zorunda kalmıştır. Çünkü saldırılar hem Azerbaycan’ın içindeki bir bölgeden (eski DKÖB) hem de Ermenistan topraklarından gerçekleştirilmekteydi.

Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konseyi’nin (AGİK) 30 Ocak 1992’de Prag’da yapılan zirvesinde Azerbaycan ve Ermenistan’ın bu örgüte üye olmasıyla birlikte Karabağ sorunu aynı zamanda uluslararası bir nitelik kazanmıştır. 24 Şubat 1992’de İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Vilayeti taraflar arasında arabuluculuk yapmak için bölgeyi ziyaret etmiş, taraflar ateşkes için ana konularda anlaşmaya varmaya çalışırken Hocalı Soykırımını gerçekleştirmiştir. Bölgedeki tek havalimanına sahip olan Hocalı şehri, Ermeni askeri birliklerinin saldırıları sırasında bölgenin stratejik açıdan belki de en önemli yerleşim yeriydi.²⁹ Nisan 1992 sonunda İran’ın arabuluculuk çabaları artmış ve sorunun çözümü için bir toplantı yapılmıştır. Görüşme sonucunda Azerbaycan ile Ermenistan arasında sekiz maddeden oluşan bir anlaşma imzalanmıştır. Ancak anlaşmanın imzalanmasından sadece iki gün sonra, 9 Mayıs 1992’de Ermeni ordusu “bölgenin anahtarı” olarak kabul edilen Şuşa’nı ve 17 Mayıs 1992’de bölgeyi Ermenistan’a bağlayan Laçın’i işgal etmiştir. Bu, İran’ın arabuluculuğu ve Ermenistan’ın barış konusundaki tutumu hakkında soru işaretleri yaratmıştır ve bu barış girişiminin başarısız olmasına neden olmuştur. İlginç bir nokta da olayların aynı gün bölgeye barış görüşmeleri için gelen AGİK heyetinin gözleri önünde gelişmesidir.³⁰

27 Mart 1993’te Ermenistan, Azerbaycan’ı DKÖB’ün eski idari sınırlarına bağlayan koridorlardan biri olan Kelbecer ilçesine doğru bir saldırı başlatmıştır. Azerbaycan tarafı, bu işgal sürecinde Rus askeri birliklerinin Ermeni tarafına yardım ettiğini ifade etmiştir. Dönemin Ermenistan Savunma Bakanı Vazgen Manukyan olayla

²⁸ Shahan Avakian, *Nagorno-Karabagh: Legal Aspects*, (MIA Publishers, 2005), s. 11-13.

²⁹ Nazim Cafersoy, *Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (Haziran 1992-Haziran 1993)*, (Ankara: ASAM, 2001), s. 41.

³⁰ Nazim Cafersoy; Araz Aslanlı, “Karabağ sorununda ateşkes ve Rusya”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 53, 2016, (ss. 239 – 260), s. 250.

ilgili açıklama yaparak, Ermenistan ordusunun Kelbecer işgalinde yer almadığını, olayın “Karabağ Ermenileri tarafından” gerçekleştirildiğini iddia etmiştir. Azerbaycan’ın Kelbecer bölgesinin Ermenistan silahlı kuvvetleri tarafından işgal edilmesi, görüşmelerin yeniden sonuçsuz kalmasına neden olmuştur.³¹ Azerbaycanlı yetkililer, işgale hukuki bir değerlendirme yapmak ve sonuçlarını ortadan kaldırmak için uluslararası düzeyde girişimlerde bulunmuşlar. Azerbaycan’ın büyük diplomatik çabaları sonucunda 30 Nisan 1993’te BM Güvenlik Konseyi Ermenistan-Azerbaycan ihtilafı ve Kelbecer’in işgali konusu ile ilgili 822 sayılı Kararı kabul etmiştir. Aslında BM Güvenlik Konseyi’nde Azerbaycan topraklarının Ermenistan tarafından işgali konusunu açıkça yansıtan bir kararın çıkması mümkün değildi. BM Güvenlik Konseyi daimî üyelerinin Rusya’nın açık desteği ve Fransa ve ABD’nin kapalı desteği nedeniyle çıkarılacak kararda Ermenistan’ın işgalci bir devlet olma olasılığı düşüktü. Kararda, güvenlik konseyi başkanının konuyla ilgili daha önceki açıklamalarına ve sunulan rapora da atıfta bulunularak, Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki savaşın endişe verici boyutu, Kelbecer’in Ermeniler tarafından işgal edilmesi konusunda endişelerin olduğu bildirilmiş ve uluslararası düzeyde kabul edilen sınırların dokunulmazlığı, silah yoluyla toprak ele geçirmenin kabul edilemezliği, tüm devletlerin bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne saygı ilkeleri üzerinde durulmuştur. Kararda Azerbaycan açısından olumlu noktalar olsa da genel olarak iki ülke arasında bir dengenin sağlanması için çaba sarf edilmiştir. Böylece Azerbaycan’ın ısrarına rağmen işgalci bir devlet olarak Ermenistan’ın adı açıkça ifade edilmemiştir. Ancak kararda Karabağ Ermenilerinin değil de Ermenistan’ın adının geçmesi, Ermenistan’ın doğrudan olmasa da çatışmaya taraf olduğunun resmi bir teyidiydi.³²

1993’ten geriye Azerbaycan’ın işgal altındaki toprakları, BM Güvenlik Konseyi’nin uygulanamaz kararları ve AGİT Minsk Grubu’nun sonuçsuz çabaları kalmıştır. BM Güvenlik Konseyi’nin kararları hakkında kısaca yorum yapmamız gerekirse, bu kararların önemli bir yönünün her zaman Azerbaycan’ın toprak bütünlüğünün dokunulmazlığını, Ermenistan’ın sorunda taraf olduğunu, işgal altındaki

³¹ Fahrettin Çiloğlu, *Rusya Federasyonunda ve Transkafkasyada Etnik Çatışmalar*, (İstanbul: Snatle, 1998), ss. 163-164.

³² Hüsamettin İnaç, “Yeni Dünya Düzeninin Bir Habercisi Olarak Azerbaycan-Ermenistan Çatışmasının Soyo-Politik Analizi”, *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 3, 2020, (ss. 509-521), s. 516.

toprakları derhal ve koşulsuz olarak terk edilmesi gerektiğini vurgulamak olduğunu belirtmeliyiz. Ayrıca, bu kararlarda Ermenistan saldırgan bir ülke olarak ilan edilmemiş ve Ermenilerin işgal altındaki topraklardan geri çekilmemesi durumunda uygulanacak yaptırımlar hakkında özel bir açıklama yapılmamıştır. Ancak bunun sonucunda iç karışıklıklar yaşayan ve gerekli dış askeri desteği sağlamayan Azerbaycan, topraklarının yaklaşık %20'sini kaybetmiş, toprak bütünlüğü ve egemenliği ciddi şekilde tehdit edilmiştir.³³

4-5 Mayıs 1994'te Bişkek'teki BDT Parlamentolararası Konseyi toplantısı çerçevesinde, Kırgızistan Parlamentosu ve Rusya Dışişleri Bakanlığı temsilcileri, Ermenistan ve Azerbaycan parlamentolarının başkanları, eski DKÖB'nin Azerbaycanlı (Azerbaycan Türkü) ve Ermeni topluluklarının temsilcileri bir araya gelerek barışa doğru bir adım olarak 5 Mayıs 1994'te "Bişkek Protokolü" imzalanmıştır.³⁴ Daha sonra imzalanacak ateşkes anlaşmasının temelini oluşturacak olan bu protokolün Azerbaycan, Ermenistan ve eski DKÖB'nin temsilcisi olarak sadece Ermeni toplumu adından imzalanması, Azerbaycan açısından ciddi bir taviz olmuştur. Çünkü o güne kadar Azerbaycan karşı taraf olarak sadece Ermenistan'ı kabul etmekteydi, ancak şimdi ülkesinin bir bölümünü temsil ettiğini iddia edenlerle bir sözleşme imzalamıştır. 12 Mayıs 1994'te ateşkes rejimi uygulanmaya başlanmıştır. Bu olayla Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarına yönelik işgal saldırıları resmen sona ermiş, ancak bu, savaşın sonu anlamına gelmemekteydi. Buna rağmen, ateşkestten sonra sık sık ihlallere ve bazen bu ihlallerin savaşa dönüşeceği beklentilerine rağmen statüko devam etmiştir.³⁵

³³ Araz Aslanlı, *Qarabağ problemi: Tarixi, mahiyyəti, həll prosesi*, Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurası Araz Tədqiqatlar Mərkəzi, Bakı, 2009, s. 39.

³⁴ Yalçın Sarıkaya, Araz Aslanlı, "Ateşkese Giden Yol: Rusya ve AGİT", İçinde: *Çıkmazdan Çözüm Karabağ Sorunu*, Editör: Muhittin Ataman, Ferhat Pirinççi, SETA Yayınevi, İstanbul, 2021, ss.141-166, s.150-151.

³⁵ Gülnare Mahmudova, "Arabuluculuk Diplomasisi Bağlamında AGİT Minsk Grubu'nun Başarısız Eylemi-Başarılı Söylemi: Dağlık Karabağ Sorununa İlişkin 2-5 Nisan 2016 Tarihleri Arasındaki Açıklamaların Söylem Çözümlemesi." *Turan-Sam* 11.42 (2019): 207-215.

1.1.4. Ateşkes Süreci

2 Mayıs 1994'te ateşkesin imzalanmasının ardından Rusya'nın Minsk Grubu'ndaki temsilcisi Vladimir Kazimirov, yaptığı görüşmelerin amacının "ateşkesin güçlendirilmesi ve "Büyük Siyasi Anlaşma'nın hazırlanması" olduğunu belirtmiştir. Rusya, "Büyük Siyasi Anlaşma'nın imzalanmasıyla, Rus ordusunu çatışma bölgesine göndererek gelecekte bu sorunun çözümünü kendi kontrolü altında tutmakla Kafkaslar genelindeki konumunu güçlendirmeyi amaçlamaktaydı. Ancak Batılı ülkeler, Rusya'nın Kafkasya'daki etkisini yeniden güçlendirme girişimlerine karşı çıkmışlardır. Bu nedenle Rusya'nın bölgeye BM Barış Gücü statüsündeki askeri birliklerini yerleştirme girişimine şiddetle karşı çıkılmıştır. Rusya'nın sorunu çözmek için hazırladığı "Büyük Siyasi Anlaşma" planının uygulanmasında AGİK ile Rusya arasında yaşanan gerilimin nedeni, AGİK'in sorunun çözümünde tek arabulucu olma yaklaşımını kabul etmemesiydi. Çünkü AGİK güçlerinin bölgeye gelişi, çatışma bölgesine gönderilecek barış gücünün çokuluslu olması, hatta Rusya'nın çözüm sürecinden uzaklaştırılmasıyla sonuçlanabilirdi.³⁶

Aralık 1994'te yapılan AGİK Budapeşte zirvesinde, bu örgütün AGİT'e (Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı) dönüştürülmesine ek olarak, Minsk Grubu formatı değiştirilmiş ve eşbaşkanlık sistemi kurulmuştur. Zirvede Rusya'ya Minsk Grubu'nun daimî eşbaşkanı statüsü verilirken, NATO ve Rusya'nın ortak bir barış gücü oluşturması ve bu güçlerin öncelikle Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki çatışma bölgesinde konuşlandırılabilceği kararlaştırılmıştır.³⁷ Bu kararla AGİT, Rusya'ya Minsk Grubu'nda kalıcı bir eşbaşkanlık vererek Rusya'nın itirazlarını zayıflatmış, aynı zamanda sorunun çözümünün AGİT çerçevesinin dışına çıkarak Rusya'nın tekeline geçmesini engellemeye çalışmıştır.

AGİT'in Aralık 1996'da yapılan Lizbon zirvesinde, bazı somut kararlar alınmaya çalışılmıştır. Minsk Grubu, anlaşmazlığın çözümü için 3 ana ilke önermiştir: Azerbaycan ve Ermenistan'ın toprak bütünlüğünün tanınması; Azerbaycan'da yüksek düzeyde yönetime sahip Dağlık Karabağ'ın yasal statüsünün belirlenmesi; Dağlık

³⁶ Nazim Cafersoy; Araz Aslanlı, "Karabağ sorunda ateşkes ve Rusya", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 53, 2016, (ss. 239 – 260), s. 251.

³⁷ Kazимиров Владимир Николаевич, "Мир Карабаху. Посредничество России в урегулировании нагорно-карабахского конфликта, Москва - Международные отношения", 2009 г., стр. 373

Karabağ ve tüm nüfusu için güvenlik sağlamak. Bu ilkeler katılımcı devletler tarafından savunulsa da sadece Ermenistan kararı veto etmiştir. Bu nedenle, belge yalnızca AGİT başkan vekilinin özel bir açıklaması olarak kabul edilmiştir. Lizbon zirvesi sonunda Minsk Grubu eşbaşkanlar enstitüsünün formatında değişiklik yapılması konusunda anlaşmaya varılarak 30 Aralık 1996'da Finlandiya yerine Fransa eşbaşkan olarak atanmıştır. Azerbaycan'ın bu atanmaya itirazları üzerine ABD üçüncü eşbaşkan olarak atanmıştır.³⁸

Minsk Grubu eşbaşkanları, Karabağ sorununa ilişkin çifte standart tutumuyla farklı önerilerde bulunmuşlar. Eşbaşkanlar tarafından "Dağlık Karabağ sorununun ortadan kaldırılmasına ilişkin kapsamlı bir anlaşma" olarak adlandırdıkları 18 Temmuz 1997'de taraflara sunulan ilk versiyon, genel olarak "paket çözüm seçeneği" olarak bilinmektedir. İçerik açısından bu seçenek, tek bir pakette birleştirilen iki anlaşmadan-Dağlık Karabağ çevresindeki bölgelerin özgürleştirilmesi ile bölgenin özerklik statüsünün eşzamanlı olarak belirlenmesi için sağlanan belgelerden oluşmaktaydı. Azerbaycan tarafı, projeyi belirli koşullar altında kabul ettiğini belirtmiştir. Ama Ermenistan, Dağlık Karabağ'ın bağımsızlığı konusunda ısrar ederek projeyi reddetmiştir. Bundan sonra 2 Aralık 1997'de eşbaşkanlar taraflara "aşamalı çözüm" seçeneği sundular. Ancak, 3 Şubat 1998'de Ermenistan'da bir darbe gerçekleşmiş, iktidarı ele geçiren Robert Koçaryan "aşamalı çözüm" planını hemen reddetmiştir. Bu plana göre Dağlık Karabağ çevresindeki bölgeler 5+1 (Ağdam, Füzuli, Cebrayıl, Zengilan, Gubadlı ve ardından Kelbecer) ilkesiyle özgürleştirilecekti. Laçın boşaltılması daha sonraya ertelenmiştir. Belgede ayrıca Ermenistan silahlı kuvvetlerinin çatışma bölgesini terk etmesi ve Dağlık Karabağ güçlerinin bölgenin idari sınırlarına çekilmesi gerektiği belirtilmiştir. Azerbaycan silahlı kuvvetlerinin ise 5 km geri çekilmesi ve Dağlık Karabağ idari sınırları boyunca bir tampon bölge oluşturulması planlanmıştır. Uluslararası barışı koruma güçlerinin burayı ve Laçın koridorunu kontrol etmesi gerekmektedir. Laçın ilçesinin hangi bölgelerine sivillerin dönüşü de Dağlık Karabağ'ın statüsü ile aynı zamanda çözülmeliydi. Nahçıvan ile koridor meselesi ise ertelenmiştir. Görünen o ki, Ermenilerin Rusya'nın emriyle reddettiği "aşamalı çözüm" planı da Azerbaycan'ın çıkarına değildi. 7 Kasım 1998'de ihtilafın çözümüne yönelik

³⁸ Əli Həsənov; Şamil Şahməmmədov, *Lizbon sammiti-96*, (Bakı: Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1997), s. 20.

“ortak devlet” olarak bilinen 3. öneri ortaya atılmıştır. Bu seçenek, Dağlık Karabağ’ı bağımsız bir devlet haline getirmeyi amaçladığı için Azerbaycan tarafından reddedilmiştir.³⁹

2001 yılının mart ayında Paris’te tartışılan konular Ermenistan’ın çıkarlarını yeterince tatmin etmiştir. Dağlık Karabağ’daki sözde “kurum”a yüksek bir statü verilerek Bakü’ye olan bağımlılığı pratikte sifira indirilmekteydi. Buna karşılık Ermeni tarafı, Dağlık Karabağ çevresindeki 6 bölgenin serbest bırakılması ve Azerbaycan Türklerinin Şuşa’ya dönmesi konusunda mutabık kalmıştır. Anlaşmaya göre Laçın koridoru Ermenilere kalacak, bunun yerine Mehri üzerinden Nahçıvan yolu açılacaktı. Paris görüşmeleri 1 ay sonra ABD’nin Key West kentinde devam etmiştir. Burada Azerbaycan cumhurbaşkanı yeni teklifler sunarak Kelbecer ile Karabağ ve Ermenistan arasında bir koridor açılması karşılığında Laçın’ın Azerbaycan’a iadesini istemiştir. Ayrıca Haydar Aliyev, Azerbaycanlıların yalnızca Şuşa’ya değil, Dağlık Karabağ’ın diğer yerleşim yerlerine de geri gönderilmesinin önemini göstermiştir. Koşulların Ermeniler için uygun olmasına rağmen, Erivan Moskova’nın baskısı altında müzakerelerden çekilmiştir. Azerbaycan olası tüm tavizlere hazır olmasına rağmen, Minsk Grubu’nun arabuluculuğunda yürütülen bu müzakereler, açık bir şekilde Ermenistan’ın taleplerinin tam olarak yerine getirilmesine yöneliktir.⁴⁰

Nisan 2004’te müzakerelerin “Prag süreci” isimli aşaması başlamıştır. Bu sürecin farklı bir yönü, Azerbaycan ve Ermenistan dışişleri bakanlarının düzenli toplantıları, zaman zaman cumhurbaşkanlarının doğrudan görüşmeleri, paket ve aşamalı çözümlerin uzlaştırılması ve statü konusunda olası bir uzlaşmaya varma girişimleriydi. “Prag sürecinin” temel kusuru, asıl mesele olarak işgal gerçeği değil, Dağlık Karabağ’ın statüsünün tartışılmasıydı. Bu sürecin başında taraflar, çözümün “paket veya aşamalı plan” olarak adlandırılmaması gerektiği konusunda bir uzlaşmaya vardılar: her durumda, paket anlaşma aşamalı olarak uygulanmalıdır. Ancak bu formül, herhangi bir sonuç için umut vermemiştir. Minsk Grubu eşbaşkanları, taraflara sözde “geçici statü” seçeneğini tartışmaya sunmuşlardır. Bu seçeneğin özü, Dağlık Karabağ’daki sözde rejimin fiili statüsünün onaylanması karşılığında çevredeki bölgelerin bir kısmının

³⁹ Akif Nağı, *Qarabağ müharibəsi. (Qısa tarix)*, (Bakı: MBM-R Yayınevi, 2009), s.52.

⁴⁰ Büşra Ögütçü; Muzaffer Ercan Yılmaz, “Dağlık Karabağ Sorunu’nda Uluslararası Arabuluculuk”, *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 7, Sayı 1, 2021, (ss. 162 – 191), s. 176.

kurtarılabilmesiydi. Spesifik olarak, tartışmaya açılan konular şunlardı: 1) “Ermenistan tarafından savunulan Dağlık Karabağ güçlerinin” bölgedeki işgal altındaki toprakların bir kısmından çekilmesi; 2) Azerbaycan’ın Dağlık Karabağ’ı geri almak için güç kullanmayı reddetmesi; 3) Uluslararası barışı koruma güçlerinin çatışma bölgesine yerleştirilmesi; 4) Yerinden edilmiş kişilerin yerlerine geri dönüşü; 5) Ticari ilişkilerin yeniden düzenlenmesi ve yolların açılması; 6) Dağlık Karabağ’ın nihai statüsünün orada yaşayan Ermeni ve Azerbaycan Türklerinin katılımıyla referandumla belirlenmesi. Referandum yapılana kadar Dağlık Karabağ’daki sözde rejimin bir “geçici statüsü” ile varlığını sürdürmesi ve bu statü için uluslararası garantiler verilmesi gerekmekteydi. Rusya’nın baskısı altındaki Ermenistan, oldukça karlı bir seçeneği bir kez daha reddetmiştir. Koçaryan, anlaşma taslağında Dağlık Karabağ’ın statüsünün bağımsız bir devlet olarak belirtilmesini ve böylece müzakere sürecinde bir çıkmazın sağlanmasını başarmıştır.⁴¹

Minsk Grubu eşbaşkanları 2006’da olumlu sonuçların elde edileceğine dair büyük umutlar besleyerek iyimser tahminlerde bulunmuşlar. Paris yakınlarındaki Rambouillet’de müzakere olunan belgede, Laçın ve Kelbecer dışında Dağlık Karabağ çevresindeki kalan diğer bölgelerin boşaltılması, bu topraklara barış gücünün konuşlandırılması, 15 yıl sonra statü konusunda referandum yapılması ve bu süre zarfında Dağlık Karabağ’ın tartışmalı bir bölge olarak kalması amaçlanmaktaydı. Rusya, çatışmayı donmuş bir durumda tutma konusundaki ilgisini bir kez daha göstererek Ermenistan’ın önerilen seçeneği kabul etmesine izin vermemiştir.⁴²

Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ ihtilafına ilişkin BM Genel Kurulu’nun 7 Eylül 2006 tarihinde kabul ettiği “Azerbaycan’ın işgal altındaki topraklarındaki durum” kararında, işgal altındaki topraklarda Ermenilerin neden olduğu yangınlar kınanmış, 14 Mart 2008 tarihinde kabul edilen aynı adlı bir sonraki karar, ihtilafın hukuki, siyasi ve insani yönlerini kapsamakta ve çözüm ilkelerini yeniden teyit etmiştir. Bu ilkeler, Azerbaycan’ın egemenliğine ve toprak bütünlüğüne saygıyı, Ermeni birliklerinin Azerbaycan’ın işgal edilmiş topraklarından derhal, eksiksiz ve koşulsuz

⁴¹ İdil Tunçer Kılavuz, “Dağlık Karabağ Müzakerelerinin Geleceği”, *Avrasya Etüdüleri*, Cilt 52, Sayı 2, 2017, (ss. 51-78), s. 59-60.

⁴² Svante E. Cornell ve diğerleri, *The Wider Black Sea Region: An Emerging Hub in European Security*, (Washington, D.C.: Silk Road Studies, 2006), s. 55.

olarak geri çekilmesini, işgal edilmiş topraklardan zorla yerinden edilenlerin anavatanlarına dönme haklarını, koşullarını garanti etmektedir. Azerbaycan'da özerk bir yönetim biçimi ile topraklarda her iki toplumun bir arada yaşamasını ve toprakların işgali sonucu oluşan durumun hukuka aykırılığını vurgulamaktadır.⁴³

Kasım 2007'de Minsk Grubu, ihtilafın barışçıl çözümünü içeren ve tarihe "Madrid İlkeleri" olarak geçen öneriler hazırlamış ve belgenin ilk hali taraflara sunulmuştur. 2009 yılı sonunda Madrid belgesinin güncellenmiş bir taslağı hazırlanarak yeniden taraflara sunulmuştur. Ancak Ermenistan'ın yıkıcı konumu nedeniyle beklenen ilerleme sağlanamamıştır. Her iki belge de anlaşmazlığın kademeli olarak çözülmesini, Ermeni silahlı kuvvetlerinin işgal altındaki Azerbaycan topraklarından çekilmesini, ülke içinde yerinden edilmiş kişilerin anavatanlarına geri dönmesini, iletişim hatlarının ve diğer unsurların restorasyonunu sağlamaktadır.⁴⁴ Müteakip toplantılarda, devlet başkanları çatışmanın barışçıl bir şekilde çözülmesi için müzakerelerin devam etmesi konusunda anlaşmış ve sorunun insani yönlerine özel önem vermişler. Ancak müzakere sürecinin yoğunluğunun arttığını ve sürecin kendi çıkarlarına göre ilerlemediğini gören Ermenistan, askeri provokasyonlarla müzakereleri bozmaya çalışmıştır. Böylece Fransa'nın inisiyatifiyle 27 Ekim 2014'te Paris'te cumhurbaşkanları toplantısının ardından Ermenistan, belirli konuları müzakere masasında tartışmak yerine, Azerbaycan'ın işgal altındaki topraklarında geniş çaplı bir askeri tatbikat düzenlemiştir.⁴⁵ Ermeni silahlı kuvvetlerinin, birliklerin temas hattındaki Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerinin mevzileri üzerinde taarruz uçuşları başlatmasının ardından, müzakere sürecinin yoğunluğu azalmış ve iki ülke cumhurbaşkanları arasındaki görüşme ancak 19 Aralık 2015'te İsviçre'nin Bern şehrinde yeniden başlamıştır.⁴⁶

⁴³ BMT platformasında Qarabağ zəfəri, azerbaijan-news.az, <https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/bmt-platformasinda-qarabag-zeferi-1632602177>, Erişim Tarihi: 26.01.2021.

⁴⁴ Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi, *Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Prezident Kitabxanası*, <https://files.preslib.az/projects/azerbaijan/gl8.pdf>, Erişim Tarihi: 08.09.2022.

⁴⁵ "Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin və Ermənistan Prezidenti Serj Sarkisyanın Parisdə görüşü olub", AzərTAC, 27 Oktyabr 2014, https://azertag.az/xeber/Azərbaycan_Prezidenti_Ilham_Aliyevin_ve_Ermenistan_Prezidenti_Serj_Sarkisyanin_Parisde_gorusu_olub_VIDEO-806045, Erişim Tarihi: 22.09.2022

⁴⁶ "Berndə Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin görüşü olub", AzərTAC, 19 Dekabr 2015, https://azertag.az/xeber/Bernde_Azərbaycan_ve_Ermenistan_prezidentlerinin_gorusu_olub_VIDEO-912702, (Erişim Tarihi: 22.09.2022)

1.2. Liderler, Politikalar ve Söylemler

Azerbaycan, bağımsızlık süreci ve sonrasında üç farklı lider, Ebulfez Elçibey, Haydar Aliyev ve İlham Aliyev önderliğinde bölgesel bir siyasi güç haline gelmiştir. 1991 yılında bağımsızlığını resmen ilan eden Azerbaycan'da üç liderin izlediği politikalar farklılık göstermiştir. Türkiye, Rusya, İran ile ilişkiler ve Dağlık-Karabağ sorununa yönelik politikalar, üç liderin politikalarının temel eksenleri olarak tanımlanabilir.

Elçibey döneminde Türkiye ile yakın ilişkiler kurulması sonucu, Türkiye'nin etkisi Azerbaycan'ın iç politikasında belirleyici olmuştur. Ancak, Azerbaycan'ın demografik yapısı düşünüldüğünde, Rusya ve İran ile ilişkiler de her zaman önem taşımış ve iç politikada en önemli tartışma konuları olmuştur.⁴⁷

Elçibey, Karabağ sorununu Türk birliği kapsamında öncelikli bir konu olarak benimsemiş ve hükümetin en stratejik meselesi haline getirmiştir. Elçibey, öncelikle Karabağ'ın Ermeni işgalinden kurtarılmasını hedeflemekte ve yalnızca bu gerçekleştiğinde Güney Azerbaycan sorununun çözüme kavuşacağına inanmaktaydı.

“...Biz önce Dağlık Karabağ'ın kurtuluşunu, sonra ise Birleşmiş Azerbaycan'ı hayal etmekteyiz. Birleşmiş Azerbaycan yolu uzun bir yoldur, en azı 5- 6 yıl sürebilir. Fakat Karabağ'ı en kısa zamanda çözüme kavuşturmak gerekmektedir. Bu, ertelenmesi mümkün olmayan bir meseledir...”⁴⁸

Ayrıca, Elçibey, İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin Dağlık Karabağ sorununa verecekleri desteğin problemin çözümüne büyük bir katkı sağlayacağına düşünmekteydi. Elçibey, Tebriz'deki Türklerin Azerbaycan'a destek vermeleri durumunda, İran'ın Ermenistan'a yardım etmekten vazgeçeceğini ve böylece Ermenilerin güçsüz kalıp işgal ettikleri topraklardan çekilmek zorunda kalacaklarını belirtmiştir. Ayrıca, Elçibey, sorunun doğası ve kökeni konusunda önemli görüşlerini de dile getirmiştir:

“Görüldüğü üzere, gerçekte Türklere ait olan bu topraklar, Rusya Emperyalizminin planlı göç siyasetleri sonucunda Ermenilerle doldurulmuştur. Bundan güç alarak Azerbaycan'a ait olan Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesi taleplerini ilk olarak Sero Hanzadyan, dönemin Sovyetler Birliği Komünist Partisi (SBKP) Genel Sekreteri Brejnev'e yazdığı dilekçede ileri

⁴⁷ Gaye Gökcalp Yılmaz, “Otoritenin Kurulumu Açısından Bir Söylem Analizi: İkinci Karabağ Savaşı Sonrası İlham Aliyev'in Ulusa Sesleniş Konuşması”, *International Journal of Eurasia Social Sciences (IJOESS)*, 12(44), 2021, s. 390.

⁴⁸ Hanım Halilova, *Ebulfez Elçibey ile bağımsızlığa giden yol*, (İstanbul: Töre Devlet Yayınları, 2012), s. 330.

sürmüştür. Akabinde, 1987'de Ermeniler, yine dönemin SBKP Genel Sekreteri Gorbaçov'a 75 bin imzadan oluşan bir dilekçe göndererek bu taleplerini yinelemişlerdi. Hatta bu plan kapsamında 10 Ekim 1987 tarihinde Erivan'da gösteriler de düzenlemişlerdi.”⁴⁹

Elçibey'in Karabağ meselesine ilişkin fikirleri, tarihi olaylarla birlikte, daha net anlaşılabilir. Elçibey, tüm Karabağ'ın Türk toprağı olduğunu ve Ermeni işgali altında kalmasını kabul etmeyeceğini açıkça dile getirmiştir. Analiz edildiğinde, belirli meselelerle ilgili ortaya koyduğu çözüm önerilerinin genellikle barışçıl ve demokratik temeller üzerine kurulduğu görülmektedir. Ancak, Karabağ sorununa yönelik çözüm önerilerinde genelden daha sert bir tutum sergilemiştir. Elçibey, barış müzakerelerinin sorunun çözümüne yardımcı olmayacağına inanmaktaydı. Böyle bir durumda, Azerbaycan'ın sembolik bir mağlup olarak kalacağını ve dünya toplumu tarafından yenilmiş bir ülke olarak görüleceğini savunmuştur. Bu nedenle, savaşın bir çözüm olabileceğini düşünmüştür:

“...Biz bütün meselelerin barış yoluyla halledilmesini istesek bile, Şuşa, Laçın ve diğer meselelerin barış yoluyla halledilmemesi durumunda, Azerbaycan Türkleri topraklarını savaş yoluyla geri kazanmak zorunda kalacaktır...”⁵⁰

Elçibey, Ermeni işgalini durdurmak için milli ordunun kurulması gerektiğini;

“Azerbaycan'da sosyal ve siyasi durumun düzeltilmesi için Karabağ ve sınır bölgelerinde istikrarın sağlanması şarttır. Muhaceretteki Ermenilerin Karabağ meselesine uluslararası bir hüviyet vermeye yönelik çabaları büyük tehlike oluşturmaktadır. Hâlbuki Azerbaycan kendi iç meselesi olan Karabağ problemini halledebilir ve etmelidir de. Azeri Türkleri Karabağ'daki Ermeni tecavüzünü, yalnız kendi milli ordusuyla durdurabilir. Bunun için ordu kurulmasına yönelik çalışmalara hız verilmelidir.”⁵¹

sözleriyle anlatmıştır.

Atatürk'ün 1923'te Karabağ'ın pazarlık konusu bile yapılmasına karşı çıktığını da hatırlatan Elçibey, Türkiye'nin Kafkas politikasının, Atatürk'ün çizdiği doğrultuda geliştirilmesini istemiştir. Atatürk'ün, 1923'te Karabağ sorunu gündeme geldiği zaman Türkiye ve Azerbaycan için stratejik öneme sahip Karabağ'ın Ermenilere verilmesinin mümkün olmayacağını kesin bir dille açıkladığını ve pazarlık konusu bile yapılmasına izin vermediğini anlatan Elçibey, “*Şimdi Türkiye, bölgede Rusya'dan daha güçlü bir*

⁴⁹ A.e., s. 339-340.

⁵⁰ Halilova, a.g.e., s. 345-345.

⁵¹ Yasin Aslan, *Azerbaycan Tam Bağımsızlık Yolunda*, (Ankara: Tamer Yayıncılık, 1992), s. 12.

ülke konumunda. Onun için Türkiye, Karabağ ve Çeçenistan sorunlarına daha aktif olarak eğilmelidir.” demiştir.⁵²

1991-1993 yılları arasında Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Meclis Başkanı olan Haydar Aliyev, o dönemde Azerbaycan yöneticilerine Ermenilerin Azerbaycan’a karşı yürüttükleri uluslararası propaganda ve bilgi savaşının tehlikeleri konusunda sık sık uyarılarda bulunarak, bu durumun olumsuz sonuçlarını önceden bildirmiştir.⁵³

Haydar Aliyev, Azerbaycan ve Azerbaycanlılar için önemli amaç ve çıkarları aşağıdaki şekilde belirlemiştir: demokrasinin, sosyal ve hukuk devletinin kurulması ve geliştirilmesi; bağımsızlığın ve toprak bütünlüğünün korunması; Dağlık Karabağ sorununun çözüme kavuşturulması; piyasa ekonomisine geçişin sağlanması; askeri birimlerin modernizasyonu ve güçlendirilmesi; dış politikada demokratik ve çok taraflı faaliyetlere destek verilmesi.⁵⁴ Haydar Aliyev’in belirlediği temel amaçlar arasında özellikle Dağlık Karabağ sorununun çözüme kavuşturulması özel bir önem taşımaktadır. Çünkü Azerbaycan’ın dış politikasının temelini, Karabağ ve çevresindeki toprakların Ermeni işgalinden kurtarılması oluşturmaktadır. Bağımsızlık sonrasında iktidara gelen yönetimlerin dış politika hedefleri, programları ve siyasetleri de bu amaç doğrultusunda şekillenmiştir ve uygulanmıştır. Ayrıca, savaşın acı sonuçlarını hala yaşayan halkta da bu sorunun çözülmesi noktasında önemli bir beklenti bulunmaktadır. İç siyasette istikrarın sağlanması ve ülkenin bütünlüğünün korunması ancak bu sorunun çözümüne endekslenmiştir. Bu nedenle, Haydar Aliyev yönetiminin ilk önceliği Dağlık Karabağ sorununun çözümü olmuştur ve bunu sağlayabilmek için dış politika unsurlarından aktif olarak yararlanmak gerekmektedir.

Haydar Aliyev, sözde Ermeni soykırımıyla ilgili Türkiye’ye atılan suçlamalara da karşı çıkmış, 25 Ocak 2001 tarihinde Avrupa Konseyine üyelik için Fransa’da bulunduğu sırada Fransa Cumhurbaşkanı Jacques Chirac ile görüşmesinde Fransız Millet Meclisi’nin sözde Ermeni soykırımı tasarısına itiraz etmiştir. Aliyev, 26 Ocak

⁵² “Dağa çıkar, savaşırım”, *Hürriyet*, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/daga-cikar-savasirim-39124953>, (Erişim Tarihi: 31.11.2022).

⁵³ Havva Memmedova, “Dağlık Karabağ çatışmasının çözümlenme sürecinde Haydar Aliyev’in diplomasi yöntemi”, *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları*, 4(7), 2009, s. 167.

⁵⁴ Ramiz Mehdiyev, *Azerbaycan, Küreselleşmenin Talepleri*, (İstanbul: DA Yayıncılık, 2005), ss. 220-221.

2001’de de Koçaryan’la Marigny Sarayı’nda görüşme gerçekleştirmiştir. Daha sonraki süreçte yani, 4-5 Mart 2001 tarihinde ise Paris’te olan ve Koçaryan ile Yukarı Karabağ’ı görüşen Aliyev, dönüşünde, Ermenistan’ın Karabağ bölgesinde bağımsızlık istediğini ve görüşmelerin gergin geçtiğini açıklamıştır.⁵⁵

Azerbaycan, barış planı kapsamında sadece Rus askerlerinin bölgede barış gücü olarak konuşlandırılmasına karşı çıkmıştır. Temmuz 1994’te Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev, Rus askerlerinin bölgede AGİT Barış Gücü ve çok uluslu barış kuvvetleri içinde yer almasını kabul edebileceklerini açıklamıştır.⁵⁶

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, halka yaptığı konuşmalar aracılığıyla kendisine yeniden bir ‘dava’ ve mücadele süreci yaratarak otoritesini yeniden üretti ve devletin temsilini üstlenmiştir. İkinci Karabağ Savaşı’nın sona ermesiyle ilgili olarak yaptığı “Zafer” konuşması, devlet televizyonunda yayınlanmış ve Aliyev, Ermenistan ve Azerbaycan arasında süren çatışmaları sona erdiren ateşkes antlaşmasının resmi metnini okumuştur. Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan’ın antlaşmayı imzalamaktan çekinmesi üzerine, Aliyev korkaklık ve namertlik olarak nitelendirmiş ve otoritesini güçlendirmek için karşılıklı bir diyalog yoluyla doğrudan Paşinyan’a hitap etmiştir. Aliyev, bu konuşma aracılığıyla hem bireysel hem de devlet başkanı olarak otoritesini ön plana çıkardı ve Ermenistan’ın mağlubiyeti üzerinden kendi otoritesini güçlendirmiştir. Aliyev’in konuşmasında, Azerbaycan-Ermenistan çatışmaları süresince Ermenistan Başbakanı Paşinyan’ın verdiği beyanatlara, kazanan bir aktör olarak karşı yanıtlar vermek şeklinde geçmektedir. Örneğin;

“Bu anlaşmada Dağlık Karabağ’ın statüsü konusunda bir kelime bile yok. Peki nerede Ermenistan’ın talepleri. Dağlık Karabağ’a bağımsızlık verilsin diyorlardı. Onlara özerklik teklif ettiğimde kabul etmediler. Peki ne oldu Paşinyan? Ne oldu Paşinyan? Yol çekiyordun Cebraşıl’a... Dans ediyordun... Ne oldu hani statü? Cehenneme gitti statü, ateşe gitti statü, gorbagor oldu statü, yoktur statü, yoktur statü ve olmayacak. Ben Cumhurbaşkanı olduğum sürece de olmayacak”. Aliyev, “Bize ait olanı istedik. Sabır gösterdik. Ancak Ermenistan’ın saldırganlığı daha da arttı, daha da azgınlaştı. Barış yoluyla olsun istedik, ama bu cevapsız kaldı. Her gün bir dünya liderini arıyor. Aramadığı adam kalmadı. Hesap ediyorlar ki biz onunla barışacağız. Biz gösterdik kim kimdir. Ordumuz işgalci Ermenileri, iti kovar gibi kovuyor. Sen kimsin bize şart koyuyorsun? Şimdi koy, görelim bakalım Ateşkes için yalvarıyorsun.”

İfadelerini kullanmıştır.

⁵⁵ Kulaksız, Büşra, “Türk Basınında Azerbaycan Meseleleri” (2000-2010), Yüksek Lisans Tezi s. 26.

⁵⁶ “Azerbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin “Utro Rossii” qəzetinə müsahibəsi - 6 iyul 1994-cü il”, <http://library.aliyev-heritage.org/az/7235858.html>, (Erişim Tarihi: 06.12.2022).

Ermenistan'ı bir devlet olarak değil, Paşinyan'ı şahıs olarak konuşmasına muhatap eden Aliyev, böylelikle, zaferini kime karşı kazandığını da Paşinyan'ın şahsında daha da netleştirmektedir. *“Fare gibi bu anlaşmayı ağlaya ağlaya imzalayacak. Dersini verdik. Kovduk onları topraklarımızdan. Demiştik, iti kovar gibi kovacağız demiştik ve kovduk onları. İti kovar gibi kovduk.”* Yukarıda yer alan ifadeler, Aliyev'in konuşmasında etkileşimsel özelliklerin belirlenmesine olanak sağlamaktadır.⁵⁷

Nitekim, Karabağ Zaferi dolayısıyla Türk Konseyi adına “Türk Dünyası Ali Nişanı”nı alan Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, bu törende yaptığı konuşmayla Türkiye'nin zaferdeki rolünü şu şekilde ifade etmiştir:

“İkinci Karabağ Savaşı'ndaki azim, irade ve cesaretimiz bizi Büyük Zafere götürdü. Şunu da söylemeliyim ki, herkesin gördüğü üzere, bize ilave güç veren şey, sevgili kardeşim Recep Tayyip Erdoğan'ın muharebenin ilk saatlerinden başlayarak son dakikalarına kadar bize sağladığı yardım ve manevi destektir. Çünkü bu desteği hissettik, sözlerini dinledik, kendimizi daha da güçlü hissettik. Çünkü Sayın Cumhurbaşkanı, Azerbaycan'ın bu savaşta yalnız olmadığını söyledi. Türkiye Azerbaycan'ın yanındadır ve her zaman yanında olacaktır ve bu bize ekstra güç verdi. Bu, Ermenistan'ın hamisi olan bazı güçleri bu savaşın dışında tuttu ve bu şanlı görevi yerine getirmemize imkân verdi.”⁵⁸

Aliyev'in analiz edilen konuşmalarında öne çıkan ana tema, Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgal ettiği, etnik temizlik yaptığı, Azerbaycanlıların kültürel mirasını yok ederek bu toprakları Ermenileştirmeye çalıştığı ve uluslararası hukuka uymayan Ermenistan yönetiminin müzakere sürecini bozarak ilk fiili saldırıyı gerçekleştirdiğidir. Azerbaycan'ın ise sadece kendi topraklarını özgürleştirmek ve vatanını savunmak için mücadele ettiğini, asıl mesele Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü olduğunu özellikle vurgulamaktadır.

“Azerbaycan kendi yurdunda savaşmaktadır. Askerlerimiz kurtarma askerleridir. Ermeni askerleri işgal ediyor. Fark bu. Biz kendi toprağımızda savaşıyoruz, Ermeni askerleri ise başka bir devletin (Azerbaycan) topraklarında ölüyor.” diyerek bu hususun altını çizmektedir. Ayrıca, “Ermeni halkıyla hiçbir sorunumuz yok. Azerbaycan çok uluslu bir devlettir ve Ermeni halkı da dahil olmak üzere birçok millet burada barış ve huzur içinde yaşamaktadır. Azerbaycan'da binlerce Ermeni yaşıyor. Onları kimse rahatsız etmiyor, onlar bizim

⁵⁷ Gaye Gökalp Yılmaz, “Otoritenin Kurulumu Açısından Bir Söylem Analizi: İkinci Karabağ Savaşı Sonrası İlham Aliyev'in Ulusa Sesleniş Konuşması”, *International Journal of Eurasia Social Sciences (IJOESS)*, 12(44), 2021, ss. 396-400.

⁵⁸ İlham Aliyev, “İstanbulda Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının VIII Zirvə Görüşü keçirilib.” 12 Kasım 2021, <https://president.az/articles/54183>, (Erişim Tarihi: 30.10.2022).

vatandaşımız.” diyerek Ermenistan yönetimi ile Ermeni halkını birbirinden ayırdığını açıkça ifade etmiştir.⁵⁹

Türkiye'nin Azerbaycan'ı yalnız bırakmayan desteği sayesinde üçüncü tarafların çatışmaya müdahil olamadığını söylemiştir. Örneğin zaferden sonra yaralı askerlerle yaptığı görüşmede yaptığı açıklamada şöyle demiştir:

“Bu bayram bizde olduğu gibi kardeş Türkiye’de de kutlanmaktadır. Bu doğaldır. Çünkü biz bir milletiz, iki devletiz. Bu günlerde, sevgili kardeşim Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’a defalarca teşekkür ettim... Tekrar teşekkür ederim. Bu zaferin elde edilmesinde Türkiye’nin siyasi ve manevi desteğinin büyük rolü olmuştur... Türkiye’nin bize gösterdiği destek ve dayanışma Azerbaycan halkı tarafından çok takdir edilmektedir.”⁶⁰

Yabancı medya kuruluşları, Aliyev ile yaptıkları röportajlarda Türkiye'nin İkinci Karabağ Savaşı'ndaki rolünü ve çatışmalara fiilen katılıp katılmadığını sık sık sormuşlardır. Bazı iddialara göre Türkiye'nin, Suriyeli muhalif savaşçıları Azerbaycan'a getirdiği ve bir Türk F-16 uçağının Ermeni bir Su-25 uçağını düşürdüğü gibi konular da dile getirilmiştir. İlham Aliyev Al-Arabiya kanalına verdiği röportajda şöyle demiştir:

“Azerbaycan’a Türkiye üzerinden Suriye’den paralı askerler geldiği suçlamasını tamamen reddediyoruz... Topraklarımızda Suriyeli savaşçıların olduğuna dair hiçbir kanıt yok. Hiçbir delil göstermeden bir ülkeyi suçlamak doğru değil... Örneğin, bir Türk F-16’sının bir Ermeni Su-25’ini düşürdüğüne dair bir başka yalan haber daha yaydılar. Bu yalan haber medyaya sunuldu. Avrupalı politikacılar bu sahte bilgiyi kullanmaya başladılar ve şimdi bunun doğru olmadığı kanıtlanınca kimse özür bile dilemedi. Bizi suçlayanlardan özür bekliyorum. Onları sorumlu olmaya ve söylediklerini kontrol etmeye çağırıyorum.”⁶¹

İlham Aliyev, Türkiye’den envantere katılan SİHA’ların kendilerine büyük avantaj sağladığına vurgu yaptı, “*SİHA’lar dünyanın en iyi araçlarıydı. Onların bizim ordumuzda olması büyük imkanlar sağladı. Can kaybını çok da büyük olmamasını sağladı. Bu imkanlar bizde olmasaydı, daha fazla zayıf olabilirdi. İyi ki bizim Türkiye gibi kardeşimiz, dostumuz var.*” söylemiştir.

⁵⁹ İlham Aliyev, “İlham Əliyev Müdafiə Nazirliyinin Mərkəzi Hərbi Klinik Hospitalında müalicə olunan yaralı hərbçilərlə görüşüb”, Azərbaycan Devlet Başkanlığı Resmi İnternet Sitesi, 30 Eylül 2020, <https://president.az/az/articles/view/41228>, (Erişim Tarihi: 03.11.2022).

⁶⁰ İlham Aliyev, “İlham Əliyev 1 sayılı Kliniki Tibbi Mərkəzdə müalicə olunan hərbçilərlə görüşüb”, Azərbaycan Devlet Başkanlığı Resmi İnternet Sitesi, 11 Kasım 2020, <https://president.az/az/articles/view/46142> (Erişim Tarihi: 13.11.2022).

⁶¹ İlham Aliyev, “İlham Əliyev “Əl-Ərəbiyə” televiziya kanalına müsahibə verib”, Azərbaycan Devlet Başkanlığı Resmi İnternet Sitesi ,4 Ekim 2020, <https://president.az/az/articles/view/41712>, (Erişim Tarihi: 18.11.2022).

Ermenistan'ın topraklarından çıkacakları takvimi sunması gerektiğini ifade eden Aliyev,

“30 yıldır müzakereleri umutla sürdürdük. 30 sene boyunca Azerbaycan'a verilen sözler hayata geçmemiştir. Ermenistan bize topraklarımızdan çıkacağı takvimi sunmalı. Biz isteriz ki, bu sorun barışçıl yollardan çözülsün. Ordumuzun başarılı operasyonu sırasında ateşkes isteniyor. Paşinyan özür dilemelidir. Ermenistan Başbakanı Paşinyan, ‘Karabağ Ermenistan'ın değil’ demelidir”⁶²

ifadelerini kullanmıştır.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Karabağ Zaferi'nin 2. yılı dolayısıyla 8 Kasım 2022'de Şuşa'da düzenlenen etkinlikte yaptığı konuşmada İran'ın sınırdaki tatbikatlarına ilişkin, “*Burada esas söz ve güç sahibi biziz. Ordumuz kahramanlık göstermiştir. Gerekirse yine göstereceğiz ve istediğimizi elde edeceğiz. Bunu herkes biliyor. Sınırımızda Ermenistan'a destek için askeri eğitim yapanlar da bilsin. Bizi kimse korkutamaz.*” ifadelerini de kullanmıştır.

1991 yılında Dağlık Karabağ Cumhuriyeti ilan edilmiş ve tanınmayan bu sözde Cumhuriyetin başında olan isimlerden birisi de Robert Koçaryan olmuştur. Haydar Aliyev ile Ermenistan'ın ikinci Cumhurbaşkanı olmuş Robert Koçaryan (1998-2008) ikilisi 3-7 Nisan 2001 tarihlerinde Florida'da, 1 Ağustos 2001'de Soçi'de, 14 Ağustos 2002 tarihinde de Sederek'te bir araya gelmiştir. Aliyev ile Koçaryan daha önce 26-27 Ocak 2001'de ve 4-5 Mart 2001'de Paris'te görüşmüştür. Bu görüşmelerde Karabağ için somut bir sonuca ulaşamamıştır. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ile Ermenistan Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan, Dağlık Karabağ sorununu çözüme kavuşturmak için 10 Şubat 2006 tarihinde 6. kez bir araya gelmiştir. Görüşme Paris yakınlarında Ramboillet Şatosu'nda gerçekleşmiş ve AGİT Minsk Grubu üyeleri Rusya, Fransa ve ABD'li yetkililer yakından izlemiştir. Ayrıca, dönemin Fransa Cumhurbaşkanı Chirac, görüşme öncesinde her iki lidere de barış fırsatının değerlendirilmesi çağrısı yapmıştır.⁶³

Koçaryan, Karabağ sorununun çözümüne ilişkin görüşlerini şöyle açıklamıştı:

“Dağlık Karabağ sorununun çözümündeki en büyük hatamız bence Levon Ter-Petrosyan döneminde ortaya atılan tezdır. Bu tez, Ermenistan'ın Karabağ yetkilileri tarafından üzerinde

⁶² “İlham Aliyev: Türkiye'nin üst düzey SİHA'ları ordumuzu güçlendirdi, kayıplarımız azaldı”, *Euronews*, <https://tr.euronews.com/2020/10/05/ilham-aliyev-turkiye-nin-ust-duzey-siha-lar-ordumuzu-guclendirdi-kay-plar-m-z-azald>, (Erişim Tarihi: 25.11.2022).

⁶³ Kulaksız, Büşra, “Türk Basınında Azerbaycan Meseleleri” (2000-2010), Yüksek Lisans Tezi s. 26.

anlaşmaya varılan herhangi bir barış anlaşmasını imzalamaya hazır olmaları hakkındadır. Bu yaklaşım, Lizbon zirvesinde bizim açımızdan çok istenmeyen bir kararın kabul edilmesiyle sonuçlanmıştır.”⁶⁴

5 Aralık 2020 tarihinde İkinci Karabağ Savaşı hakkında kapsamlı bir röportaj veren Ermenistan’ın ikinci Cumhurbaşkanı, “Hayastan” bloğunun lideri Robert Koçaryan, bu savaşı Ermeni halkı değil, başbakan, hükümet ve siyasi kadronun kaybettiğinin altını çizerek kendisi iktidarda olsaydı diplomatik hatalara müsamaha gösterilmez ve İlham Aliyev asla savaş başlatmaya cesaret edemezdi diye belirtmiştir. Eski cumhurbaşkanı, savaş sırasında Ermenistan’ın savunma bakanı olan David Tonoyan’ın provokatif açıklamalarını da eleştirmektedir. Ona göre, çatışma başlamadan önce Tonoyan’ın “yeni topraklar için yeni savaşlar” şeklindeki açıklamaları sadece Azerbaycan’ı değil, Türkiye’yi de rahatsız etmiş ve neticede Türkiye, savaşta Azerbaycan’ı güçlü bir şekilde desteklemiştir. Eski cumhurbaşkanı, savaşta ağır yenilginin Nikol Paşinyan ve ekibinin büyük hatalarının sonucu olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre Ermenistan’ın mevcut kriz durumundan çıkması için Rusya ile her alanda işbirliğini güçlendirmesi gerekmektedir.⁶⁵

Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan ise 15 Haziran 2022 tarihinde parlamentodaki konuşmasında, müzakere sürecinin tarihi boyunca, Ermenistan’ın eski cumhurbaşkanları Robert Koçaryan ve Serj Sarkisyan’ın Karabağ’ın Azerbaycan’ın ayrılmaz bir parçası olduğunu kabul ettiklerini iddia etmiştir. Paşinyan, Koçaryan’ın 1998’de AGİT Minsk Grubu ile “üniter devlet” temelinde müzakereler yürütmeyi kabul etmesini kanıt olarak seslendirmiştir. Başbakan’a göre, o belgede Karabağ sakinlerinin pasaportlarında Azerbaycan vatandaşlığına ilişkin özel bir not olacağı yer almaktaydı.⁶⁶

İkinci Karabağ Savaşı’ndan önce 2020 yılı temmuz ayında Ermenistan’ın ikinci Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan, Başbakan Nikol Paşinyan’ın Dağlık Karabağ

⁶⁴ Koçaryan: “Qarabağ münaqişəsində ən böyük səhvimiz...”, <https://modern.az/news/181315/>, (Erişim Tarihi: 02.03.2023)

⁶⁵ “Robert Koçaryan: “Mənim prezidentliyim dövründə İlham Əliyev müharibə başlatmağa cəsarət etməzdi”, <https://toplum.tv/manset/robert-kocaryan-elcibey-bizim-ucun-hediyeye-idi>, (Erişim Tarihi: 02.03.2023)

⁶⁶ Paşinyan: “Koçaryan və Sarqsyen Qarabağın Azərbaycanın tərkib hissəsi olduğunu etiraf etmişdi”, <https://report.az/region-xeberleri/pasinyan-kocaryan-ve-sarqsyen-qarabagi-azerbaycanin-terkibi-oldugunu-etiraf-etmisdi/>, (Erişim Tarihi: 02.03.2023)

sorununun çözümü bağlamında dile getirdiği “*Karabağ Ermenistan’dır ve nokta!*” ifadesini kabul etmediğini söylemişti. “*Müzakere herhangi bir savaştan daha iyidir*” tezini savunan Koçaryan Paşinyan’ın sözkonusu ifadesinin “*Karabağ çözümünde tarafları memnun edecek bir karar alınmalı.*” fikriyle de uyuşmadığını aktarmıştır.⁶⁷

İlham Aliyev ile Ermenistan’ın üçüncü Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan (2008-2018), Karabağ sorununun çözümü amacıyla ABD’nin Prag Büyükelçiliği’nde bir araya gelmiş, iki ülke Türkiye, ABD ve AB’nin desteğiyle ilk defa anlaşmaya varmış ve çözüm için bir takvim ve yol haritası oluşturulmaya başlanmıştır. Bu görüşme sonucunda İlham Aliyev, ilk defa Dağlık Karabağ’ın statüsünün nasıl belirleneceğini tartışmayı kabul etmiş, Ermenistan tarafı da ilk defa işgalin sona ermesi sürecinde geçici statünün belirlenmesine razı olmuştur. Aliyev-Sarkisyan’ın ikinci görüşmesi Haziran 2009’da Petersburg’da, sonraki ise Temmuz 2009’da G-8 Zirvesi sırasında gerçekleşmiştir.⁶⁸

Sarkisyan döneminde Türkiye ile Ermenistan arasında diplomatik görüşmeler yaşanmıştır. Türkiye’nin eski Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, 2008 yılındaki seçimi kazanarak Ermenistan’ın yeni Cumhurbaşkanı seçilen Serj Sarkisyan’a kutlama mesajı göndermişti. Gül, Türkiye ile Ermenistan milli takımları arasındaki maçı izlemek için 6 Eylül 2008 tarihinde Ermenistan’ın başkenti Erivan’a giderek Sarkisyan ile bir araya geldi. Sarkisyan da 2009 yılında Bursa’da yapılan rövanş maçına Cumhurbaşkanı Gül’ün daveti üzerine geldi. Böylece, görüşme trafiği, Erdoğan ile Sarkisyan’ın 12 Nisan 2010’da Nükleer Güvenlik Zirvesi’ne katılmak için gittikleri ABD’nin başkenti Washington’da bir araya gelmesiyle devam etmiştir.⁶⁹

⁶⁷ “Koçaryan “Qarabağ Ermənistandır” ifadəsini rədd etdi”, <https://azvision.az/news/224008/kocaryan-qarabag-ermenistandır-ifadesini-redd-etdi-.html?fbclid=IwAR0fIVHNE19v0xNqIMsKC2bJGOTb4-Q7-uPrfdUg67QmcxMvVsCn1i2GGp4>, (Erişim Tarihi: 02.03.2023)

⁶⁸ Kulaksız, Büşra, “Türk Basınında Azerbaycan Meseleleri” (2000-2010), Yüksek Lisans Tezi s. 103.

⁶⁹ “Türkiye-Ermenistan arasında yeni dönem”, <https://www.trthaber.com/haber/gundem/turkiye-ermenistan-arasinda-yeni-donem-642505.html>, (Erişim Tarihi: 02.03.2023)

Ancak farklı koşullar nedeniyle artan tepkiler üzerine süreç ilerletilmemişti. Görüşmeler, topraklarının beşte biri Ermenistan işgali altında bulunan Azerbaycan'da ve Ermenistan'da tepki ve protestolara neden olmuştu.⁷⁰

Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan, Türkiye'nin Karabağ sorununun çözümüne karışmasına izin verilmeyeceğini söyleyerek Ermenistan'ın her iki ülkeye de baş kaldırdığını göstermiştir.⁷¹

Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev ve Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan ilk kez 28 Eylül 2018'de Duşanbe'de düzenlenen BDT Devlet Başkanları Zirvesinde görüşmüştür. Taraflar Dağlık Karabağ sorununun barış yoluyla halledilmesini, ateşkes anlaşmasını ihlal etmemeyi, müzakere sürecine sadık kalmayı bir kez daha onaylamışlardır.⁷² İç ve dış politika dinamiklerinin farklı nitelikte olduğunu anlamayan Paşinyan'ın Sarkisyan ve Koçaryan döneminde üzerinde büyük ölçüde anlaşma sağlanmış Madrid Prensipleri ve Kazan Anlaşması'nda yer alan konularla ilgili belgeyi imzalamayacağını bildirmesi müzakereleri çıkmaza sokmuş, savaş ihtimalinin artmasına neden olmuştur.⁷³

Başbakan Nikol Paşinyan, 27 Eylül 2020 tarihinde yaptığı ulusa seslenişte, Azerbaycan'ın Karabağ bölgesi ile tüm temas hattı boyunca askeri operasyonlara başladığını duyurmuş ve endişelerini dile getirmiştir. Paşinyan, Azerbaycan'ın Ermenistan ile devlet sınırında çatışmaları başlatmak için provokasyon yaptığını vurgulamıştır. Ayrıca parlamentoda yaptığı konuşmada, gerekli tüm komut ve talimatların verildiğini ve ciddi bir saldırı ile karşı karşıya kaldıklarını belirtmiştir. Paşinyan, parlamentonun hükümet ile aynı görüşte olduğunu ifade etmiştir.⁷⁴

⁷⁰ "14 yıl sonra futbol diplomasisi: Erdoğan Erivan'a gider mi?", <https://yetkinreport.com/2022/10/10/14-yil-sonra-futbol-diplomasisi-erdogan-erivana-gider-mi/>, (Erişim Tarihi: 02.03.2023)

⁷¹ Kulaksız, Büşra, "Türk Basınında Azerbaycan Meseleleri" (2000-2010), Yüksek Lisans Tezi s. 243.

⁷² "İlham Əliyev və Nikol Paşinyan 'söhbət ediblər,'" BBC Azərbaycan, <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-45685225>, (Erişim Tarihi: 28.11.2022).

⁷³ "Ermənistan növbəti dəfə Qarabağ danışıqlarını pozdu", APA, https://apa.az/az/xeber/siyasi_xeberler/ermənistan-novbeti-defe-qarabag-danisiqlarini-pozdu-551890, (Erişim Tarihi: 30.11.2022).

⁷⁴ Потерь противника намного больше: премьер-министр Республики Армения, <https://armenpress.am/rus/news/1029103.html>, (Erişim Tarihi: 11.12.2022).

Başbakan Paşinyan parlamentoda temsil olunan ve olunmayan siyasi parti temsilcileriyle 12 Ekim’de bir araya gelmiş, savaşa ile ilgili konular müzakere edilmiş, cephedeki durumla ilgili bilgi verilmiştir.⁷⁵ Başbakan savaşta durumun ciddiyetini koruduğunu ve mağlubiyete doğru gittiklerini bildirmiş, ancak siyasi partiler yine de sorumluluk almak istememiş, son kararı Paşinyan’a bırakmışlar. Paşinyan savaştan sonra yaptığı açıklamada kendisinin ihanetle suçlanacağından dolayı Azerbaycan ile anlaşmaya varmadığını bildirmiştir.

Savaş bütün hızıyla devam ederken, Paşinyan facebook sayfasında kendisinin ve daha önceki hükümetlerin Dağlık Karabağ politikasını eleştiren nitelikte not paylaşmıştır. Paşinyan savaşın Karabağ’ın statüsü için gerekli olduğunu, statü konusunun belirsiz bir tarihe ertelendiği takdirde savaştan kaçmanın mümkün olduğunu, Karabağ’ın statüsünün müzakereler yoluyla halledilmesi fırsatının 2011’de kaçırıldığını kaydetmiştir. Savaşı daha ağır şartlarda durdurmanın mümkün olduğunu, savaşı kazanacakları takdirde statü sorununu da halledeceklerini, ülkesinin tüm potansiyelini seferber edeceği takdirde savaşı kazanacaklarını bildirmiştir.⁷⁶ Savaşta yenilginin kaçınılmaz olduğunu anlayan Paşinyan mantıksız açıklamalar yapmış, ülkenin yenilgiye doğru gittiğini kamuoyuna duyursa da, 21 Ekim’de yaptığı açıklamada Dağlık Karabağ sorununun diplomatik yollarla halledilmesinin önünün tıkandığını, zafer kazanmaktan veya yenilgiye uğramaktan başka yol kalmadığını dile getirmiştir.⁷⁷

Paşinyan’ın Üçlü Bildiriyi imzalaması Ermeni kamuoyunda adeta deprem etkisi yaratmıştır; halk yenilgiyi kabullenmekte zorlanarak hükümeti suçlamıştır. Özellikle muhalefet partileri bu durumdan yararlanarak Paşinyan’ı iktidardan devirebileceklerini düşünmüş, geniş çaplı itiraz eylemleri başlatmıştır.

⁷⁵ Пашинян провел встречу с представителями внепарламентских политических сил, <https://lurer.com/?p=389355&l=ru>, (Erişim Tarihi: 18.12.2022).

⁷⁶ Никол Пашинян: Последняя возможность достичь приемлемого статуса для Карабаха путем переговоров была утрачена в 2011 году, <https://armenianreport.com/ru/pubs/261819/>, (Erişim Tarihi: 19.12.2022).

⁷⁷ Пашинян: «Вопрос Карабаха, начиная с данного этапа, не имеет дипломатического решения», <https://armenianreport.com/ru/pubs/262154/>, (Erişim Tarihi: 21.12.2022).

1.3. Ateşkes Süreci ve İhlaller

1.3.1. Nisan Savaşı

31 Mart 2016'da Washington'da düzenlenen Nükleer Zirve'den Azerbaycan ve Ermenistan cumhurbaşkanlarının dönüşünün hemen ardından 2 Nisan 2016 tarihinde, Ermenistan-Azerbaycan birliklerinin temas hattındaki Ermeni askeri birliklerinin ateşkes rejimini ihlal etmesine cevaben, Azerbaycan Ordusu geniş çaplı bir karşı saldırı başlatmış ve bunun sonucunda işgal altındaki topraklar kurtarılması yönünde bir dizi stratejik saldırı yürütmüştür.⁷⁸ Tarihe “Nisan Savaşları” olarak geçen dövüşler sonucunda işgal altındaki toprakların yaklaşık 800 hektarı kurtarılarak Azerbaycan'ın kontrolüne geçmiştir. Böylece 2016 yılı Nisan ayında gerçekleşen askeri operasyonlarda Azerbaycan birlikleri Cebrayil-Fuzuli yönünde Leletepe yüksekliğini, kuzeyde ise Talış yüksekliğini ele geçirmiştir. Azerbaycan liderliği için Washington toplantısı, iki ülke arasındaki gergin ikili ilişkilerde büyük bir gelişme olmuştur. ABD yönetimi tarafından Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün teyidi Bakü yetkilileri tarafından memnuniyetle karşılandı. Bazı uzmanlar bazen Nisan çatışmasını, Nükleer Zirve'den sonra olduğu için Azerbaycan'ın zirveden hayal kırıklığına uğramasına bağlamaktadır. Ancak bunun için belirtilen nedenler örtüşmemektedir. Birçok uluslararası gözlemci, dört günlük savaşta başta ekonomik durgunluk olmak üzere iç faktörlere de bağlamıştır.⁷⁹

O dönem için “Dört Gün Savaşı”nın asıl önemi, Dağlık Karabağ ihtilafının “donmuş çatışma” statüsünü terk etmesi ve potansiyel bir sıcak nokta statüsü kazanmasıydı. Bu muharebelerden sonra hem ihtilafın tarafları hem de arabulucu ülkeler ve genel olarak bölgeyle ilgilenen tüm devletler soruna yaklaşımlarını değiştirmişler ve bu konudaki politikalarında düzeltmeler yapmak zorunda kalmışlardır.

Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in defalarca vurguladığı gibi, bölgede zaten yeni bir gerçeklik ortaya çıkmıştı ve her güç politikasını bu gerçeğe göre inşa etmek zorundaydı. En önemlisi Nisan muharebeleri, Azerbaycan'ın Ermenistan'a karşı askeri üstünlüğünü, Azerbaycan toplumundaki sorunun askeri çözümünün kitlesel desteğini ve yetkililerin bu toplumsal düzeni yerine getirme kararlılığını ve gücünü tüm dünya

⁷⁸ Museyib Shiraliyev, “Amerika Birleşik Devletleri'nin Obama ve Trump Dönemi Güney Kafkasya Politikasında Güvenlik Faktörü”, *Kafkasya Çalışmaları Dergisi*, 2022, (ss. 1-24), s. 22.

⁷⁹ Tural Həsənarayev, “4 günlük müharibə (Aprel döyüşləri)”, *Topchubashov Center*, <https://top-center.org/az/tehlil/3354/4-gunluk-muharibe-aprel-doyusleri>, (Erişim Tarihi: 01.09. 2022)

kamuoyuna göstermiştir. Nisan savaşlarından sonra Ermenistan askeri bütçesini değiştirmek ve silah ithalatını artırmak zorunda kalmıştır. Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü'nün (SIPRI) hesaplamalarına göre, 2016'dan bu yana Ermenistan, yurtdışından silah ithalatını 3,5 kat artırmış ve Moskova'nın sağladığı yüzde 3 imtiyazlı kredi sayesinde "Smerch", "Tor", vb. bu tür uçaksavar füze komplekslerini, "İskender" füzelerini ve "Su-30" savaş uçaklarını satın almıştır. Bu veriler, Ermenistan'ın Dört Gün Savaşı'ndan sonra ne kadar korktuğunu açıkça göstermektedir.⁸⁰

2016 yılının Nisan muharebelerine ve tarihin bugün bulunduğumuz noktasından, yani Vatan Muharebesi'ndeki zaferden sonraki süreçlere bakıldığında, aslında Azerbaycan'ın toprakları için savaşının tam da bu tarihte başladığı sonucuna varabiliriz. Yani Nisan Savaşları genel olarak İkinci Karabağ Savaşı'nın başlangıç noktası olarak kabul edilebilir. Nisan muharebelerinin sonuçları Ermeni toplumu üzerinde hiçbir etkisiz kalmamış ve Sarkisyan'ın halkın güvenini kaybetmeye başlayan iktidarının temelleri daha da zayıflamıştır. İşgal karşısında Azerbaycan ve Türkiye'nin uyguladığı abluka ve Koçaryan-Sarkisyan rejiminin pervasız yönetimi sonucunda, hükümetin siyasi reytingini sağlayan tek faktör bu klanın komşu ülkenin topraklarının kontrolünü elinde tutmasıydı. Dört gün süren savaş, Ermenistan'ın halk bilincinde kök salmış olan Ermeni ordusunun yenilmezliği efsanesini paramparça etmiştir. Batılı kurumlar Ermenistan'daki yenilginin yarattığı devrimci koşullardan yararlanma fırsatını kaçırmamış ve iktidar darbesi sonucunda Nikol Paşinyan başbakanlık koltuğuna oturabilmiştir. Böylece Erivan ana askeri ortağı Rusya'yı kaybetmiştir.

Belirtildiği gibi, Nisan savaşları bölgedeki ana ilgili güç olan Rusya'nın bakış açısını da değiştirmiştir. Moskova'nın bu savaşı durdurabildiği ancak aynı zamanda gelecekteki savaş olasılığını ve kendisi için olası riskleri düşünmeye başladığı dikkat edilmeli noktadır. Kafkasya'nın yeniden sıcak noktaya dönüşmesi nedeniyle bu bölge Batılı ülkeler için Rusya ve İran'a karşı potansiyel bir saldırı mevzii haline gelebilirdi. Bu nedenle Rusya, bölgede olası bir savaş riskini azaltmak için AGİT eşbaşkan ülkeler tarafından desteklenen tanınmış Kazan ilkelerine dayanan "Lavrov Planı"ni öne sürmüştür. Planın esası, önce 5, sonra 2 bölgenin Azerbaycan'a iade edilmesi, bu süre

⁸⁰ Aynı yerde.

içinde ülkelerarası ekonomik ilişkilerin yeniden tesis edilmesi ve ardından Dağlık Karabağ'ın statüsünün belirlenmesiydi. Doğrusu, uygulanmayan bu planın sadece zaman kazanmak için ortaya konduğu ortaya çıkmıştır.⁸¹

Ancak Azerbaycan'ın bu girişimlere daha sonraki bir aşamada ihtiyacı vardı. Zira Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, hem 44 günlük savaşın hem de barış bildirisinin imzalanması sırasında, Minsk Grubu eşbaşkanları tarafından ortaya atılan ve Paşinyan'ın yardım istediği bu plana defalarca atıfta bulunacak ve Ağdam, Kelbecer ve Laçın savaşmadan Azerbaycan'a geri verilmesini gerçekleştirecekti. Nisan muharebeleri aynı zamanda Azerbaycan'ın askeri-taktik açıdan gelecekteki savaşa hazırlığıydı. Bu muharebeler, Azerbaycan'ın gelecekteki savaşta başarılı taktikler seçmesi için eğitim niteliği taşımasının yanı sıra, daha sonraki bir aşamada gerçek muharebe koşullarında ortaya çıkabilecek eksikliklerin giderilmesi için güçlü koşullar yaratmıştır. Aynı zamanda Nisan muharebeleri ve müteakip Tovuz çatışmaları, düşman üzerinde Azerbaycan'ın askeri potansiyeli ve olası askeri taktik hamleleri hakkında yanlış bir izlenim yaratmak için hesaplanmıştır. 2016'dan sonra Ermeniler, çoğunlukla piyade için küçük silahlar, kara ağır silahları, avcı-bombardıman uçakları ve hava savunma sistemleri satın alarak yanlış yönde silahlanmaya başlamışlar ve ayrıca Azerbaycan'ın olası saldırı yönünü de yanlış hesaplamışlar. Sonuç olarak, İkinci Karabağ Savaşı'nda dron saldırılarına maruz kalan Ermenistan Ordusu ağır bir mağlubiyetle yüzleşmiştir.⁸²

Nisan operasyonlarının sona ermesinin ardından Ermenistan ile Azerbaycan arasında yoğun görüşmeler başlamıştır. Savaşın sona ermesinde asıl rolü oynayan Rusya, bu konuda aktif rol oynamış, 7 Nisan'da Başbakan Dmitry Medvedev Erivan'a ve Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov ise Bakü'ye resmi bir ziyarette bulunmuştur. 16 Mayıs'ta eski Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan ile Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev arasında AGİT Minsk Grubu (Rusya, Fransa, ABD) eşbaşkanlarının arabuluculuğunda Viyana'da bir görüşme, bir sonraki toplantı ise, Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'in arabuluculuğunda 20 Haziran'da St.

⁸¹ Hüsamettin İnaç, "Yeni Dünya Düzeninin Bir Habercisi Olarak Azerbaycan-Ermenistan Çatışmasının Soyo-Politik Analizi", *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 3, 2020, (ss. 509-521), s. 517.

⁸² Tofiq Vahid, "44 gündən əvvəlki 4 gün: Aprel döyüşləri müasir tarixdə nəyi dəyişdi – TƏHLİL", <https://ordu.az/az/news/187338/44-gunden-evvelki-4-gun--aprel-doyusleri-muasir-tarixde-neyi-deyisdi-%E2%80%93-tehlil>, (Erişim Tarihi: 05.09.2022)

Petersburg’da gerçekleşmiştir. Görüşmenin ardından taraflar ortak bir bildiri yayınlarak birtakım sorunların çözülmesinin, ihtilafın çözümünde ilerleme için koşullar yaratacağını söylemişler. Ayrıca Azerbaycan ve Ermenistan liderleri, AGİT Daimî Temsilciler Grubu’nun yetkileri çerçevesinde olayların izlenmesi konusunda anlaşmaya varmışlar. Ancak Azerbaycan liderliği daha sonra olay soruşturma mekanizmalarının çatışma bölgesindeki statükoyu güçlendireceğini ve bunun da fiili işgalin resmileşmesine yol açacağını ileri sürerek reddetmiştir.⁸³

1.3.2. Tovuz Savaşı

2018 yılında Ermenistan’da gerçekleşen “Kadife Devrim”den sonra iktidar değişikliği, Azerbaycan toplumunun yanı sıra uluslararası gözlemciler arasında da Karabağ sorununun barışçıl bir şekilde çözülmesi için belirli bir umut yaratmıştır. Ermenistan’da insan haklarının korunması alanında bir aktivist olarak bilinen Nikol Paşinyan’ın iktidara gelmesinden sonra Ermenistan-Azerbaycan ilişkilerinde belli bir pozitiflik olacağına inanan analitikler vardı.⁸⁴ 5 Aralık 2018 tarihinde her iki ülkenin Dışişleri bakanları Milano’da bir araya gelerek anlaşma elde ettiklerini bildirdiler.⁸⁵ Bu anlaşmanın ardından Nikol Paşinyan, halkın barışa hazırlanmasının önemini vurgulamış ve Paşinyan’ın iktidardaki ilk yılında, Ermenistan ve Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerinin temas hattındaki olaylar en aza indirilmiştir. İlişkilerin normalleşmesi Ermeni muhalefetinin canını sıktığı için hükümet üzerindeki baskı artmaya başlamıştır. Bir süre sonra muhalefetin baskısıyla Paşinyan’ın Azerbaycan’a yönelik söylemleri değişmeye başlamıştır.⁸⁶ 29 Mart 2019’da Ermenistan’ın politikasında köklü bir değişiklik hissedildi. Aynı gün, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ile Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan’ın Viyana’daki görüşmesinden birkaç saat sonra, Ermenistan

⁸³ Hans-Joachim Schmidt, *The Four-Day War Has Diminished the Chances of Peace in Nagorno-Karabakh*. In OSCE-Yearbook 2016 (pp. 107-124). Nomos Verlagsgesellschaft mbH & Co. KG., Baden-Baden 2017, s. 121.

⁸⁴ Anastasia Efimova, “Escalation of the Nagorno-Karabakh Conflict: Any Hopes for the Peace Process?”, *Atlas Institute for International Affairs*, <https://www.internationalaffairshouse.org/escalation-of-the-nagorno-karabakh-conflict-any-hopes-for-the-peace-process/>, Erişim Tarihi: 14.09.2022.

⁸⁵ “Nazirlər razılaşırdılar, amma nəticə yoxdur - 3 saatlıq Milan görüşü”, <https://mia.az/w692884/692884>, Erişim Tarihi: 14.09.2022.

⁸⁶ “Оппозиция обвинила Пашиняна в предательстве Карабаха”, *Независимая газета*, https://www.ng.ru/cis/2018-12-20/5_7470_armenia.html, Erişim Tarihi: 14.09.2022

Savunma Bakanı David Tonoyan New York'ta yerel Ermeni toplumu ile bir araya gelerek yeni stratejiyi açıklamıştır. Ermenistan askeri lideri, Karabağ sorununun çözümünde Ermenistan'ın "statik savunma" doktrininden "aktif caydırıcılık" stratejisine geçtiğini açıklamıştır. Ermeni yetkili konuşmasında "saldırı fırsatlarının genişletilmesi" ifadesini kullanarak söz konusu stratejiyi "yeni topraklar için yeni bir savaş" olarak nitelendirmiştir. Bütün bunların barış görüşmeleri üzerinde olumsuz bir etkisi olmuş ve uzlaşma için siyasi arenayı tamamen kapatmıştır.⁸⁷

Bu olaylardan sonra Arayik Harutyunyan'ın 31 Mart 2020'de sözde "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti"nde yapılan "cumhurbaşkanlığı seçimleri"nin ardından Şuşa'da yaptığı yemin töreninde, "parlamento"nun 2022'de Şuşa'ya taşınacağı duyurusu gerilimi yükseltmiştir.⁸⁸ Şuşa'nın Azerbaycanlılar için manevi önemi dikkate alınmadan atılan bu adım, Azerbaycan tarafı için bardağı taşıran son damla olmuştur. 12 Temmuz 2020'de Azerbaycan-Ermenistan devlet sınırında- Tovuz ilçesine bağlı Ağdam köyü yakınlarında Ermeni silahlı kuvvetlerinin provokasyonları ile başlayan askeri operasyon sonucunda, Azerbaycan tarafından 12 askeri personel ve bir sivil hayatını kaybetmiş, 4 asker yaralanmıştır. Tam olarak bu noktanın seçilmesinde ana versiyon, Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı, Güney Gaz Koridoru, Bakü-Supsa petrol boru hattı, Bakü-Tiflis-Kars demiryolu gibi önemli uluslararası projelerin bulunduğu "Gence Geçidi"ne yakın olmasıdır. Uzmanlar, Erivan'ın 2016'daki Nisan savaşlarının psikolojik travmasından kurtulmak için Temmuz 2020 olaylarından yararlanmaya çalıştığını söylemektedir. AGİT Minsk Grubu eşbaşkanlarının pasif ve objektif olmayan tavırları sonucunda barışçıl bir çözüm olasılığının ciddi şekilde sorgulanmaya devam ettiği söylenilmektedir. Bu fikir Tovuz'daki olaylarla bir kez daha teyit edilmiştir. Dört Gün Savaşı'nın devamı niteliğinde olan Tovuz Savaşları, kelimenin tam anlamıyla, çatışmanın çözümünde diplomatik bir açmazdan askeri bir aşamaya geçiş eylemi olarak değerlendirilebilir.⁸⁹ Fakat düşmanın sınırda yeni mevziler ele geçirmek amacıyla

⁸⁷ Shiraliyev, a.g.m., s. 16.

⁸⁸ "В 2022 году резиденцию Национального собрания Арцаха перенесут в Шуши", <https://verelq.am/ru/node/73028>, (Erişim Tarihi: 17.09.2022)

⁸⁹ Museyib Şiraliyev, "Jeopolitik ve Jeoekonomik Perspektifden İkinci Karabağ Savaşı'nın Sonuçları: Zengezur Koridoru'nun Stratejik Önemi", *II. Uluslararası Soğuk Savaş Sonrası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal Gelişmeler Bağlamında Güney Kafkasya Sempozyumu*, Ege Üniversitesi, 2022, (ss. 181-196), s. 183-184.

ilerlemesi Azerbaycan Ordusu tarafından engellenmiştir. Sonuç olarak, kısa süreli çatışmalarda Ermeni Ordusu'na ait 100'den fazla askeri personel ve 10'dan fazla askeri teçhizat imha edilmiştir.⁹⁰

Azerbaycan Ordusu'nun Büyük Zafer yolunda ilerleyişi, 2016 yılının şanlı Nisan Savaşları, 2018 yılında Nahçıvan'da gerçekleştirilen başarılı Günnüt harekatı ve 2020 yılının Tovuz muharebelerinden geçmiştir. Bilhassa ateşkesin imzalanmasından 22 yıl sonra başlayan Nisan muharebelerinde Azerbaycan Ordusu Ermeni askeri birliklerine ağır darbeler indirmiş ve karşı taarruz harekatı sonucunda onları mağlup etmiştir. Bununla “güçlü”, “yenilmez” Ermeni ordusu efsanesi yerle bir olmuştur.⁹¹

Tovuz Savaşları, Azerbaycan askeri tarihine galip bir muharebe olarak girmiştir. Bu olaylar, Azerbaycan Ordusu'nun düşmanın her türlü provokasyonlarını ve beklenmedik saldırılarını kararlılıkla engellemekte zorluk çekmediğini bir kez daha göstermiştir. Saldırgan Ermenistan, cephedeki ciddi başarısızlığını halktan gizlederek askeri yönetimin dezenformasyon yayması giderek yaygınlaşmıştır. Nisan 2016'daki savaşlarda, yalnızca Azerbaycan Ordusu tarafından insansız hava araçları (İHA) geniş çapta kullanılırken, Tovuz muharebelerinin aktif aşamasında ve ilerleyen günlerde karşı tarafın da çeşitli İHA sistemlerinden yoğun bir şekilde yararlandığı gözlemlenmiştir. Öncelikle belirtelim ki çatışma başlar başlamaz Ermenistan Savunma Bakanlığı, Tovuz yönünde Azerbaycan Ordusuna ait “Hermes-900” tipi stratejik İHA'lar da dahil olmak üzere 13 farklı tip İHA'nın vurularak düşürüldüğünü duyurmuştur. İlerleyen günlerde Ermenistan Savunma Bakanlığı'nın yaptığı sunum ve yayınladıkları görüntülerin analizleri, “nötralize” adı altında sundukları kalıntıların kamikaze İHA'ların parçaları olduğunu göstermiştir. Azerbaycan Savunma Bakanlığı tarafından yayınlanan videolarda, bu kamikaze İHA'ların düşmanın askeri teçhizatını, insan gücünü ve askeri tesislerini vurmak için kullanıldığı açıkça görülmektedir. Ermenistan Ordusunun, Hermes-900 tipi stratejik İHA'nın 14 Temmuz 2020'de düşürüldüğü iddiası ise, İHA kalıntıları veya diğer görsel görüntülerle doğrulanmamıştır. Görüntüyü analiz eden

⁹⁰ “Tovuz döyüşləri: sərhəddə dron müharibəsi – TƏHLİL”, Poliçon (AzeriDefence) jurnalı №04 (48) İyul-Avqust 2020, <https://poliqon.az/tovuz-doyusleri-serhedde-dron-muharibesi-tehlil/>, Erişim Tarihi: 01.10.2022

⁹¹ “Günnüt zəfərinin üçüncü ildönümü qeyd olunub”, AzərTAC, 19 May 2021, https://azertag.az/xeber/Gunnut_zeferinin_uchuncu_ildonumu_qeyd_olunub_VIDEO-1784451, Erişim Tarihi: 01.10.2022

yabancı uzmanlara göre, uçağın silüetinden yola çıkarak, bunun çift motorlu bir yolcu uçağına benzediğini, Hermes-900'ün gövdesinin görseldeki silüete göre daha ince olduğunu ve dış tasarımının tamamen farklı olduğunu beyan etmişler. Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri'nin "Skylark", "Orbiter 4", "Aerostar" ve "Hermes 450" taktik, "Heron" ve "Hermes 900" gibi stratejik amaçlı İHA'ları olmasına rağmen, savaşların küçük bir arazide gerçekleşmesi nedeniyle bahsi geçen İHA'lar kullanılmamıştır. Bölgede çekim yapan gazeteciler ve askeri personel de, yukarıda belirtilen İHA'ların kullanılmadığını bildirmiştir. Mevcut sistemlerin muharebe uygulamasında ortaya çıkan eksiklikler, daha sofistike ve uygun kamikaze İHA'ların aranması ve temin edilmesinin önünü açmıştır.⁹²

Bugün tüm dünya, sadece Güney Kafkasya'da değil, post-Sovyet mekanında da hızlı ekonomik ve sosyal gelişme gösteren Azerbaycan'ın, kısa sürede savunmasını ve güvenliğini sağlayabilecek güçlü bir askeri potansiyel yaratarak güçlü bir ordunun sahibi olduğunu görmektedir. Ermenistan yönetimi askeri liderlere kayıpları gizlemelerini emrederek gençleri Azerbaycan topraklarının işgaline ve teröre bulaştırdılar. Halkının gözlerinin içine bakamayan, ölü ve yaralı istatistiklerini saklayan Ermeni yetkililer, aslında halkı değil kendilerini kardırmışlardır. Azerbaycan'ın askeri zaferi ile birlikte Tovuz muharebeleri de jeopolitik üstünlüğünü açıkça göstermiştir. Dolayısıyla, Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü'nün birçok üyesi ülkemizin haklı konumunu destekledikten sonra Türkiye, Pakistan, Ukrayna ve hatta İtalya gibi ülkeler Azerbaycan'ın işgal altında olduğunu ilan etmekle yetinmeyerek, aynı zamanda da ülkemize her konuda destek olabileceklerini söyleyerek bu duruma el koymuşlar. Azerbaycan'a verilen bu dış destekten sonra Ermeni toplumunda ciddi bir kaos yaşanmaya başlanmıştır. Ermenistan askeri uzmanları da Tovuz Savaşı'nın Azerbaycan Ordusu'nun zaferiyle sonuçlandığını kabul etmişler. Böylece Tovuz muharebeleri, Ermenistan'ın jeopolitik etkisinin zayıflığını ve Azerbaycan Ordusu'na mağlup olacağı gerçeğini bir kez daha öngörmüştür. Bütün bunlar, Azerbaycan halkının mücadele

⁹² "Tovuz döyüşləri: sərhəddə dron müharibəsi – TƏHLİL", Poliçon (AzeriDefence) jurnalı №04 (48) İyul-Avqust 2020, <https://poliqon.az/tovuz-doyusleri-serhedde-dron-muharibesi-tehlil/>, Erişim Tarihi: 01.10.2022

ruhunun ne kadar yüksek olduğunu göstermiş ve düşmana karşı Vatan Savaşı'nda kazanılan büyük zaferin ayak sesleriydi.⁹³

1.4. 44 Günlük Savaş ve Sonuçları

Azerbaycan'ın iç ve dış politikasını etkileyen önemli bir olgu olan 44 günlük Savaş öncesi bölgesel durumu ifade edecek olursak, Karabağ Sorunu'nun uzun yıllar devam etmesi Azerbaycan ve Ermenistan'ın dışında Rusya, Türkiye, Gürcistan, İran'ı da etkilemiş, Güney Kafkasya bölgesinin istikrarı ve güvenliği açısından problemler yaratmıştır. Bu bağlamda gerçekleştirilen çözüm müzakereleri başarılı olamamış ve hatta Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) Minsk Grubu eşbaşkanlarından Rusya, Fransa ve ABD bazen açıktan bazen de dolaylı bir şekilde işgalci Ermenistan'ı destekler bir konumda olmuştur. Karabağ'daki işgalin yanı sıra Azerbaycan'a yönelik dönem dönem gerçekleştirdiği saldırılar da Ermenistan'ı bölgesel iş birliği ortamından izole etmiştir. Buna rağmen, Azerbaycan ekonomik açıdan büyük bir hızla gelişerek büyük enerji projelerinin ve Yeni İpek Yolu – Kuşak ve Yol İnisiyatifi'nin önemli bir aktörü haline gelmiştir.⁹⁴

Ermenistan'ın provokatif saldırıları üzerine uluslararası hukuk açısından “meşru müdafaa hakkı”nı kullanan Azerbaycanın 27 Eylül 2020'de işgal altındaki topraklarını özgürleştirmek amacıyla kapsamlı bir “Demir Yumruk Harekâtı” ile işgal unsurlarına karşı gerçekleştirdiği operasyon savaşa evrilmiş ve 44 gün süren İkinci Karabağ Savaşı muzaffer Azerbaycan Ordusu'nun zaferi ile sonuçlanmıştır. Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü (KGAÖ) üzerinden üçüncü tarafları savaşa dahil etmek maksadıyla sahada Rusya ve Azerbaycan'ı karşı karşıya getirmeyi amaçlayan Ermenistan, Karabağ'ın tamamen dışında – savaş bölgesinin çok uzağında sivil yerleşim yerlerine yasaklanmış silahlarla füze saldırıları gerçekleştirerek Bakü'yü benzer bir misilleme için kışkırtmaya çalışmıştır.⁹⁵

⁹³ “Tovuz döyüşləri ordumuzun qəhrəmanlıq səhifəsidir”, <https://mod.gov.az/az/pre/36745.html>, Erişim Tarihi: 27.09.2022

⁹⁴ Museyib Shiraliyev, “İkinci Karabağ Savaşı'nın Sonuçları Açısından “Kuşak ve Yol” Projesinde Azerbaycan'ın Rolü”, *Uluslararası Geçmişten Geleceğe İpek Yolu Sempozyumu*, AHBVÜ, 2022. (ss. 619-625), s. 623.

⁹⁵ Museyib Shiraliyev, (2022). “Jeopolitik ve Jeoekonomik Perspektifden İkinci Karabağ Savaşı'nın Sonuçları: Zengezur Koridoru'nun Stratejik Önemi”, İçinde: *II. Uluslararası Soğuk Savaş Sonrası*

44 günlük Vatan Savaşı'nı etkileyen hususlardan biri olarak hem diplomatik hem de askeri alanda Ankara'nın Bakü'ye kararlı desteğinin belirleyici olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle "bir millet, iki devlet" in kardeşlik ve müttefiklik ilişkilerinin, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü sağlama mücadelesinde etkin bir faktör olduğu ifade edilebilir. İki devletin liderleri arasındaki kişisel ilişkilerin siyasi, ekonomik, insani ve kültürel iş birliği düzeyinin yükseltilmesinde de önemli bir rol oynadığını vurgulamak gerekmektedir. Yüksek irtifa uçuşları sayesinde radar sistemlerine yakalanmadan belirlenen Ermeni mevzilerini ve unsurlarını havadan etkisiz hale getiren Türk SİHA'ları bu süreçte hayati öneme sahip olmuştur. Böylelikle Azerbaycan ordusu sıcak çatışma olmaksızın düşman hedeflerini yok ettiği için Ermeni ordusunda büyük bir moral bozukluğu baş göstermiştir. Zira Bayraktar TB2 SİHA'ları bu sürecin en etkin faktörlerinden birisi olarak "yeni savaşlar" da insansız hava araçlarının fayda/maliyet açısından ne denli önemli olduğunu kanıtlamıştır. 8 Kasım 2021 tarihinde Karabağ'ın merkezinde yer alması açısından stratejik bir öneme sahip olan Şuşa şehrinin işgalden kurtarılmasının ardından 10 Kasım Mutabakatı'nı imzalayan devletler arasında yer almayan Ankara'nın ateşkese dair rolü konusunda masanın dışında kalmasına yönelik çeşitli tartışmalar yaşanmış olsa da 5. madde çerçevesinde Türkiye'nin 30.01.2021'de faaliyete başlayan Türk-Rus Ortak Merkezi'nin gözlemci statüsüne sahip eşit taraflarından biri olduğu kabul edilmelidir.⁹⁶

1.5. Üçlü Bildiri

Şuşa'nın kurtuluşu, savaşta Ermenilerin yenilgilerini kabul etmelerine yol açan belirleyici bir unsur olmuştur. Şuşa'nın kurtarılmasından sonra, sözde rejimin liderleri de dahil olmak üzere neredeyse tüm ermeniler Hankendi'ni terk etmeye başlamıştır. Savaştan birkaç gün sonra Ermenistan yenilgiyi kabul etmek zorunda kalmıştır. Bundan sonra, 10 Kasım gecesi Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev,

Sosyal, Ekonomik ve Siyasal Gelişmeler Bağlamında Güney Kafkasya Sempozyumu Bildiri Kitabı, Ed: Vefa Kurban vd., Ankara: İKSAD, (ss. 181-196), s. 184.

⁹⁶ Museyib Shiraliyev, "Uluslararası Hukuk Açısından Şuşa Beyannamesi ve Önemi", *II. Uluslararası Kafkasya'nın Geleceği Kongresi Bildiri Kitabı*, Ed: Güray Alpar; Gökberk Durmaz, SDE, 2022, (ss. 103-111), s. 106.

Ermenistan Cumhuriyeti Başbakanı Nikol Paşinyan ve Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Vladimir Putin ortak bir bildiri kabul etmişlerdir.⁹⁷

Antlaşmanın metni:

1. Dağlık Karabağ bölgesinde bulunan ihtilafli alanlarda tam bir ateşkesin sağlanması ve tüm çatışmalara son verilmesi 10 Kasım 2020 Moskova saatiyle gece yarısı 12'den itibaren geçerli olacak şekilde kararlaştırıldı. Bundan böyle "Taraflar" olarak anılacak olan Azerbaycan Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti buldukları mevcut konularında kalacaktır.
2. Ağdam bölgesi ve Ermenistan Cumhuriyetinin Azerbaycan Cumhuriyetinin Kazakh bölgesinde elinde bulundurduğu araziler 20.11.2020 tarihine kadar Azerbaycan Cumhuriyetine iade edilecektir. (Kremlinin internet sayfasında yayımlanan metinde Kazakh bölgesi sonradan kaldırılmıştır. Güncel metinde, Ağdam bölgesinin 20.11.2020 tarihine kadar Azerbaycan Cumhuriyeti'ne iade edileceği belirtilmektedir.)
3. Dağlık Karabağ'daki cephe hattı boyunca ve Laçın koridoru boyunca, hafif silahlı 1.960 asker, 90 zırhlı personel taşıyıcı, 380 otomobil ve özel araçtan oluşan Rusya Federasyonu barış gücü konuşlandırılacaktır.
4. Rusya Federasyonu barış gücü, Ermenistan silahlı kuvvetlerinin çekilmesine paralel olarak konuşlandırılacaktır. Rusya Federasyonu barış gücünün görev süresi 5 yıl olup Taraflardan hiçbirisi bu hükmün yürürlüğünün sona ermesinden 6 ay önce beyanda bulunmazsa sonraki 5 yıllık dönemler için de devam edecektir.
5. Tarafların ateşkes şartlarını yerine getirip getirmediğinin daha etkin bir şekilde izlenebilmesi ve ateşkesi denetlemek için ateşkes kontrol merkezi kurulacaktır.
6. Ermenistan Cumhuriyeti, Kelbecer bölgesini 15 Kasım 2020'ye, Laçın bölgesini 01.12.2020'ye kadar Azerbaycan Cumhuriyeti'ne iade edecektir. Dağlık Karabağ ile Ermenistan'ın bağlantısını sağlayacak ve aynı zamanda Şuşa şehrini etkilemeyecek olan Laçın koridoru (5 kilometre genişliğinde) Rusya Federasyonu barış gücünün kontrolünde olacaktır. Tarafların anlaşmaları üzerine Dağlık Karabağ ve Ermenistan arasındaki bağlantıyı sağlayacak Laçın koridorunun yeni güzergâh inşaat planı önümüzdeki üç yıl içinde oluşturulacak ve daha sonra bu güzergâhın korunması için Rus barış gücü bölgeye konuşlandırılacaktır. Azerbaycan insanların, araçların ve kargoların Laçın koridoru boyunca her iki yönde seyahat güvenliğini garanti etmektedir.
7. Yerinden edilmiş kişiler ve sığınmacılar, Dağlık Karabağ topraklarına ve çevredeki bölgelere BM Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin kontrolü altında dönecektir.
8. Taraflar savaş esirleri, rehinelere, diğer tutukluları ve cenazelerin değişimini gerçekleştirecektir.
9. Bölgedeki tüm ekonomi ve ulaşım bağlantıları üzerindeki engeller kaldırılacaktır. Ermenistan Cumhuriyeti insanların, araçların ve kargoların her iki yönde sorunsuz şekilde seyahat etmesinin organizasyonu amacıyla Azerbaycan Cumhuriyeti'nin batı bölgeleri ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasındaki ulaşımın güvenliğini garanti etmektedir. Ulaşımın kontrolü, Rusya Federal Güvenlik Servisi'nin (FSB) Sınır Birimi unsurları tarafından gerçekleştirilecektir. Tarafların anlaşması üzerine Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ni Azerbaycan'ın batı bölgelerine bağlayan yeni bir ulaşım bağlantısı inşa edilecektir.⁹⁸

Üçlü deklarasyon, uzun süredir devam eden düşmanlığı kapatmalı ve Ermenistan ulaşım koridorlarını yeniden açmayı ve bölgesel ekonomik entegrasyonu desteklemeyi kabul etmesiyle tarihinde yeni bir sayfa açmalıdır. Şimdi asıl soru, Azerbaycan ve

⁹⁷ Ali Asker, Zeynep Gizem Özpınar, "Azerbaycan'ı Zafere Götüren Büyük Taarruz: 44 Günlük Savaşın Anatomisi", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, Cilt 10, Sayı 1, 2021, (ss. 83-106), s.101-102.

⁹⁸ Ferhat Aznevi, *Hukuksal Boyutuyla Türkiye ve Azerbaycan'ın Ortak "Ermeni Sorunu" Yukarı Karabağ ve 10 Kasım 2020 Ateşkes Antlaşması*, Türkiye Barolar Birliği, Ankara 2021, s.107-108.

Ermenistan'ın nasıl barış içinde yaşayacakları ve yakın gelecekte Güney Kafkasya bölgesinin jeopolitik manzarasının nasıl değişeceği. Daha da önemlisi, Rusya ve Türkiye başta olmak üzere tüm büyük aktörler bölgede barış ve istikrarı tercih ettiğinden, taraflar arasındaki yeni tam ölçekli askeri çatışma olasılığı daha düşük olmaya devam etmektedir. Kasım anlaşmasına göre Rusya, ateşkes ve barışın kilit garantörü olmuş ve barışı koruma birliğini Karabağ'da ve Laçın Koridoru boyunca konuşlandırmıştır. Ayrıca, Kasım anlaşmasını incelersek, savaş sonrası dönemde güvenlik sorunlarının ve ulaşım koridorlarının yeniden açılmasıyla ekonomik ilişkilerin restorasyonunun güven, güvenlik ve sürdürülebilir barışı desteklemek için elzem olduğu vurgulanabilir. Çatışma bitmiş olsa da Kasım anlaşmasının tüm maddelerinin uygulanmasında hala zorluklar mevcuttur. Özellikle, anlaşmanın dördüncü maddesine göre Rusya Federasyonu'nun barış güçleri, Ermeni birliklerinin geri çekilmesiyle eşzamanlı olarak konuşlandırılacaktır. Ancak, Ermeni silahlarının Laçın Koridoru üzerinden Karabağ'a yasadışı geçişinin devam etmesi, gerilimi tırmandırabilir ve barış çabalarına zarar verebilir. Bütün bu gerçekler Ermenistan ve Azerbaycan güçleri arasındaki son sınır çatışmaları, bir güvensizlik ortamı ortaya koymuş, bu nedenle herhangi bir küçük gerilim, iki ülke arasındaki gerilimi artırabilir.⁹⁹

Antlaşmada bir diğer önemli husus olan dokuzuncu maddeye esasen, Bakü, Nahçıvan özerk bölgesini Zengezur koridoru aracılığıyla Azerbaycan'a bağlayan Sovyet döneminin mevcut altyapısını restore etmek istediğinden, Zengezur bölgesi bölgesel ekonomik entegrasyon için stratejik bir öneme sahiptir. Azerbaycan'ın Nahçıvan bölgesinde uzun süredir devam eden ablukayı kaldırmak için bu güzergahın önündeki engeli kaldırması hayati bir görev niteliğindedir. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ile anakara Azerbaycan arasında doğrudan bir bağlantı olmadığından, insanlar Nahçıvan bölgesine İran veya Türkiye üzerinden hava veya kara yolu ile gitmek zorunda kalmaktadırlar. Ayrıca, bölgenin enerji ihtiyacını karşılamak için Azerbaycan, 2004 yılında İran'la kendi özerk bölgesine doğal gaz tedarik etmek üzere anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşma doğrultusunda, Azerbaycan, İran'ın izole kuzeybatı sınır şehri Astara'ya gaz sağlamak ve tedarik edilen hacmin sadece yüzde 85'i Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ne aktarılmaktadır. Daha sonra 2020 yılında bölgenin enerji güvenliğini

⁹⁹ Ahmet Sapmaz, "İran'ın Azerbaycan'a Yönelik Dış Politikası: İkinci Karabağ Savaşı'nın Belirleyiciliği", *SDE Akademi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 4, 2022, (ss. 12-43), s. 31.

desteklemek amacıyla Bakü ve Ankara arasında Iğdır- Nahçıvan doğalgaz boru hattının inşası için bir mutabakat zaptı da imzalanmıştır. Boru hattı, 500 milyon metreküp doğalgazı bedelsiz taşıyacak. Iğdır-Nahçıvan doğalgaz boru hattı, İran'a olan enerji bağımlılığını ortadan kaldıracığı için Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti için stratejik önem taşımaktadır.¹⁰⁰

Ankara'nın Azerbaycan esas hissesine doğrudan bir kara geçişi olacağından, Türkiye için Zengezur koridorunun yeniden açılması jeostratejik bir anlam ifade etmektedir. Ayrıca koridor, ekonomik entegrasyonu daha da destekleyerek Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ticareti artıracaktır. Özellikle Türkiye, Orta Asya pazarlarına Azerbaycan üzerinden doğrudan erişim sağlamakla çok ilgilenmektedir çünkü bu yol daha kısa ve daha ucuz olacaktır. Şu anda Türk tırları Orta Asya'ya gitmeden önce ağırlıklı olarak Rusya-Gürcistan rotalarını kullanmaktadır. Rusya için koridorun yeniden açılması, Moskova ve Tiflis ilişkilerindeki gerilim ve karşılıklı güvensizlik nedeniyle Azerbaycan üzerinden Ermenistan'a daha karlı bir demiryolu güzergahı açacaktır.¹⁰¹

Yukarıda belirtilenlerden de anlaşılacağı gibi, Kasım anlaşması ilgili tüm tarafların stratejik çıkarlarından kaynaklanmaktadır. Her şeyden önce, Zengezur koridorunun önündeki engelin kaldırılması yeni ekonomik fırsatlar getirecek ve toprak bütünlüğünün karşılıklı olarak tanınmasına dayalı nihai bir barış anlaşmasını destekleyecektir. Azerbaycan ve Ermenistan, ekonomik iş birliği ve entegrasyon yoluyla ikili ilişkilerde yeni bir sayfa açabilir ve iki ülke arasındaki düşmanlığı sona erdirebilir. Ermenistan da bölgesel projelerden faydalanabilir ve enerji güvenliğini destekleyebilir. Azerbaycan hükümeti kurtarılmış tüm topraklarda imar çalışmalarına şimdiden başlamış ve hükümet Karabağ bölgesindeki Ermeni nüfusunu desteklemeye hazır durumdadır.¹⁰²

¹⁰⁰ "Turkey, Azerbaijan ink deal to secure Nakhchivan's natural gas supply", *Daily Sabah*, <https://www.dailysabah.com/business/energy/turkey-azerbaijan-ink-deal-to-secure-nakhchivans-natural-gas-supply>, Erişim Tarihi: 22.09.2022.

¹⁰¹ Museyib Shiraliyev, (2022). "Jeopolitik ve Jeoekonomik Perspektiften İkinci Karabağ Savaşı'nın Sonuçları: Zengezur Koridoru'nun Stratejik Önemi". Ed: Vefa Kurban vd., *II. Uluslararası Soğuk Savaş Sonrası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal Gelişmeler Bağlamında Güney Kafkasya Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde (ss. 181-196). Ankara: İKSAD. s. 187.

¹⁰² Ruslan Rehimov, "Azerbaycan, işgalden kurtarılan bölgelerde kapsamlı imar çalışmaları başlatacak", 09 Şubat 2021, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycan-ismalden-kurtarilan-bolgelerde-kapsamli-imar-calismalari-baslatacak/2138402>, Erişim Tarihi: 06.10.2022

Bu noktada can alıcı soru, Ermenistan'ın neden Üçlü Bildirinin tüm maddelerini uygulamaya istekli olmadığıdır. Belge Ermeni toplumunda muhalefetin sert tepkisiyle karşılaşmıştır. Antlaşmanın şartlarını eleştirenler, esas olarak Ermenistan'da yirmi yıldır iktidarda olan "Karabağ klanını" (eski başkanlar Robert Koçaryan (1998-2008) ve Serj Sarkisyan (2008-2018)) desteklemektedirler. İşgal politikası Ermenistan'ı İkinci Karabağ Savaşı'nda felakete sürüklerken, Ermeni toplumunun önemli bir kısmı 44 günlük savaşdaki yenilgiyi hala kabul edememektedir. Ermeni milliyetçileri Zengezur koridorunun yeniden açılmasını başka bir siyasi yenilgi olarak görmektedirler. Bu amaçla Erivan, İcevan-Kazah-Bakü demiryolu hattının açılması fikrini desteklemektedir. Ancak anlaşmaya göre İcevan-Kazah-Bakü demiryolu güzergahı da dahil olmak üzere tüm bölgesel iletişim her halükârda yeniden sağlanmalıdır. Bununla birlikte, bölgedeki istikrar ve güvenliğin ana garantörü olarak Rusya, anlaşmanın tam olarak uygulanmasını sağlamalıdır, çünkü belgenin herhangi bir ihlali Rusya'nın barış koruma ve barış yapma statüsünü olumsuz etkileyecektir. Ermenistan'ın Karabağ'a yasadışı silahlı kuvvetler göndermeye devam etmesi ve Zengezur koridorunun yeniden açılmasını reddetmesi halinde, sürecin Rusya'nın aracılık ettiği ateşkes anlaşmasını baltalayacağı özellikle vurgulanmalıdır. Son olarak, sürdürülebilir barış için Türkiye ile Rusya arasındaki iş birliği şart olmalıdır. Zengezur koridorunun yeniden açılması, ilgili tüm taraflar için yeni ekonomik fırsatlar ve faydalar getirecektir.¹⁰³

Bu belge, çatışma sonrası dönemde askeri gücün yarattığı diktanın diplomasiye geçişinin temellerini atan bir stratejinin başlangıcıydı. Türkiye bildiriye taraf olmasa da o belgedeki bir cümleyi Bakü-Ankara askeri iş birliğinin güçlendirilmesini belirleyen bir unsur olarak değerlendirebiliriz. Bu faktör, Ağdam'da Rusya-Türkiye Ortak Ateşkes İzleme Merkezi'nin kurulmasıyla ilgilidir.¹⁰⁴

Türkiye bu vesileyle:

¹⁰³ "Qazax-İcevan dəmir yolu, yoxsa Zəngəzur dəhlizi?", 24 Dekabr 2021, <http://www.dia.az/8/324043-qazax-cevan-demir-yolu-yoxsa-zengezur-dehlizi.html>, Erişim Tarihi: 08.10.2022

¹⁰⁴ Ruslan Rehimov, "Dağlık Karabağ'da Türk-Rus Ortak Gözlem Merkezi faaliyete başladı", 30 Yanvar 2021, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/daglik-karabagda-turk-rus-ortak-gozlem-merkezi-faaliyete-basladi/2128198>, Erişim Tarihi: 11.10.2022

1. Tartışmalı konuların gelecekteki çözümünde ve ateşkesin izlenmesinde resmi olarak rol oynamaktadır. Karabağ sorununun Ankara'nın konumunda bir öncelik olduğunun göstergeleri açıktır:

- Ankara'dan yapılan açıklamalar, Ermenistan'a barış çağrıları öncelikler arasında;

- Türk şirketlerinin Karabağ'daki imar çalışmalarına katılımı, Ankara'nın Karabağ'ın ekonomik güvenliğini garanti ettiği anlamına gelmektedir;

- Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, Şuşa Deklarasyonu'nun Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ile birlikte imzalandığı çatışma sonrası dönemde Şuşa'yı ve diğer kurtarılmış bölgeleri ziyaret etmiştir;

2. Ankara-Moskova köprüsündeki temaslarda Türkiye, Azerbaycan ile stratejik ittifak ruhuna uygun olarak Bakü'nün çıkarlarını desteklemektedir. Bakü-Ankara-Moskova hattında ortak çıkarların ortaya çıkmasına neden olan eğilim budur.

Üçlü Bildirinin 9. maddesi, bölgedeki tüm ekonomik ve ulaşım bağlantılarının restorasyonunun uygulanması için ek bir belge hazırlama ihtiyacını ortaya koyması nedeniyle 11 Ocak 2021'de Azerbaycan, Rusya cumhurbaşkanları ve Ermenistan başbakanı arasında bir üçlü bildiri daha imzalanmıştır. 11 Ocak belgesi, 10 Kasım antlaşmasının ekonomik yönlerinin tüm gücünü harekete geçiren bir belgedir. Ancak bu beyanname Azerbaycan'ın elini de güçlendirdi, öyle ki 2021 yılının başından itibaren o belgenin hükümleri Bakü'ye askeri ve siyasi faydalar getiren bir etken haline gelmiştir.¹⁰⁵

Erivan'ın protestolarına rağmen Bakü, savaş sonrası bölgenin yeni imajının temel taşı olarak kabul edilen Zengezur koridorunun gerçekleştirilmesinde tartışmaları önlemek için Ermenistan ile sınırların belirlenmesini askeri öncelikler arasına alınmasıyla ilgili önemli adımlar atmıştır. Ayrıca, Üçlü Bildiri'ye göre, Rus barış güçleri geçici olarak (5 yıl süreyle) Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde konuşlandırılmıştır. Ancak

¹⁰⁵ "11 yanvar bəyanatı Azərbaycan, Türkiyə və Rusiya liderlərinin baxışlarının davamıdır", <http://ikisahil.az/post/190167-11-yanvar-beyanati-azerbaycan-turkiye-ve-rusiya-liderlerinin-baxishlarinin-davamidir>, Erişim Tarihi: 12.10.2022

bu, Azerbaycan'ın bu topraklar üzerindeki yargı yetkisini geri çektiği anlamına gelmez.¹⁰⁶

Açıklamanın 6. maddesinde, Laçın koridoru boyunca yeni bir trafik güzergâhı yapımı için bir plan belirleneceği belirtilmektedir. Bununla, Rus barışı koruma birliğinin gelecekte bu rotanın korunması için yer değiştirmesi öngörülmektedir. Şimdilik bu konuyla ilgili hala yanıt bekleyen sorular var, ancak Bakü'nün bunu gerçekleştireceğine dair büyük bir güven mevcuttur. Kalan sorunlar, Ermenistan'ın sergilediği belirsiz davranışlarıyla ilgilidir. Bildiri sonrasında Azerbaycan, Ermenistan üzerindeki askeri-politik gücünün yeni bir aşamasına girmiştir. Yeni siyasi realitede Azerbaycan-Türkiye-Rusya üçlü formatı öne çıkmıştır. 10 Kasım antlaşması, Ermenistan'ın kendisi hakkında yarattığı efsaneyi yıkmış ve ardından Ermenistan'daki sosyo-politik kriz derinleşmiştir.¹⁰⁷

¹⁰⁶ Hülya Kınık, (2022). "44 Günde Gelen Zaferin Birinci Yıl Dönümünde Masada Güçlü Azerbaycan: 2021". Ed: Özgür Tüfekçi ve Fevzi Kırbasoğlu, *Karadeniz: 2021 Gelişmeleri Işığında Bölgesel Değerlendirmeler* içinde (ss. 53-74), s. 56.

¹⁰⁷ Aqşin Kərimov, "10 noyabr bəyanatı: İrəvanın kapitulyasiyası, Bakının əlinin güclənməsi, üçlük formatında maraqlar - TƏHLİL", *oxu.az*, <https://oxu.az/politics/545069>, Erişim Tarihi: 28.09.2022.

2. BARIŞ SÜRECİ, SÖYLEMLER VE REEL POLİTİK

2.1. Savaş Sonrası Sürecin Barış Önerileri

İkinci Karabağ Savaşı sonrası Güney Kafkasya’da dengeler değişmiş ve yeni bir konjonktür oluşmuştur. Bu durum geleneksel dengelerin bozulmasına yol açmıştır. Bağımsızlığın ilk yıllarında Rusya’nın desteğini alan Ermenistan’ın Karabağ’ı işgal etmesiyle yüzleşen Azerbaycan, toprak bütünlüğünü büyük ölçüde sağlamıştır. Rusya ve İran’ın desteğini alan Ermenistan, uzlaşma yoluna gitmek zorunda kalmış ve Türkiye ile Azerbaycan’la normalleşme süreci başlatmıştır. Bölgesel çıkarları ve amaçları için Ermenistan’ı destekleyen İran’ın Kafkasya’daki etkisi kırılmış ve hatta Güney Azerbaycan olarak da bilinen yoğun olarak Türk nüfusunun yaşadığı bölgelerde Azerbaycan’ın başarısı coşkuyla karşılanmıştır. Azerbaycan, Kafkasya’nın en önemli güçlerinden biri olduğunu gösterirken İran hem iç hem de bölgesel politikada kaybeden olmuştur. Türkiye’nin ise bölgedeki rolü ve etkisi artmıştır. Zira Türkiye’nin desteklediği Azerbaycan’ın, İran’ın desteklediği Ermenistan’ın yenmesi bunun en önemli göstergesi olmuştur. Daha sonra Türkiye ile Azerbaycan arasında imzalanan Şuşa Beyannamesi’yle Ankara-Bakü hattındaki kazanımlar resmîyete dökülmüş ve ilişkiler daha yapısal bir hal almıştır.¹⁰⁸

2.1.1. Zengezur Koridoru

Taraflar, İkinci Karabağ Savaşı sonrası 10 Kasım gecesi üçlü bildiriye kabul etmişlerdir. Bu kapsamda Azerbaycan ile Ermenistan arasında ateşkes anlaşması imzalanmış; lakin nihai barış anlaşması imzalanmamıştır. Anlaşmanın 6. Maddesi’nde görüleceği üzere taraflar, Laçın Koridorundan açıkça belirtilmektedir. Anlaşmanın 9. Maddesi’nde ise Azerbaycan ile Nahçıvan arasındaki hattın şöyle bahsedilmektedir:

“...Azerbaycan Cumhuriyeti’nin batı bölgeleri ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasındaki ulaşımın güvenliğini garanti etmektedir. Ulaşımın kontrolü, Rusya Federal Güvenlik Servisi’nin (FSB) Sınır Birimi unsurları tarafından gerçekleştirilecektir. Tarafların anlaşması

¹⁰⁸ Emrah Kaya, “Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Yeni Bir Sütun: Şuşa Beyannamesi”, *ANKASAM*, <https://www.ankasam.org/turkiye-azerbaycan-iliskilerinde-yeni-bir-sutun-susa-beyannamesi/>, (Erişim Tarihi: 29.08.2022).

üzerine Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti’ni Azerbaycan’ın batı bölgelerine bağlayan yeni bir ulaşım bağlantısı inşa edilecektir.”¹⁰⁹

Söz konusu maddede görüleceği üzere Zengezur Koridorundan açıkça bahsedilmemektedir. Ancak Nahçıvan ile Azerbaycan arasında güzergahı belirli olmayan bir ulaşım ve ticaret hattının açılacağı kesindir. Bu durum Ermenistan’ın elini kuvvetlendiren bir argüman olarak öne çıkmaktadır. Lakin Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev ile çeşitli isimler yapılan görüşmelerde maddede kastedilenin Zengezur olduğunu ve bu konuda mutabık kaldıklarını belirtmişlerdir. Ermenistan’ın Zengezur Koridorunun açılması konusunda öncelikle Üçlü Bildiri’deki belirsizliği çıkarları çerçevesinde kullanmak istediği aşıkardır. Söz konusu dönem Paşinyan bir açıklama yapmıştır. Paşinyan, konuşmasına şu şekilde devam etmiştir:

“Sürekli bir Zengezur Koridoru olacak diyorlar. Bu da demek oluyor ki Nahçıvan Koridoru, Kuzey Azerbaycan Koridoru da olacak. Yani yol karşılığında yol vereceğiz. İran İslam Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu ile bir demiryolumuz olursa Ermenistan ekonomisinin ne gibi değişikliklere uğrayacağını hayal edin. Bu bizim en önemli görevimiz, bundan sonra Ermenistan en büyük zenginliğini kullanma fırsatına sahip olacak.”¹¹⁰

Diğer yandan ise özellikle “koridor” kelimesi, geçiş bölgesindeki güzergahın haklarının Azerbaycan’a devredilmesi şeklinde yorumlandığı için Ermenileri endişelendirmekteydi. Erivan, koridor kelimesinin egemenlik haklarının bir ihlali olarak görürken, Rusların koridoru kontrol edeceği Üçlü Bildiri’de kabul edilmişti.¹¹¹ Neticede varılan nokta ise taraflar, Zengezur Koridorunun açılması konusunda uzlaşmaya varmıştır.

Zengezur Koridorunun özelliklerine bakıldığında öncelikle koridorun tarihi Sovyetler Birliği dönemine kadar dayanmaktadır. Ancak hattın bir kısmı işlek durumda değildir. Önemli bir kısmı işgal dönemi zamanında Ermeniler tarafından tahrip edilmiştir. Ancak Bakü’den Fuzuli ilinin Horadiz kasabasına kadar olan demiryolu hattı aktiftir. Zengezur Koridorunun tamamlanması için Horadiz’den Nahçıvan’a kadar uzanan bir hattın inşa edilmesi gerekmektedir. Horadiz-Ordubad arasında inşa edilecek olan hat yaklaşık olarak 166 km’dir. Bunun 43 kilometresi, Ermenistan’ın yönetiminde olan Zengezur’dan geçecektir. Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki temel mevzuda bu

¹⁰⁹ Aznevi, *agm.*, s. 107-108.

¹¹⁰ “Пашиян: Они говорят, что у них будет Зангезурский коридор, значит, у нас будет Нахичеванский,” <https://www.ekhokavkaza.com/a/31209648.html>, (Erişim tarihi: 30.08.2022).

¹¹¹ Joshua Kucera, “Armenia and Azerbaijan suspend ‘corridor’ talks”, *Eurasianet*, <https://eurasianet.org/armenia-and-azerbaijan-suspend-corridor-talks>, (Erişim Tarihi: 30.08.2022).

43 kilometrelik kısmın inşası, durumu ve geleceğidir. Ancak Ermenistan'daki demiryollarının mülkiyeti Rusya'ya aittir. Bu nedenle 43 kilometrelik kısmın inşasında Azerbaycan, Rusya'yla görüşmektedir. Nahçıvan'ın içinde bulunan ve Ordubad'dan başlayarak Türkiye sınırındaki Velidağ'a kadar olan 158 kilometrelik hat ise onarılacaktır. Koridor sadece demiryolundan ibaret olmayacaktır. Ayrıca Ahmetbeyli-Horadiz-Mincivan-Ağbend otoyolu projesi hayata geçirilecektir. Zengezur Koridoru ile planlanan ama Azerbaycan-Nahçıvan arasında bir hat inşa ederek aslında Orta Asya-Kafkasya-Türkiye arasında bir köprü oluşturulmasıdır.¹¹²

Aliyev'in ve Azerbaycan yönetiminin sürekli olarak Zengezur Koridorunu vurgulamasının nedeni öncelikle tamir edilerek hayata geçirilecek olmasıdır. Bu durum hem zaman hem de maliyet noktasında önemli avantajlar sağlamaktadır. Diğer yandan İngiltere merkezli International Alert, bir çalışmada bölgenin 20 yıldır terk edildiğini ve onarılması gerektiğini belirtmektedir.¹¹³ Azerbaycan yönetimi bunu fırsata çevirmeyi amaçlamaktadır.

Zengezur Koridoru ile Azerbaycan, Nahçıvan ve Türkiye'ye en kısa mesafeden ulaşabilecektir. Sadece tamir edilmesi gereken bir altyapı olduğu için daha az maliyetli olacaktır. Kısa bir hat olduğu için Ermenistan'ın hat üzerindeki etkisi sınırlı olacaktır. Erivan, Azerbaycan'dan Türkiye'ye uzanan hatta bir merkez olmayacak ve Ermenistan'a psikolojik üstünlük kazandırılmayacaktır. Azerbaycan'ın batıya açılma noktasında İran ya da Gürcistan'a duyduğu coğrafi bağımlılık bu sayede sona erdirilmiş olacaktır. Son olarak Orta Hat kapsamında düşünüldüğünde Azerbaycan, Hazar Denizi'nin batısında bulunan bir ülke olarak Kazakistan ve Türkmenistan'la kuracağı bağlar sayesinde önemli bir merkez olacaktır. Bu durum Türkiye'nin de Çok Taraflı Ulaştırma Politikasına da uygundur.¹¹⁴

¹¹² "Türkiye ile Azerbaycan'ı birbirine bağlayan koridor: Zengezur", *TRT Haber*, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/turkiye-ile-azerbaycani-birbirine-baglayan-koridor-zengezur-585249.html>, (Erişim Tarihi: 29.08.2022).

¹¹³ Natalia Mirimanova, "Rehabilitation of the railways in the South Caucasus: Assessment of the potential economic benefits", Volume 2, *International Alert*, 2014, https://www.international-alert.org/sites/default/files/Caucasus_RailwaysRehabilitationPt2_EN_2013.pdf, s. 15, (Erişim Tarihi: 03.07.2021).

¹¹⁴ "Türkiye'nin Çok Taraflı Ulaştırma Politikası", *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, https://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-cok-taraflı-ulaştırma-politikasi.tr.mfa, (Erişim Tarihi: 30.08.2022).

Tüm ekonomik bağların yeniden kurulması ve Zengezur koridorunun açılması bölge ülkelerinin ekonomik sorunlar ve engellerin üstesinden gelmesi bağlamında imkanlarını arttıracaktır. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ve Azerbaycan'ın büyük bir kısmı ile iletişim hattının olması ulaşım için süreyi kısaltacak, transit ve nakliye maliyetlerinde yeni fırsatlar yaratacak, Nahçıvan'da ve Azerbaycan'da ekonomik kalkınmaya katkı sağlayacaktır. Zengezur Koridoru'nun Ermenistan için önemli bir avantaj yarattığını da söylemek mümkündür. İleride ele alınacağı üzere Ermenistan, bölgesel iş birliklerine dahil olduğu süreçte hem izole olmaktan kurtulacak hem Batı'ya açılacak hem de Rusya ve İran'a ulaşma imkanına kavuşacaktır.¹¹⁵

2.1.2. 3+3 İşbirliği Platformu ve Bölgesel Açından Değerlendirilmesi

Kafkasya'yla sosyal, siyasi, kültürel ve ticari birçok bağı bulunan Türkiye, bölgesel barışa katkı sunmak için uzun zamandır çeşitli adımlar atmakta ve politikalar geliştirmektedir. Kasım 1999'da dönemin Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev ile Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, bölgesel sorunların çözülmesi, bölgede istikrarın, barışın ve güvenliğin tesis edilmesi ve garantiye alınması için devletler arasında bir pakt kurulması önerisinde bulunmuşlardır. 3+3+2 şeklinde olması planlanan pakta Azerbaycan-Ermenistan-Gürcistan+İran-Türkiye-Rusya+ABD-AB'nin katılması planlanmaktaydı. Bu dönem Ermenistan ve Gürcistan liderleri de öneriye destek vermiştir. Ancak Azerbaycan, Karabağ ihtilafının çözülmesini, Ermeniler tarafından hukuksuz bir şekilde edilen bölgelerden çekilmesini ve yerinden edilen bir milyona yakın insanın geri dönüşünü sağlanmasına dair talep etmekteydi. Neticede Karabağ'dan geri çekilmeyen Ermenistan yüzünden, söz konusu tavsiye hayata geçirilemedi.¹¹⁶

2008 yılında Türkiye, Kafkas İstikrar Pakti/Kafkas İstikrar ve İşbirliği Platformu (KİİP) kurulmasına dair bir çağrısı olmuştur. Ancak aynı yıl Rusya'nın Gürcistan'a saldırması sonrasında başlayan Rus-Gürcü Savaşı nedeniyle teklif çeşitli seviyelerde

¹¹⁵ Ульвия Филиева-Эркеч, “Роль Развития Межрегиональных Транспортных Коммуникаций в Условиях Нового Мирового Порядка”, Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi, Aralık 2021, 5 (2), ss. 499-560. s. 500.

¹¹⁶ Vasif Huseynov, “A Stability Pact for the South Caucasus”, *Euractiv*, <https://www.euractiv.com/section/azerbaijan/opinion/a-stability-pact-for-the-south-caucasus/>, (Erişim Tarihi: 30.08.2022).

görüşmeler gerçekleştirilse de hayata geçirilememiştir.¹¹⁷ Aralık 2008’de uzmanlar düzeyinde gerçekleştirilen görüşmelere, savaştan ve toprakları Rusya tarafından uluslararası hukuka aykırı bir biçimde işgal edilen Gürcistan, soğuk bir yaklaşım benimsemiştir. Ancak bu dönem Türkiye ile Ermenistan arasında çeşitli seviyelerden görüşmeler gerçekleştirilmekteydi.¹¹⁸ KİİP’in temel amacı bölgesel istikrar, güvenlik ve kalkınmaktı. Ayrıca KİİP, kriz yönetme ve çözme platformu olarak kullanılabilir. Bu noktada söz konusu dönem KİİP’in Minsk Grubu’nun rakibi değil; tamamlayıcısı olarak belirtile de Minsk Grubu’nun Karabağ’daki sorunu çözmek noktasında isteksiz ve pasif kaldığı bir gerçektir. Bu nedenle de KİİP, bölgesel sorunların ve krizlerin çözülmesinde bir araç olarak kullanılmak istenme potansiyeli yüksekti. Ayrıca KİİP’in ticaret, ulaşım, taşımacılık, enerji gibi farklı konularda önemli bir platform olmasının hedeflendiği söylenebilir.¹¹⁹ Ancak hem Ermenistan’ın Karabağ’ı işgali hem de Rusya’nın Güney Osetya ile Abhazya’yı Gürcistan’dan ayırmaya çalışması nedeniyle KİİP, hayata geçirilememiştir.

İkinci Karabağ Savaşı sonrası dönemde ise oluşan yeni konjonktürde ise artık çatışmaların yerini iş birliğinin almaya başladığı görülmektedir. Zira Karabağ’ı uluslararası hukuka aykırı bir şekilde işgal eden Ermenistan, bölgede yalnızlaşmış ve İran’la olan sınırı dışında genel olarak izole hale gelmiştir. Bu durum Ermenistan’ın zayıflamasına ve Rusya ile İran’a bağımlı hale gelmesine¹²⁰ yol açarken Paşinyan, Kasım 2020’den sonra Ermenistan’ın dış ve bölgesel politikasında önemli bir değişime giderek iş birliğine açık bir profil çizmiştir. En basit örnek olarak Paşinyan, önceki

¹¹⁷ Araz Aslanlı, “Altılı platform kalıcı barışın teminatı olabilir”, *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/altili-platform-kalici-barisin-teminati-olabilir/2081083>, (Erişim Tarihi: 30.08.2022).

¹¹⁸ Bulent Aras; Ali Sarıkaya, “Turkey and Armenia: Facing the Challenge of Historic Opportunity”, *IEMed Mediterranean Yearbook*, 2010, s. 206, <https://www.iemed.org/wp-content/uploads/2021/03/Turkey-and-Armenia-Facing-the-Challenge-of-Historic-Opportunity.pdf>, (Erişim Tarihi: 31.08.2022).

¹¹⁹ Hasan Kanbolat, “Kafkas İstikrar ve İşbirliği Platformu’na Ankara Ev Sahipliği Yapacak”, *Hürriyet*, <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/kafkas-istikrar-ve-isbirligi-paltformu-na-ankara-ev-sahipligi-yapacak-10767661>, (Erişim Tarihi: 31.08.2022).

¹²⁰ Salih Işık Bora, “What Future for Armenian-Russian Relations?”, *AVİM*, https://avim.org.tr/en/Yorum/WHAT-FUTURE-FOR-ARMENIAN-RUSSIAN-RELATIONS#_ftnref3, (Erişim Tarihi: 31.08.2022).

yönetimlerden farklı olarak Türkiye’den 1915 olaylarını sözde “soykırım” olarak kabul etmesini istememiştir.¹²¹

Topraklarını işgalden kurtaran Azerbaycan ile Ermeni güçlerinin hukuksuz bir şekilde işgal ettiği topraklardan çekilmesi üzerine Türkiye, Ermenistan’la normalleşebileceklerini belirtmiştir. Buna dair en önemli açıklama ve adımı ise Üçlü Bildiri’nin imzalanmasından sonra 10 Aralık 2020 tarihinde Bakü’yü ziyaret eden Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’dan gelmiştir. Erdoğan, Bakü’de bulunduğu süreçte 3+3’ün ya da “Altılı İşbirliği Platformu”nun veya “Güney Kafkasya’da Kalıcı Barış ve İstikrarın Tesisine Yönelik Bölgesel İşbirliği Platformu”nun oluşturulması teklifini dile getirmiştir. Açıklamasında Türkiye, Azerbaycan, Rusya, İran ve Gürcistan’ın isimlerini zikreden Erdoğan, Ermenistan’ın da bu sürece dahil olabileceğini dile getirmiştir.¹²² Erdoğan’ın bu açıklamayı hem Bakü’de hem de Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev ile olan toplantıda yapmasının tarihsel ve bölgesel bir etkisinin olduğu söylenebilir.

Altılı İşbirliği Platformuna dair en önemli sorunlardan biri Rusya’nın 2008’deki Güney Osetya ve Abhazya politikalarını devam ettirmesidir. Gürcistan yönetimi, Rusya’yla kuracakları bir temasın hem işgal altındaki bölgelerin tanınması manasına geleceği hem de Rusya karşısında zayıf konuma düşecekleri endişesine sahiptir. Bu durum devletler arasındaki güvensizliği körüklemekte ve Altılı İşbirliği Platformunun sekteye uğraması ihtimalini güçlendirmektedir.

Altılı İşbirliği Platformu, 10 Aralık 2021 tarihinde Moskova’da toplanmıştır. Türk Dışişleri Bakanlığı’nın 9 Aralık tarihinde yaptığı açıklamaya göre Türkiye, Azerbaycan, Ermenistan, Rusya ve İran’ın Dışişleri Bakan Yardımcıları seviyesinde toplantıya katılma kararı almıştır.¹²³ Ancak açıklamada Gürcistan’ın katılımına dair

¹²¹ Armağan Gözkaman, “Türkiye-Ermenistan ‘normalleşmesi’: Farklı koşullar, yeni bir yaklaşım”, *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/turkiye-ermenistan-normallesmesi-farkli-kosullar-yeni-bir-yaklasim/2580860>, (Erişim Tarihi: 31.08.2022).

¹²² “Cumhurbaşkanı Erdoğan, Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev ile ortak basın toplantısı düzenledi”, *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı*, <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/123142/-44-gunluk-savas-sonrasinda-ortaya-cikan-netice-azerbaycan-daki-kardesleri-gibi-turkiye-deki-kardeslerini-de-sevindirmistir->, (Erişim Tarihi: 30.08.2022).

¹²³ “No: 409, 9 Aralık 2021, Güney Kafkasya’da Kalıcı Barış ve İstikrarın Tesisine Yönelik Bölgesel İşbirliği Platformunun İlk Toplantısı Hk.”, *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, https://www.mfa.gov.tr/no_-409_-guney-kafkasya-da-kalici-baris-ve-istikrarin-tesisine-yonelik-bolgesel-isbirligi-platfontunun-ilk-toplantisi-

herhangi bir bilgi verilmemiştir. 10 Aralık'ta gerçekleşen toplantıya Gürcistan katılmamıştır. Görüşmede bölgesel iş birliği için görüşler paylaşılmış, ortak çıkarların ele alınması üzerine mutabık kalınmış ve ticaret, ekonomi, ulaştırma, kültür ve insani gibi konular üzerinden güven arttırıcı adımların atılması kararlaştırılmıştır. Son olarak bir sonraki toplantıya Gürcistan'ın da temsilci göndermesi temenni edilmiştir.¹²⁴

2.1.2.1. Azerbaycan Açısından Önemi

Söz konusu iş birliği platformu, altı ülke arasındaki işbirliğinin sürekli hale getirilmesi ve taraflar arasında ortak diyalog kanalı açılması amacıyla ortaya atılmıştır. Ayrıca bölgesel projelerin ve kalkınmanın sağlanması noktasında önemli bir platform olacağı aşıkardır. Azerbaycan da Güney Kafkasya'daki en güçlü devlet olarak hem Gürcistan hem de Ermenistan üzerinde çeşitli projeler ve iş birlikleriyle ekonomik nüfuz oluşturma potansiyeline sahiptir. Özellikle Azerbaycan'ın bölgesel rakiplerinden biri İran'dır. Zira İran, Karabağ'ın hukuksuz işgali sırasında Ermenistan'ı desteklediği bilinmektedir.¹²⁵ Ayrıca Ermenistan'ın işgalinin 30 yıl sürmesinin nedenlerinden biri İran'dır. İran, Ermenistan üzerinden Azerbaycan'ı dengelemeye çalışırken,¹²⁶ Azerbaycan da İran'ı söz konusu platform aracılığıyla Türkiye'nin de etkisiyle ve platform dışında İsrail'le geliştirdiği ilişkiler sayesinde dengeleyebileceğini düşünmektedir.¹²⁷

Zengezur Koridoru, önemli bir kısmı Azerbaycan ve küçük bir kısmı Ermenistan topraklarından geçen bir ulaşım ve taşımacılık hattı olarak üç bölgeyi birbirine

hk.tr.mfa?fbclid=IwAR35ilXZDbCZYWWXINDsjTp9XbceELO0BpT__YesUmnq367pX5zTLtzo1js, (Erişim Tarihi: 30.08.2022).

¹²⁴ “İran'dan 6'lı İş Birliği Platformuna Destek”, *Tasnim Haber Ajansı*, <https://www.tasnimnews.com/tr/news/2021/12/12/2624598/iran-dan-6-l%C4%B1-i%C5%9F-birli%C4%9Fi-platformuna-destek>, (Erişim Tarihi: 30.08.2022).

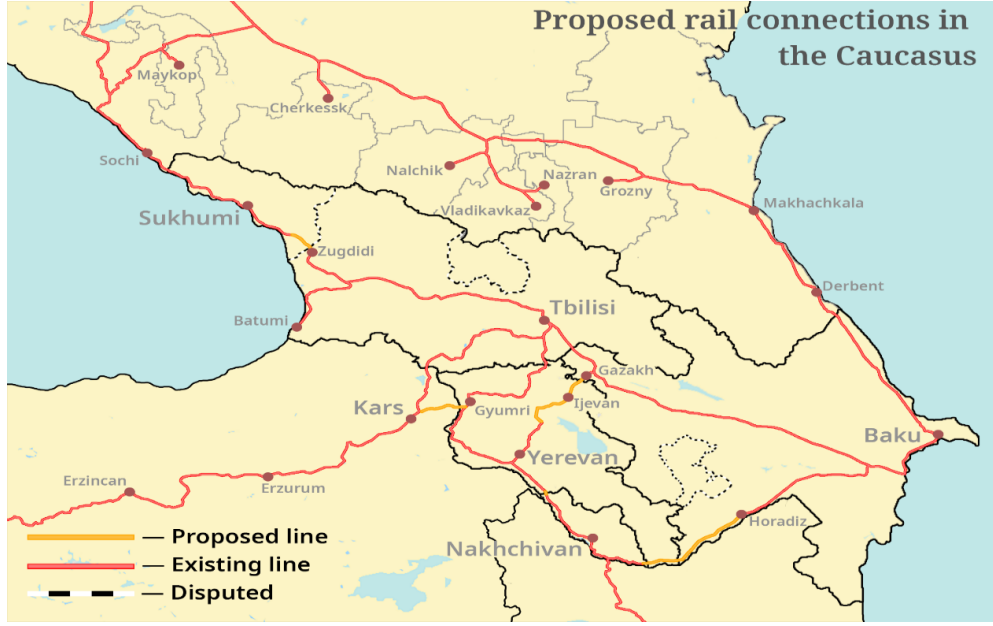
¹²⁵ Claude Moniquet; William Racimora, “The Armenia-Iran Relationship: Strategic implication for securiyt in the South Caucasus Region”, *European Strategic Intelligence & Security Center*, 2013, s. 51, <http://www.esisc.org/upload/publications/analyses/the-armenian-iran-relationship/Armenian-Iran%20relationship.pdf>, (Erişim Tarihi: 30.08.2022).

¹²⁶ Maziar Motamedi, “Iran's delicate balancing act in the Nagorno-Karabakh conflict”, *Aljazeera*, <https://www.aljazeera.com/news/2020/10/5/iran-nk>, (Erişim Tarihi: 30.08.2022).

¹²⁷ David Pollock, “The Baku Balance: How Azerbaijan Juggles Israel and Iran”, *The Washington Institute Firka Forum*, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/baku-balance-how-azerbaijan-juggles-israel-and-iran>, (Erişim Tarihi: 30.08.2022).

bağlamaktadır. İlk öncelikle Azerbaycan ile yine Azerbaycan'a bağlı olan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ni birbirine bağlamaktadır. Böylelikle yerel çapta öneme sahip olan Zengezur Koridoru, Bakü yönetiminin Nahçıvan'a ulaşma konusunda önündeki en büyük engeli ortadan kaldıracaktır. İkinci olarak Zengezur Koridoru, Türkiye ile Orta Asya'yı birbirine bağlayacaktır. Türkiye ile Türkistan olarak da bilinen Orta Asya arasında, Ermenistan'ın varlık göstermesi, coğrafi bir kesintiye sebebiyet vermektedir. Bu durum Türkiye'nin Orta Asya'ya açılma noktasında İran'a ya da Gürcistan'a coğrafi bağımlılık oluşturmasına neden olmaktadır. Zira söz konusu durum Türk Dünyası arasında iş birliği ve entegrasyon konusunda sorunlara neden olmaktadır. Ayrıca coğrafi engellerin psikolojik bir bariyer ördüğü de düşünülebilir. Bu nedenle Zengezur Koridorunun bölgeler arası bir önemi bulunmaktadır. Son olarak Zengezur Koridoru, Asya kıtası ile Avrupa kıtasını birleştireceği için kıtalar arası bir öneme sahip olacaktır. Zira geniş Avrasya coğrafyasını birbirine bağlayan çeşitli yollar olsa da bunların önemli bir kısmı sorunludur. Örneğin Rusya-Ukrayna Savaşı nedeniyle Rusya üzerinden geçen güzergahların önemi azalmıştır. Daha sonra İran'a uygulanan yaptırımlar ve Afganistan ile Pakistan'daki istikrarsızlık Orta Hat'tın da bir parçası olan Zengezur Koridorunun önemini arttırmıştır. Genel olarak bu üç bölgeyi birleştirecek olan Zengezur Koridoru, Türkiye ile Orta Asya ve Asya ile Avrupa arasında Azerbaycan'ı bir ulaşım ve taşımacılık merkezine dönüştürecektir.¹²⁸

¹²⁸ Javidan Ahmadkhanli, "The importance of the Zangezur corridor in three dimensions", *Topchubashov Center*, <https://top-center.org/en/expert-opinion/3247/the-importance-of-the-zangezur-corridor-in-three-dimensions>, (Erişim Tarihi: 30.08.2022).

Şekil 1: Kafkasya'daki Demiryolları ve Muhtemel Hatlar¹²⁹

Zengezur Koridorunun kilit konumu ve Avrupa ile Çin'in bu hatta yoğunlaşması, Azerbaycan'ın ekonomik kazancını katlayacaktır. Özellikle İran ve Rusya'nın bypass edilmesi noktasında genelde Azerbaycan, özelde Zengezur Koridoru ana hatlardan biri olacaktır. Bu hattın bir noktada Orta Asya'nın enerji kaynaklarının Türkiye'ye ve Avrupa'ya taşınmasında potansiyel rolüdür. Zira tanker ya da trenlerle enerji kaynakları taşınabilecektir. Hatta Ermenistan'la ilişkilerin normalleşmesiyle birlikte inşa edilecek olan enerji hatları Azerbaycan'ın Orta Asya'dan temin edilen kaynakları Avrupa'ya en kısa yoldan aktarılmasını sağlayacaktır. Örneğin Trans-Sibirya üzerinden 20 günde ve deniz yoluyla yaklaşık 45 günde Avrupa'ya ulaşan Çin, maksimum 18 günde Orta Hat üzerinden ürünlerini ihraç edebilecektir.¹³⁰

Azerbaycan'ın konumu sadece doğu-batı yönlü değildir. Ayrıca kuzey-güney yönlü ticarete de başrolü oynama potansiyeline sahiptir. Zira Rusya, Gürcistan ile sorunlu ilişkileri nedeniyle ya Azerbaycan'dan ya da Hazar Denizi'nden güneye inmeye yani İran'a ulaşmak zorunda kalmaktadır. Ayrıca Hindistan'ın da Kafkasya'ya yönelik Uluslararası Kuzey-Güney Ulaştırma Koridoru (INSTC) çerçevesinde bazı politikaları

¹²⁹ Hamida Gıyasbayli, "Is an interconnected Caucasus on the horizon?", *OCMedia*, <https://oc-media.org/features/is-an-interconnected-caucasus-on-the-horizon/>, (Erişim Tarihi: 01.09.2022).

¹³⁰ "Türkiye'nin Çok Taraflı Ulaştırma Politikası", age.

bulunmaktadır.¹³¹ Örnek olarak Hindistan, Rusya'ya ulaşma konusunda en elverişli bölgelerden birinin Kafkasya olduğunun farkındadır. Bu kapsamda bölgede istikrarın sağlanmasıyla birlikte bölgesel ticaretin ve ulaşımın hız kazanacağı bilinmektedir. Bu kapsamda Azerbaycan, taşımacılık ve ulaşımında merkez ülke haline gelecektir.

2.1.2.2. Türkiye Açısından Önemi

Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarından çekilmesi, Üçlü Bildiriyi kabul ederek uygulanması konusunda çalışma grubu oluşturması ve Paşinyan yönetiminin işbirliğine açık bir profil çizmesi neticesinde Azerbaycan'ın yanı sıra Türkiye de bu ülkeyle olan ilişkilerini normalleştirme kararı almıştır. Bununla birlikte Türkiye'nin atadığı Özel Temsilci ile Ermenistan'ın atadığı Özel Temsilci çeşitli temaslarda bulunmuştur.¹³² Ayrıca Türk-Ermeni normalleşmesi sürecinin bir özelliği daha bulunmaktadır. Bu da görüşmelerin ve temasların Azerbaycan'la ortak tutum çerçevesinde sürmesidir. Zira Türkiye, Azerbaycan'ı yok sayarak Ermenistan'la bir ilişki geliştirmeyi düşünmemektedir. Türkiye Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu, Azerbaycan'la sürekli istişare halinde olduklarını açıklamıştır.¹³³

Altılı İşbirliği Platformu bu noktada iki ülke arasındaki işbirliğinin bölgesel bazda daha yapısal bir hal almasını sağlamaktadır. İkinci Karabağ Savaşı öncesi ve sonrası dönemde Türkiye ile Azerbaycan'ın izlediği politikalar arasında önemli bir paralellik bulunmaktadır. Taraflar arasında imzalanan Şuşa Beyannemesi de bunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir.¹³⁴

¹³¹ “North-South International Transport Corridor”, Ministry of Digital Development and Transport of the Republic of Azerbaijan, <https://mincom.gov.az/en/view/pages/104/> , (Erişim Tarihi: 30.08.2022); “India and Russia To Connect Supply Chains Via Iran’s INSTC”, Silk Road Briefing, <https://www.silkroadbriefing.com/news/2020/03/24/india-russia-connect-supply-chains-via-irans-instc/> , (Erişim Tarihi: 30.08.2022).

¹³² Dmitri Chirciu, “Ermenistan Parlamentosu Başkan Yardımcısı, Türkiye ile normalleşme kapsamında özel temsilci atandı”, *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ermenistan-parlamentosu-baskan-yardimcisi-turkiye-ile-normallesme-kapsaminda-ozel-temsilci-atandi/2451229>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

¹³³ “Bakan Çavuşoğlu: Serdar Kılıç'ı Ermenistan Özel Temsilcisi olarak görevlendireceğiz”, *TRT Haber*, <https://www.trthaber.com/haber/gundem/bakan-cavusoglu-serdar-kilici-ermenistan-ozel-temsilcisi-olarak-gorevlendirecegiz-636297.html>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

¹³⁴ Kaya, *age*.

Türkiye, Altılı İşbirliği Platformu'nun kurulmasını savunan ana aktörlerden biridir. Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın yaptığı açıklamalara bakıldığında platform önerisinde bulunurken Putin'in de buna sıcak yaklaştığını dile getirmiştir.¹³⁵ Erdoğan'ın açıklamasında platformla bölgesel barışın tesis edilmek istendiği anlaşılmaktadır. Söz konusu amaca ulaşmak için devletlerin karşılaştacağı siyasi, altyapı ve üstyapı açısından sorunlar bulunmaktadır. Bu sorunların aşılmasında diyalog kanallarının ve diplomasinin kullanılması istenmektedir. Özellikle 100 bine yakın Ermeni kökenli vatandaşın Türkiye'de yaşadığını belirten Erdoğan, Karabağ'ın bir devlet olarak ilan edilmesine karşı çıktıklarını ve Paşinyan'ın bile bunu kabul etmediğini belirtmiştir. Bu noktada Türkiye'nin Paşinyan gibi Batı'ya açık ve hem Türkiye hem de Azerbaycan'la olan ilişkileri normalleştirmek isteyen bir isimden faydalanmak istediği anlaşılmaktadır.

Türkiye, Azerbaycan'ın İkinci Karabağ Savaşı'yla elde ettiği kazanımları ve savaş sonrası bölgede oluşan durumu Altılı İşbirliği Platformuyla kalıcı hale getirmeye çalıştığı söylenebilir. Bu çerçevede özellikle Zengezur Koridorunun açılması Türkiye için büyük önem taşımaktadır. Türk Dünyası'na bakıldığında yaklaşık olarak 300 milyonluk bir nüfustan ve 1,5 trilyon dolarlık bir ekonomiden bahsedilebilir. Zira Orta Asya'da 30 yıldır gösterdiği istikrarlı gelişmelerle birlikte Avrasya'nın kalbinde önemli güç merkezlerinden birine dönüşme potansiyeli taşımaktadır. Diğer yandan bölgenin zengin yeraltı ve yerüstü kaynakları göz önünde bulundurulduğunda Türk Dünyası için tamamlayıcı bir ekonomi yaratma olasılığı güçlenmektedir.¹³⁶

Türkiye ile Rusya arasında Güney Kafkasya'da bir rekabetten bahsedilebilir. Bu durum Rusya için uzun süre tehdit olarak görülmüştür. Zira Gürcistan'ın Batı ile kurdukları ilişki sırasında Türkiye'nin bir merkez olması, Rusya'yı endişelendirmiştir. Bununla birlikte Türkiye ise Güney Kafkasya'da daha aktif bir rol elde etmeye çalışmaktadır.¹³⁷ Bu amaçla da Ermenistan'la arasındaki ilişkileri iyileştirmesi ve Güney

¹³⁵ “Cumhurbaşkanı Erdoğan, Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev ile ortak basın toplantısı düzenledi”, *age*.

¹³⁶ Kürşad Zorlu, “Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde bir barış ve kardeşlik kavşağı: Zengezur koridoru”, *Irs Heritage*, No: 20, 2021, (ss. 46-53), s. 52.

¹³⁷ Emil Avdaliani, “Turkey Seeks to Counter Russia in the Black Sea-Caucasus Region”, *The Turkey Analyst*, <https://turkeyanalyst.org/publications/turkey-analyst-articles/item/652-turkey%E2%80%99s-commitment-to-azerbaijan%E2%80%99s-defense-shows-the-limits-of-ankara%E2%80%99s-tilt-to-moscow.html>, (Erişim Tarihi: 01.09.2022).

Kafkasya ülkeleriyle bağlarını daha yapısal bir form kazandırmak için Altılı İşbirliği Platformunu araç olarak kullandığı söylenebilir.

Diğer yandan Zengezur Koridoru sayesinde Çin ile Avrupa arasında kurulan köprüünün en önemli merkezlerinden biri Türkiye olacaktır. Zira Türkiye ve Türk Dünyası, Orta Hat üzerinden doğu ile batı arasında en güvenli olan ve en kısa mesafeye sahip koridordur. Söz konusu durum Türkiye'nin jeopolitik konumunu daha değerli hale getirecektir. Bunun en önemli kanıtı ise İkinci Karabağ Savaşı sonrasında Azerbaycan ile Türkmenistan¹³⁸ ve Kazakistan¹³⁹ arasında yaşanan yakınlaşma sürecidir. Türkiye, Zengezur Koridoru sayesinde kesintisiz hale gelen Orta Hat üzerinden hem Orta Asya'ya hem Güney Asya'ya hem de Pasifik ülkelerine ulaşabilmeyi amaçlamaktadır.¹⁴⁰

2.1.2.3. Ermenistan Açısından Önemi

Ermenistan siyaseti savaş sonrasında yeni bir rota belirlemiştir. Batı'ya ulaşmak isteyen Paşinyan, Rusya'nın ve İran'ın etkisini kırmayı ya da Batı ile Rusya arasında bir denge oluşturmayı amaçlamaktadır.¹⁴¹ Bu sayede 30 yıldır ülke içinde derinleşen ve kronikleşen sorunları çözmeyi planlamaktadır. Bunun için Paşinyan, Türkiye ve Azerbaycan'la olan ilişkileri bozmak yerine uzlaşarak nefes almaya çalışmaktadır. Ermenistan'ın Türklerle yakınlaşması iç siyasette önemli baskıları getirirse de Paşinyan'ın ekonomik kazanımlarla hem bu baskıları bertaraf etmeye hem de iktidarını garantiye almaya çalıştığı söylenebilir.¹⁴²

¹³⁸ “Azerbaijan, Turkmenistan Finally Reach Deal On Lucrative Caspian Sea Energy Field”, *RFE/RL*, <https://www.rferl.org/a/azerbaijan-turkmenistan-deal-caspian-energy-field-dostluq-31061674.html>, (Erişim Tarihi: 01.09.2022).

¹³⁹ “Exclusive: Kazakhstan to start oil sales via Azeri pipeline to bypass Russia”, *Reuters*, <https://www.reuters.com/business/energy/exclusive-kazakhstan-start-oil-sales-via-azeri-pipeline-bypass-russia-2022-08-12/>, (Erişim Tarihi: 01.09.2022).

¹⁴⁰ Selçuk Colakoğlu, “China's Belt and Road Initiative and Turkey's Middle Corridor: A Question of Compatibility”, *Middle East Institute*, https://www.mei.edu/publications/chinas-belt-and-road-initiative-and-turkeys-middle-corridor-question-compatibility#_ftn4, (Erişim Tarihi: 01.09.2022).

¹⁴¹ “Armenian PM Pashinyan says Yerevan aims to balance between Russia and the West”, *Jam News*, <https://jam-news.net/armenian-pm-pashinyan-says-yerevan-aims-to-balance-between-russia-and-the-west/>, (Erişim Tarihi: 01.09.2022).

¹⁴² “Normalization of Relations with Turkey Will Have Positive Impact on Armenia's economy – PM Pashinyan”, *Massis Post*, <https://massispost.com/2022/01/normalization-of-relations-with-turkey-will-have-positive-impact-on-armenias-economy-pm-pashinyan/>, (Erişim Tarihi: 01.09.2022).

Ermenistan, Karabağ'ı işgal sürecinde izlemiş olduğu uluslararası hukuka aykırı politikalar ve sergilediği uzlaşmaz tavır nedeniyle bölgedeki iş birliklerinden dışlanmasını ve siyasi, ticari ve sosyal gelişmelerden uzak kalmasına neden olmuştur. Örnek olarak Bakü-Tiflis-Kars (BTK) Demiryolu Hattı ve Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı gibi projelerden mahrum kalmıştır. Ancak Şekil 1'de görüleceği üzere Altılı İşbirliği Platformunun sağlayacağı uzlaşma ve işbirliği sayesinde Ermenistan, Azerbaycan ile Türkiye arasında kurulacak olan önemli ulaşım ve ticaret üslerinden biri olabilecektir. Zira kısa mesafeli hatların inşa edilmesi uzun süre almayacağından dolayı Ermenistan'ın bölgesel iş birliğiyle bunları inşa etmesi ve en kısa zamanda iş birliğinin kazanımlarından faydalanması mümkün olacaktır. Ayrıca Avrupa Birliği, normalleşme süreciyle ilgili çeşitli desteklerde bulunacağını açıklamıştır.¹⁴³

Paşinyan, temelde bölgede ulaşım ve ticaret hatlarının kurulmasına karşı değildir. Bölgedeki kurulacak olan bir hattın hem Erivan'ın hem de Bakü'nün çıkarlarına uygun olduğunu düşünmektedir. Ayrıca Paşinyan, ülkesinin İran ve Rusya'yla bağlantısını sağlayacak olan hatlara ihtiyaç duyduğunun farkındadır.¹⁴⁴ Çünkü Ermenistan'ın Rusya ve İran'a ulaşabilmesi için Azerbaycan'a ihtiyacı olduğunu farkındadır.¹⁴⁵ Şekil 1'de görüleceği üzere Ermenistan, demiryoluyla İran'a Nahçıvan Özerk Bölgesi üzerinden ve Rusya'ya Bakü üzerinden ulaşabilmektedir.

Paşinyan, Zengezur Koridorunun açılmasına onay verdiği zaman Azerbaycan'dan İran ve Rusya'ya ulaşabilmeyi talep edecektir.¹⁴⁶ Bu durumu “yol karşılığında yol vereceğiz” şeklinde özetleyen Paşinyan, İran ve Rusya'ya

¹⁴³ “Turkey/Armenia: Statement by the Spokesperson on the normalisation process”, *European Union External Action*, https://www.eeas.europa.eu/eeas/turkeyarmenia-statement-spokesperson-normalisation-process_en, (Erişim Tarihi: 03.09.2022).

¹⁴⁴ “Пашинян считает открытие коммуникаций региона полезным для Армении и Азербайджана”, *Armen Press*, <https://armenpress.am/rus/news/1046669.html>, (Erişim Tarihi: 03.09.2022).

¹⁴⁵ “Открытие коммуникаций с Азербайджаном должно быть обоюдным - Пашинян”, *Sputnik*, <https://ru.armeniasputnik.am/politics/20210328/26961006/Otkrytie-kommunikatsiy-s-Azerbaydzhanom-dolzno-byt-oboyudnym---Pashinyan.html>, (Erişim Tarihi: 03.09.2022).

¹⁴⁶ “В трехстороннем заявлении от 9 ноября нет терминов «коридор», Зангезур, Сюник – Никол Пашинян”, <https://bit.ly/2WSnfTU>, (Erişim tarihi: 03.08.2021).

ulaşabildikleri zaman önemli kazanımlar elde edeceklerini ve Ermenistan'ın zenginliğini kullanabileceklerini düşünmektedir.¹⁴⁷

Günümüzde Ermenistan'ın en önemli sorunu ekonomi problemlerdir. Kronikleşen ekonomik problemler, ayrıca sosyal sorunlara neden olmaktadır. Ermenistan, 30 yıl boyunca Rusya, İran ve Ermeni Diasporasının etkisiyle Fransa'nın güdümünde hareket ederek sınırlı seviyede kazanım elde edebilmiş; ancak söz konusu kazanımlar Ermenistan'ın sorunlarını çözmesi için yeterli olmamış, tam tersi Ermenistan'daki sorunlar derinleşmiştir. Ayrıca Ermenistan, Rusya ile İran'a ekonomik bağımlılığı nedeniyle bu ülkelere uygulanan yaptırımlardan da doğrudan etkilenmekteydi.¹⁴⁸ Bu noktada da Ermenistan'ın sorunlarını açması ve istikrarlı bir yapıya kavuşması için önündeki en önemli seçeneğin, Türkiye ve Azerbaycan'la işbirliği yapmasından geçmektedir.¹⁴⁹ Bu ayrımın farkında olan Paşinyan, Altılı İşbirliği Platformu teklifine karşı çıkmamış ve söz konusu platform aracılığıyla geliştirilmesi muhtemel olan projelere dahi olmak istemiştir. Bu amaçla da Ermenistan, 10 Aralık tarihinde düzenlenen platform toplantısına temsilci göndererek benimsediği tutumu açıkça sergilemiştir.

Paşinyan, Batı'ya yakın bir aktör olduğu ve Batı'ya açılmak istediği için Türkiye'yle ilişkileri normalleştirmek istemektedir. Ancak ülke içindeki milliyetçi grupların, ülke dışındaki diasporanın ve İran gibi üçüncü aktörlerin tepkisine rağmen¹⁵⁰ normalleşme adımları atmıştır. Söz konusu üç faktörün etkisini zayıflatabilmek için de Türkiye ve Azerbaycan açılımını gerçekleştirmek istemektedir. Bu amaç doğrultusunda Ermenistan, Altılı İşbirliği Platformu üzerinden hem Türkiye ve Azerbaycan'la olan normalleşme sürecine yapısal bir özellik kazandırmaya hem de farklı kanallar üzerinden

¹⁴⁷ “Пашињян: Они говорят, что у них будет Зангезурский коридор, значит, у нас будет Нахичеванский”, <https://www.ekhokavkaza.com/a/31209648.html>, (Erişim tarihi: 03.08.2021).

¹⁴⁸ Frank Lünemann, “After the Iranian deal, Russia's power struggle in the Caucasus – The Case of Armenia”, *Centre for Geopolitics & Security in Realism Studies*, 2016, s. 3, <http://cgsrs.org/files/files/file-1603184834.pdf>, (Erişim Tarihi: 01.09.2022).

¹⁴⁹ Doğacan Başaran, “Paşinyan'ın Zaferi İstikrar mı; Yoksa Kaos mu Getirecek?”, *ANKASAM*, <https://www.ankasam.org/pasinyanin-zaferi-istikrar-mi-yoksa-kaos-mu-getirecek/>, (Erişim Tarihi: 01.09.2022).

¹⁵⁰ Lillian Avedian, “Armenia's opposition mobilizes once again to oust Pashinyan”, *The Armenian Weekly*, <https://armenianweekly.com/2022/04/27/armenias-opposition-mobilizes-once-again-to-oust-pashinyan/>, (Erişim Tarihi: 01.09.2022).

lkeler arası bağı güçlendirmeye çalışmaktadır. Bu noktada Ermenistan ayrıca çok yönlü bir dengeleme politikası izlemektedir. Zira yeri geldiğinde Azerbaycan'ı İran'la ve Türkiye'yi ise Rusya'yla dengeleyebileceğinin hesaplarını yaptığı söylenebilir. Ayrıca Paşinyan'ın Putin'le olan ilişkileri sorunludur. Paşinyan'ın göreve geldiği ilk dönemlerde The Moscow Times'te yayınlanan bir yazıda Moskova'nın demokratik yollarla yönetime geçen ve yolsuzluğa karşı syem geliştiren Paşinyan'a şüpheyle yaklaştığı yazılmıştır.¹⁵¹ Putin, her ne kadar Paşinyan yönetimindeki Ermenistan'a karşı tavrının değişmediğini iddia etse de İkinci Karabağ Savaşı'nda benimsediği tutum bunu desteklememektedir.¹⁵² Söz konusu kanal üzerinden Paşinyan'ın, Rusya'nın katılımını destekleyerek Putin'in güvenini kazanmaya çalıştığı aşıkardır.

2.1.2.4. Gürcistan Açısından nemi

Gürcistan yönetiminin amacı, Rusya'nın bölgesel etkisinin sınırlandırılması, Karabağ Sorunun çözülmesindeki barış yapıcı rolün Rusya'ya bırakılmaması ve Rusya'nın Kafkasya'ya müdahalesine neden olacak bir çatışmanın engellenmesidir. Bu amaçla Gürcistan siyasi karar alıcıları, Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki normalleşme sürecini desteklemektedir. Zira 16 Mayıs 2021 tarihinde Gürcistan Başbakanı İrakli Garibaşvili, Bakü ve Erivan'ı ziyaret etmiştir. Bu ziyaretin ana hedeflerinden biri de Azerbaycan-Ermenistan normalleşmesinin ardından açılacak olan Zengezur Koridoru nedeniyle Gürcistan'ın stratejik konumunu kaybetmemesi ve bölgesel projelerden dışlanmamasıdır. Zira Azerbaycan'ın Ermenistan zerinden Türkiye'ye bağlanacak olması Tiflis yönetimini rahatsız etmektedir. Ayrıca Rusya'nın kolay bir şekilde Azerbaycan zerinden Ermenistan'a ve İran'a ulaşması Gürcistan'ın jeopolitik önemini zayıflatacağı endişesini doğurmaktadır.¹⁵³ Gözden çıkarılabilir bir aktör olmak istemeyen ve bu nedenle iki ülke arasında yaşanan savaş sırasında ve sonrasında tarafsız bir tutum takınan Gürcistan, bölgesel rolünü garanti altına almaya

¹⁵¹ Grigor Atanesian, "Can Armenia's Pashinyan Have an Honest Conversation With Putin? (Op-ed)", *The Moscow Times*, <https://www.themoscowtimes.com/2018/09/07/can-armenia-pashinyan-have-an-honest-conversation-with-putin-opinion-a62821>, (Erişim Tarihi: 01.09.2022).

¹⁵² "Putin dismisses allegations about Russia's changed attitude to Armenia under Pashinyan", *Tass*, <https://tass.com/politics/1224875>, (Erişim Tarihi: 01.09.2022).

¹⁵³ Gıyasbayli, *age*.

çalışmaktadır. Bu tarafsızlığın bir nedeni de Moskova'nın Bakü ve Tiflis üzerindeki etkisidir. Zira Gürcistan, çeşitli diplomatik girişimlerle Rusya'ya alternatif bir barış yapıcı olduğunu göstermeye çalışmaktadır.¹⁵⁴

Ancak Gürcistan, Altılı İşbirliği Platformuna soğuk yaklaşmaktadır. Bunun temel nedeni ise 2008 yılında yaşanan savaş ve Güney Osetya ile Abhazya'nın Gürcistan'dan koparılmak istenmesidir. Gürcistan Dışişleri Bakan Yardımcısı Lasha Darsalia, bir süre önce şu açıklamayı yapmıştır:

“Rusya ile ortak formatların işleyişi için Moskova'nın uluslararası yükümlülüklerini yerine getirmeye başlaması önemlidir. Bunlar arasında Ateşkes Anlaşması, Rus birliklerinin Gürcistan topraklarından çekilmesi ve ülke içinde yerinden edilmiş kişilerin işgal altındaki Abhazya ve Güney Osetya'ya iade sürecinin başlatılması yer alıyor. Aksi takdirde Gürcistan ve Rusya'nın herhangi bir biçimde ortak katılımını hayal edemiyorum.”¹⁵⁵

Bu noktada Gürcistan için bir çelişki den bahsetmek mümkündür. Zira Gürcistan yönetimi ya Altılı İşbirliği Platformuna katılmayarak bölgedeki gelişmelerden kendisini izole edecek ya da Rusya'yla Abhazya ve Güney Osetya'daki duruma rağmen muhatap olacaktır.

Altılı İşbirliği Platformu, Gürcistan için çeşitli endişeleri beraberinde getirir de aslında birçok avantajlar da sağlamaktadır. Öncelikle Platform içinde Güney Osetya ve Abhazya konular dile getirilerek Rusya'ya baskı uygulanması sağlanabilir. İkinci olarak Altılı İşbirliği Platformuna Gürcistan'ın katılmaması, platformdaki Rus etkisini güçlendirecektir. Ancak Batı ile yakın ilişkileri olan Gürcistan, bunun karşısında dengeleyici bir aktör olabilir. Üçüncüsü Altılı İşbirliği Platformu, temelde Kafkasya'daki nüfuzun bölüşülmesi ve Rusya'nın etkisinin sınırlandırılması amacı taşımaktadır. Gürcistan'ın söz konusu platforma katılması bu noktada önemli avantajlar sağlayacaktır. Zira Altılı İşbirliği Platformunun Kafkasya'daki dengelerin değiştireceğini dile getiren Rondeli Vakfı Araştırmacısı Zurab Batiashvili, bu durumu

¹⁵⁴ “Приняли по-соседски: Грузия обновила дружбу с Арменией и Азербайджаном”, <https://iz.ru/1164283/kseniia-loginova/priniali-po-sosedski-gruziia-obnovila-druzhu-s-armeniei-i-azerbaidzhanom>, (Erişim Tarihi: 31.08.2022).

¹⁵⁵ “Турция зовет Грузию в «Платформу шести»: проблема в России”, <https://sova.news/2020/12/18/turtsiya-zovet-gruziyu-v-platformu-shesti-problema-v-rossii/>, (Erişim tarihi: 31.08.2022).

“Rusya, Kafkasya’nın münhasır etki alanı olduğuna inanıyor. Dolayısıyla İran ve Türkiye’nin bu formatta güçlenmesinden memnun değil.” şeklinde özetlemektedir.¹⁵⁶

Diğer yandan Rusya’dan Gürcistan’ın egemenliğine ve toprak bütünlüğüne dair çeşitli açıklamalar yapılmaktadır. 30 Temmuz 2021’de aşırı Rus milliyetçisi olan Liberal Demokrat Parti lideri Vladimir Jirinovski, bölgedeki sorunlara ve çatışmalara dair yaptığı bir açıklamada Rusya’nın Sovyetler Birliği topraklarına geri dönmesini, Kafkasya’nın Rus nüfuz bölgesi olduğunu ve ancak Rusya’nın bölgeyi ABD’den koruyabileceğini iddia etmiştir.¹⁵⁷ Diğer yandan ise Rusya’nın eski Devlet Başkanı olan Rusya Güvenlik Konseyi Başkan Yardımcısı Dimitri Medvedev, sosyal medya hesabından Gürcistan’a dair bir paylaşımında bulunmuştur. Kazakistan’ın yanı sıra Gürcistan’ın yapay bir devlet olduğunu iddia eden Medvedev, Rusya’nın sınırlarını tekrar düzenleyeceğini, Sovyetler Birliği’nde olduğu gibi birleşeceğini yazmıştır.¹⁵⁸ Daha sonra danışmanından yapılan açıklamaya göre, Medvedev’in sosyal medya hesabının saldırıya uğradığı ve paylaşımın kendisi tarafından yapılmadığı iddia edilmiştir. Ancak 2008 yılında Rusya Gürcistan’a saldırırken Medvedev, Devlet Başkanlığı konumunda oturmaktaydı. Bu nedenle Medvedev’in hesabına siber saldırı yapıldığı iddiası tartışmalı bir hal almıştır.¹⁵⁹

2.1.2.5. İran Açısından Önemi

Altılı İşbirliği Platformu, İran ile Azerbaycan arasında daha kurumsal bir iletişimin tesisi noktasında bir rol oynayabilir. Lakin İkinci Karabağ Savaşı sonrası konjonktür İran için rahatsız edici bir durum ortaya çıkarmıştır. Özellikle topraklarında 30 milyona yakın Güney Azerbaycan Türkü bulunan İran’ın kuzeyinde güçlü bir

¹⁵⁶ “Эрдоган раскрыл детали переговоров о “платформе шести” на Кавказе”, <https://ria.ru/20210616/platforma-1737272839.html>, (Erişim tarihi: 03.08.2021).

¹⁵⁷ “Жириновский: Я называл Ильхама Алиева мудрым руководителем”, <https://inosmi.ru/politic/20210801/250230409.html>, (Erişim tarihi: 03.08.2021).

¹⁵⁸ “Russia’s Medvedev removes posts targeting ‘artificial’ Kazakhstan, Georgia”, *greeleytribune.net*, <https://greeleytribune.net/russias-medvedev-removes-posts-targeting-artificial-kazakhstan-georgia/>, (Erişim Tarihi: 29.08.2022).

¹⁵⁹ “Former Russian President’s Controversial Online Post Attributed To ‘Hackers’”, *RFE/RL*, <https://www.rferl.org/a/russia-medvedev-controversial-post-vk-hackers/31970322.html>, (Erişim Tarihi: 29.08.2022).

Azerbaycan istemediği bilinmektedir. Bu durum İran için bir ulusal güvenlik konusudur.¹⁶⁰ Bu noktada İkinci Karabağ Savaşı sırasında hem bölgesel hem aktörler düzeyinde hem de ülke içindeki gelişmeler nedeniyle etkisiz kalırken günümüzde Altılı İşbirliği Platformu ile bölgedeki etkisini sürdürmeyi amaçlamaktadır. Zira savaş sonrası dönemde Kafkasya’da artan Türkiye ve Azerbaycan etkisini İran, varlığı ile sınırlandırmaya çalışmaktadır.¹⁶¹ Yukarıda da belirtildiği gibi Altılı İşbirliği Platformu, eğer Rusya’nın nüfuzunun paylaşılması olarak görülecekse İran’ın da bundan payını almak istediği aşikardır.

İran, şüpheli bir dış politika izlemektedir. Yani bölgedeki gelişmelerde güvenilir bir aktör olarak görülmektedir. Buna rağmen Ocak 2021’de dönemin Dışişleri Bakanı Cevad Zarif, Altılı İşbirliği Platformunun kurulması için bölge ülkelerini ziyaret etmiştir. İran, İkinci Karabağ Savaşı’nda İsrail’le yakın ilişkileri olduğu bir kez daha görülen Azerbaycan’a karşı sert bir tutum benimsese de Avrupa ve Rusya’ya ulaşmak için Azerbaycan’a ihtiyaç duymaktadır.¹⁶² Bu nedenle de bölgedeki başta ulaşım ve taşımacılık olmak üzere çeşitli projelere dahil olmak ve Güney Kafkasya’daki gelişmelerden izole kalmamak için Altılı İşbirliği Platformuna katılmıştır.¹⁶³

Altılı İşbirliği Platformunun tesis edeceği bölgesel barış ve işbirliği sayesinde Güney Kafkasya’da çeşitli projeler hayata geçirilecektir. Zira Ermenistan’ın Zengezur Koridoru karşısında İran ile Rusya’ya ulaşabileceği hatların açılmasını talep etmesi bölgesel bir gerçeği de göstermektedir. Her ne kadar İran, savaşa girmemesine rağmen İkinci Karabağ Savaşı’nın kaybedenleri arasında yer alsaydı da bölgesel ulaşım hatlarının

¹⁶⁰ Mehmet Emin Erendor; Mehmet Fatih Öztarsu, “Iranian Relations with Azerbaijan and Armenia: A Comparative Approach in the case of Pragmatist Politics”, *BAİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Volume: 19, Issue: 1, 2019, (ss. 157–176), s. 168.

¹⁶¹ Muhittin Ataman, “What does Iran want in the South Caucasus?”, *Daily Sabah*, <https://www.dailysabah.com/opinion/columns/what-does-iran-want-in-the-south-caucasus>, (Erişim Tarihi: 29.08.2022).

¹⁶² Erendor - Öztarsu, *agm.*, s. 170.

¹⁶³ Tutku Dilaver, “Bölgesel Barış İçin Bölgesel İşbirliği: altılı (3+3) platform”, *Irs Heritage*, No: 20, 2021, (ss. 38-45), s. 43.

açılmasıyla birlikte Türkiye ve Rusya'nın yanı sıra bölgedeki projelerden en çok faydalanacak ülkeler arasında gelmektedir.¹⁶⁴

2.1.2.6. Rusya Açısından Önemi

Rusya, Güney Kafkasya'da en güçlü nüfuza sahip olan ülkelerden biridir. Ancak son dönemlerde Batı ile girdiği rekabet nedeniyle mevzi kaybetmeye başlamıştır. Bunun neticesinde Moskova'nın bölgesel nüfuzunda zayıflama başlamıştır. Rusya'nın özellikle çeşitli ülkelerde yaşanan gelişmeler nedeniyle etkisi azalırken; donmuş çatışma alanlarını da kontrol edemez hale gelmiştir. Ayrıca söz konusu alanların sınırlarından uzak olması Moskova'nın işini zorlaştırmıştır. Zira Rusya, Ermenistan'da 2018 yılında yaşanan Kadife Devrim sürecine müdahale edememiş ve Paşinyan'ın iktidara gelmesine göz yummuştur.¹⁶⁵ Bu noktada Rusya, etkisini sürdürebilmek için çeşitli iş birliklerine ihtiyaç duyduğu ve nüfuzunu çeşitli örgütler ya da platformlarla kalıcı hale getirmeye çalıştığı söylenebilir.

Rusya'nın bir diğer amacı da NATO veya Batı ittifakı içinde çatlaklar oluşturmaktır. Türkiye her ne kadar çok kutuplu bir dünya sistemini desteklese de Batı'yla güçlü ilişkileri bulunmaktadır. Buna rağmen Türkiye ile mensubu olduğu blok arasında önemli sorunlar bulunmaktadır. Rusya, Altılı İşbirliği Platformu gibi yapılar üzerinden hem Türkiye'ye alan açarak hem de Türkiye ile önemli ilişkiler kurarak, Batı Bloğundaki çatlağı derinleştirmek istemektedir.¹⁶⁶

Diğer yandan Rusya, Kafkasya'da artan bir Türk etkisinden rahatsızdır. Bu durum özellikle Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki çatışmalarda da etkili olmaktadır.¹⁶⁷ Hem Türkiye'yi ve Azerbaycan'ın hem de Zengezur Koridoru üzerinden Orta Hat'ın bir kısmını kontrol edebilmek için Altılı İşbirliği Platformu gibi yapılara

¹⁶⁴ Giyasbayli, *age*.

¹⁶⁵ "Ermeni muhalif lider Paşinyan: Kadife Devrim kazandı, bu sadece ilk adım", *BBC*, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-43875871>, (Erişim Tarihi: 29.08.2022).

¹⁶⁶ Andrew Higgins, "Putin and Erdoğan Reach Accord to Halt Fighting in Syria", *The New York Times*, <https://www.nytimes.com/2020/03/05/world/europe/putin-erdogan-syria.html?searchResultPosition=1>, (Erişim Tarihi: 29.08.2022).

¹⁶⁷ "Russia and Turkey in the Black Sea and the South Caucasus", *Crisis Group*, <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/western-europemediterranean/turkey/250-russia-and-turkey-black-sea-and-south-caucasus>, (Erişim Tarihi: 29.08.2022).

dahil olmaktadır. Söz konusu hattın gelişimi özellikle Rusya'nın Batı'yla olan ilişkilerinin gerginleştiği bir dönemde gerçekleşmiştir.¹⁶⁸ Özellikle Çin'in Avrupa'ya kendi toprakları üzerinden Kuzey Koridoru aracılığıyla ulaşmasını sağlayan Rusya'nın jeopolitik önemi, Rusya-Ukrayna Savaşı sonrasında azalmıştır.¹⁶⁹ Orta Hat'ın Kuşak-Yol Projesi'yle örtüştüğü de gözden kaçırılmamalıdır. Bu noktada Rusya'nın en önemli çekincelerinden biri arka bahçesi olarak gördüğü bölgelerde artan Batı ve Çin etkisidir. Zira ilişkileri asimetrik bir boyuta evrilen iki aktörün varlığı, Rusya'nın nüfuzunun erozyona uğraması demektir.¹⁷⁰ Özellikle Ermenistan üzerinden AB'nin ve Kuşak-Yol Projesi üzerinden Çin'in bölgede yaratacağı etki, Moskova tarafından bir tehdit olarak kabul edilmektedir. Özellikle Rusya, her ne kadar Batı tehdidi karşısında anlaşılıyor görünse de aslında Orta Asya özelinde iki devletinde rekabet halinde olduğunu söylemek mümkündür.

Rusya'nın Altılı İşbirliği Platformunda bulunmasının nedeni bölgesel siyasi gelişmelerden uzak kalmamaktır. Özellikle Batı ile ilişkilerinin gerginleştiği bir dönemde çeşitli yapılar aracılığıyla diğer aktörlerle ikili ilişkilerini sürdürmeyi amaçlamaktadır. Bu sayede Rusya, dünyadan tam manasıyla izole hale getirilemeyecek ve yaptırımları aşması bir noktada kolaylaşacaktır. Son olarak Rusya, İran'la kuracağı güçlü bir coğrafi bağ sayesinde hem Basra Körfezine hem de Irak, Pakistan, Hindistan ve Hint Okyanusuna ulaşabilecektir. Zira söz konusu jeopolitik kazanımlar, Rusya için bir noktada daha kolay nüfuz inşası ve geniş pazarlara ulaşması demektir.

¹⁶⁸ James Jay Carafano, "Central Asia's Middle Corridor gains traction at Russia's expense", *Geopolitical Intelligence Services*, <https://www.gisreportsonline.com/r/middle-corridor/>, (Erişim Tarihi: 29.08.2022).

¹⁶⁹ "Middle Corridor strong alternative for global trade amid Ukraine war", *Daily Sabah*, <https://www.dailysabah.com/business/tourism/middle-corridor-strong-alternative-for-global-trade-amid-ukraine-war>, (Erişim Tarihi: 29.08.2022).

¹⁷⁰ Aleksey Asiryan; Yiming He, "The Dynamics of Sino-Russian Relations in Central Asia", *E-International Relations*, <https://www.e-ir.info/2020/10/25/the-dynamics-of-sino-russian-relations-in-central-asia/>, (Erişim Tarihi: 29.08.2022).

2.2. Diplomatik Görüşmeler, Çözüm Önerileri ve Barış Söylemleri

2.2.1. Rusya Federasyonu ve Azerbaycan-Ermenistan Görüşmeleri

Otuz yıllık süren bir hukuksuz işgalin, Azerbaycanlılara karşı gerçekleştirilen katliamların ve Rusya ile İran'ın desteğini alarak uzlaşmaz bir tavır sergilemenin ardından Erivan yönetimi, 44 günlük savaşın ertesinde masaya oturmak zorunda kalmıştır. Bunun karşısında ise Azerbaycan bütün acıları ve zorlukları unutmadan Ermenistan'la işbirliği yapmanın mümkün olduğunu her zaman göstermiştir. Zira Kafkas Paktı önerisi bunun en önemli kanıtıdır. Lakin işgal ettiği bölgeleri isteyerek terk etmeyen Ermenistan, Azerbaycan'ın askeri güç kullanımını neticesinde Karabağ'dan çekilmek ve ateşkes masasına oturmak zorunda kalmıştır. Ateşkes masasının ardından ise taraflar hem süreci belirleme hem de nihai anlaşmanın altyapısını belirleyecek olan çeşitli görüşmelere başlamışlardır. Bu görüşmelerden ilki 11 Ocak 2021 tarihinde Moskova'da yapılmıştır. Görüşmede Putin yaptığı bir açıklamada tarafların çeşitli çalışma grupları oluşturacağını ve ulaşım altyapısı ile ekonominin iyileştirilmesi için somut planlar sunacaklarını belirtmiştir. Aliyev ise *“Komşu ülkelerin ulaşım koridorlarının inşasına ve bölgemizde kapsamlı bir ulaşım ağının kurulmasına aktif olarak katılacağından eminim.”* demiştir. Aliyev'in sözleri ile Putin'in açıklaması dikkate alındığında bölgede çeşitli hatların ve güzergahların hayata geçirileceğine dair ortak bir iradenin olduğunu söylemek mümkündür.¹⁷¹

Zirvenin ardından taraflar bir metin üzerinde mutabakata varmıştır. Dört maddelik mutabakat, şu maddeleri içermektedir:

1. Madde. 9 Kasım 2020 tarihli Bildirinin 9. Maddesinin bölgede tüm ekonomik ve ulaşım bağlarının restorasyonu ile ilgili kısmının uygulanması için Rusya Federasyonu Cumhurbaşkanı Vladimir Putin'in Azerbaycan Cumhuriyeti, Ermenistan Cumhuriyeti Başbakan Yardımcıları ve Rusya Federasyonu Başbakan Yardımcısının eş başkanlığında üçlü bir çalışma grubunun kurulmasıyla ilgili teklifi destekleniyor.

2. Madde. Çalışma grubu ilk toplantısını 30 Ocak 2021'e kadar yapacak. Bu toplantının sonuçlarına dayanarak, Bildirinin 9. paragrafının uygulanmasından kaynaklanan ana çalışma yönergelerinin bir listesini oluşturacak, demiryollarını ve karayollarını öncelikli olarak belirleyecektir. Aynı zamanda bundan sonra “Taraflar” olarak anılacak Azerbaycan Cumhuriyeti, Ermenistan Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu arasında anlaşma temelinde diğer yönleri belirleyecektir.

¹⁷¹ “Dağlık Karabağ'da Ateşkesin Ardından Putin, Aliyev ve Paşinyan İlk Kez Bir Araya Geldi: Görüşme 4 Saat Sürdü”, *Sputnik*, <https://tr.sputniknews.com/rusya/202101111043556351-putin-aliyev-ve-pasinyan-arasindaki-daglik-karabag-gorusmesi-sona-erdi/>, (Erişim Tarihi: 30.08.2022).

3. **Madde.** Ana faaliyet alanlarını uygulamak için, Çalışma Grubu Eşbaşkanları, Tarafların bu alanlardaki yetkili makam ve kuruluşlarının yetkililerinden oluşan uzman alt gruplarının oluşturulmasını onaylayacaktır. Uzman alt grupları, çalışma grubunun toplantısını takip eden bir ay içinde projelerin bir listesini sunacak, bunların uygulanması ve Taraflarca en üst düzeyde onaylanması için gerekli kaynakları ve önlemleri teklif edecekler.

4. **Madde.** Çalışma grubu, 1 Mart 2021 tarihine kadar Azerbaycan Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti toprakları üzerinden yapılan uluslararası taşımaların yanı sıra Azerbaycan Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti topraklarının kavşağından geçen taşımaların organizasyonu, uygulanması ve güvenliği için gerekli yeni ulaşım altyapı tesislerinin onarılması ve inşasına yönelik önlemlerin bir listesini ve takvimini en üst düzeyde onaylanmak üzere Taraflara sunacaktır.”¹⁷²

Söz konusu mutabakat metnine bakıldığında bazı özelliklerin ön plana çıktığı söylenebilir. Öncelikle 1. ve 2. maddede Üçlü Bildiri'nin 9. maddesine atıf yapılmış ve hayata geçirilmesi için Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya'nın çalışma grupları oluşturacağı belirtilmiştir. Ancak Üçlü Bildiriye benzer şekilde Zengezur Koridorundan bahsedilmemektedir. Bu durum ise belirsizliğin devam etmesi şeklinde okunabilir. Diğer maddelerde genel olarak çalışma gruplarının yapısı ve işleyişi belirlenmiştir. Bildiri sonrası Aliyev, metnin krizin çözümüne dair bir irade beyanı olduğunu ve ulaşım hatlarının açılmasının Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya'nın yanı sıra diğer bölge ülkelerinin de çıkarına olduğunu belirtmiştir. Paşinyan ise alınan kararların bölgenin ekonomik görünümünü değiştireceğini ve Karabağ'da güvenlik garantisi sağlayacağını belirtmiştir. Ayrıca krizin tek bir görüşmeyle çözülemeyeceğini ve çalışmalara devam edeceklerini vurgulamıştır.¹⁷³

Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya'nın çalışma grupları ilk toplantılarını 30 Ocak 2021 tarihinde gerçekleştirmiştir.¹⁷⁴ Hem savaştan yenik bir lider olarak çıkan hem savaş sonrasında Azerbaycan'a büyük kazanımlar veren anlaşmayı imzalayan hem de Azerbaycan'la savaşmak yerine normalleşme süreci için adım atan Paşinyan yönetimi üzerindeki toplumsal baskı artmaktaydı. Paşinyan hem baskıları bertaraf etmek hem de savaş sonrası konumunu tekrar onaylatmak için istifa ederek erken seçim kararı

¹⁷² “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Ermənistan Respublikası baş nazirinin və Rusiya Federasiyası Prezidentinin bəyanatı”, *Azərbaycan Respublikası Prezidentinin*, <https://president.az/articles/50070>, (Erişim Tarihi: 30.08.2022).

¹⁷³ Ali Cura; Emre Gürkan Abay - Dmitri Chirciu, “Putin, Aliyev ve Paşinyan Dağlık Karabağ için bir araya geldi”, *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/putin-aliev-ve-pasinyan-daglik-karabag-icin-bir-araya-geldi/2105813>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

¹⁷⁴ Mushvig Mehdiyev, “Azerbaijan, Armenia and Russia Hold First Meeting to Restore Regional Transport Links”, *Caspian News*, <https://caspiannews.com/news-detail/azerbaijan-armenia-and-russia-hold-first-meeting-to-restore-regional-transport-links-2021-2-3-0/>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

almıştır.¹⁷⁵ Bu süreçte çalışma grupları, görüşmelerde ilerleme kaydetmekteydi. Lakin üzerindeki artan baskı ve milliyetçi grupları yatıştırmak için Paşinyan yönetimi, Azerbaycan'ın elindeki esir Ermeni askerleri ve Bakü'nün saldırgan bir tutum benimsediği iddialarıyla çalışma grubunu 1 Haziran 2021 tarihinde askıya almıştır. Bu durum Kafkasya'da çatışmaların tekrar başlama ihtimalini beraberinde getirmiştir. Ermenistan'da 20 Haziran 2021 tarihinde düzenlenen erken genel seçimler öncesi Paşinyan, çalışma grubundan ayrıldıklarını açıklamıştır.¹⁷⁶

Aliyev, Paşinyan ve Putin arasındaki ikinci toplantı 26 Kasım 2021 tarihinde Rusya'nın Soçi kentinde gerçekleşmiştir. Yapılan açıklamalara göre toplantının amacı devam eden sınır sorunları, sınırların tekrar açılması, ulaşım güzergahlarına dair planlar ve Azerbaycan'ın elindeki Ermeni askerlerinin durumuydu. Bu toplantıda taraflar sınırların belirlenmesi için ikili bir komisyonun belirlenmesini taahhüt etmiştir. Bu konuda imzalanan belgeyle toplantı sonuçlanmıştır. Paşinyan yaptığı açıklamada taraflar arasında önemli bir sorun olmadığını dile getirmiştir.¹⁷⁷

Taraflar üçlü görüşmenin yanı sıra ikili görüşmeler de gerçekleştirmektedir. Özellikle Aliyev-Putin¹⁷⁸ ve Paşinyan-Putin¹⁷⁹ şeklinde gerçekleştirilen görüşmeler yüz yüze ya da telefon aracılığıyla gerçekleşmektedir.¹⁸⁰ Bu durum tarafların sürekli irtibat halde kalmasını ve yanlış anlaşılmalara en az seviyeye indirmektedir. Özellikle Karabağ'da hala bazı sınırlarda ve bölgelerde belirsizlik bulunmaktadır. Ayrıca Ermeni

¹⁷⁵ “Armenian PM Pashinyan resigns to trigger snap election”, *Aljazeera*, <https://www.aljazeera.com/news/2021/4/25/armenian-pm-pashinyan-resigns-to-trigger-snap-election>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

¹⁷⁶ “There is no activity of the Azerbaijan-Russia-Armenia working group”, *Turan*, https://www.turan.az/ext/news/2021/7/free/politics_news/en/6238.htm/001, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

¹⁷⁷ Joshua Kucera, “Leaders of Armenia, Azerbaijan meet, agree to work bilaterally”, *Eurasianet*, <https://eurasianet.org/leaders-of-armenia-azerbaijan-meet-agree-to-work-bilaterally>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

¹⁷⁸ “Talks with President of Azerbaijan Ilham Aliyev”, *President of Russia*, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/67830>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

¹⁷⁹ Mark Dovich, “Pashinyan meets with Putin in Moscow to talk Karabakh security, economic ties”, *Civilnet*, <https://www.civilnet.am/en/news/658501/pashinyan-meets-with-putin-in-moscow-to-talk-karabakh-security-economic-ties/>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

¹⁸⁰ “Putin holds separate phone calls with Pashinyan and Aliyev”, *KarabakhSpace.eu*, <https://karabakhspace.cominspace.eu/news/putin-holds-separate-phone-calls-pashinyan-and-aliyev-0>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022); “Putin Discusses Karabakh Situation with Pashinyan, Aliyev”, *Asbarez*, <https://asbarez.com/putin-discusses-karabakh-situation-with-pashinyan-aliyev/>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

etnik milliyetçisi çeşitli terörist gruplar, süreci provoke etmekte ve çatışmalar yaşanmaktadır. Bu durum ise bölgesel istikrarı ve yaklaşık olarak son iki yıldır yaşanan gelişmeleri tehlikeye atmaktadır.

Azerbaycan ile Ermenistan liderleri arasındaki görüşmeler sadece Rusya'nın ya da Putin'in arabuluculuğunda gerçekleşmemiştir. 19 Kasım 2021 tarihinde Avrupa Konseyi'nden yapılan bir açıklamaya göre, Aliyev ve Paşinyan'ın Avrupa Konseyi Başkanı Charles Michel'in davetiyle Brüksel'de bir araya getirilmesi kararlaştırılmıştır. Toplantının amacı müreffeh ve istikrarlı Kafkasya için gerilimlerin çözülmesiydi. Zira Aliyev ve Paşinyan'la yapılan telefon görüşmeleri sırasında olumsuz gelişmeleri önlemek için Savunma Bakanlıkları düzeyinde bir iletişim kanalının kurulması kararlaştırılmıştır.¹⁸¹ 14 Aralık 2021 tarihinde gerçekleştirilen toplantının temel olarak içeriği Güney Kafkasya'daki durum ve geleceğe dönük Avrupa Birliği'nin iki ülkeyle olan ilişkilerinin tartışılması çerçevesinde şekillenmiştir. Ayrıca görüşmede ele alınan konular Azerbaycan'ın elinde bulunan Ermeni askerler ile Ermenilerin mayınladığı bölgeler olmuştur.¹⁸² Bu toplantının ardından 6 Nisan¹⁸³, 23 Mayıs¹⁸⁴ ve 31 Ağustos 2022¹⁸⁵ tarihlerinde bir araya gelmiştir. Bu toplantıların genel olarak içeriği

¹⁸¹ “Press release following the phone calls of President Charles Michel with leaders of Armenia and Azerbaijan on 19 November 2021”, *European Council*, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2021/11/19/press-release-following-the-phone-calls-of-president-charles-michel-with-leaders-of-armenia-and-azerbaijan-on-19-november-2021/>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

¹⁸² “Statement of President Charles Michel following the trilateral meeting with President Ilham Aliyev and Prime Minister Nikol Pashinyan”, *European Council*, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2021/12/14/statement-of-president-charles-michel-following-the-trilateral-meeting-with-president-ilham-aliyev-and-prime-minister-nikol-pashinyan/>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

¹⁸³ “Statement of European Council President Charles Michel following the Second Trilateral Meeting with President Ilham Aliyev and Prime Minister Nikol Pashinyan”, *European Council*, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/04/06/statement-of-european-council-president-charles-michel-following-the-second-trilateral-meeting-with-president-ilham-aliyev-and-prime-minister-nikol-pashinyan/>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

¹⁸⁴ “Press statement by President Michel of the European Council following a trilateral meeting with President Aliyev of Azerbaijan and Prime Minister Pashinyan of Armenia”, *European Council*, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/05/23/press-statement-by-president-michel-of-the-european-council-following-a-trilateral-meeting-with-president-aliyev-of-azerbaijan-and-prime-minister-pashinyan-of-armenia/>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

¹⁸⁵ “Press statement by President Charles Michel following the trilateral meeting with President Aliyev of Azerbaijan and Prime Minister Pashinyan of Armenia, 31 August 2022”, *European Council*, <https://www.consilium.europa.eu/ga/press/press-releases/2022/08/31/press-statement-by-president-charles-michel-following-the-trilateral-meeting-with-president-aliyev-of-azerbaijan-and-prime-minister-pashinyan-of-armenia-31-august-2022/>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

bölgesel barış, barış anlaşması, sınırların belirlenmesi, sınırlar boyunca güvenliğin sağlanması, iletişim ve ulaşım altyapısının güçlendirilmesi, sosyo-ekonomik kalkınma ve uzun vadeli sürdürülebilir kalkınma olmuştur. Özellikle 31 Ağustos'taki toplantıda Aliyev ile Paşinyan, bir barış anlaşmasının hazırlanması konusunda anlaşmaya varmıştır.¹⁸⁶

Rusya'dan yapılan açıklamaya göre üç ülkenin çalışma grupları 3 Haziran 2022 tarihinde 10. toplantılarını gerçekleştirmiştir. Toplantının ana konusu sınırlar, gümrük ve ulaşım hatları olmuştur.¹⁸⁷ Ancak çeşitli görüşmelere ve temaslara rağmen Ermenistan yönetimi, anlaşmalardan doğan sorumluluklarını yerine getirmemektedir. Zira Azerbaycan Dışişleri Bakanı Ceyhun Bayramov, 9 Ağustos 2022 tarihinde yaptığı bir açıklamada Ermenistan'ın askerlerini Azerbaycan'ın topraklarından çekmek istemediğini, aradan 1,5 yıl geçmesine rağmen henüz ortadan net bir sonucun olmadığını ve Ermenilerin ulaşım hatları konusunda süreci yavaşlatmaya çalıştığını belirtmiştir.¹⁸⁸

Ekim 2022'de Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov, Azerbaycan Dışişleri Bakanı Ceyhun Bayramov ve Ermenistan Dışişleri Bakanı Ararat Mirzoyan, Kazakistan'ın başkenti Astana'da üçlü görüşme gerçekleştirmiş, Lavrov, Azerbaycan ile Ermenistan arasında ulaşım hatlarının açılması, barış anlaşmasının hazırlanması ve iki ülke arasındaki sınır hattının belirlenmesi konularının gündemlerinde olduğunu belirtmiş, Bayramov ise 2 Ekim'de Cenevre'de Ermeni mevkidaşıyla yaptığı görüşmede barış anlaşmasının ana unsurlarını Mirzoyan'a sunduğunu, bu unsurlarla ilgili Ermenistan'dan yanıt beklediklerini söylemiştir. Ayrıca Bayramov, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan'ın Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron ve Avrupa Birliği (AB) Konseyi Başkanı Charles Michel ile 6 Ekim'de Prag'da yaptığı dörtlü görüşmede her iki ülkenin birbirlerinin toprak bütünlüğü ve egemenliklerini karşılıklı tanımak ve saygı göstermek hususunda

¹⁸⁶ Lillian Avedian, "Pashinyan, Aliyev agree to draft peace deal", *The Armenian Weekly*, <https://armenianweekly.com/2022/08/31/pashinyan-aliyev-agree-to-draft-peace-deal/>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

¹⁸⁷ "Meeting of the Trilateral Working Group co-chaired by deputy prime ministers of Azerbaijan, Armenia, and Russia", *The Russian Government*, <http://government.ru/en/news/45632/>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

¹⁸⁸ Ruslan Rehimov; Mustafa Deveci, "Azerbaycan Dışişleri Bakanı Bayramov: Ermenistan-Azerbaycan normalleşme sürecine zarar vermenin kimseye faydası yok", *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycan-disisleri-bakani-bayramov-ermenistan-azerbaycan-normallesme-surecine-zarar-vermenin-kimseye-faydasi-yok/2657532#>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

mutabakat sağladığını belirterek, bu durumun barış anlaşmasının imzalanması istikametinde bir ilerleme kabul edildiğini vurgulamıştır. İkinci Karabağ Savaşı sonrasında Rusya, Azerbaycan ile Ermenistan arasında imzalanan üçlü bildirimlerin henüz Ermenistan tarafından uygulanmayan hususlarının uygulanması gerektiğini bildiren Bayramov, Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarına döşediği mayınların ve mayın haritalarının Azerbaycan'a tam şekilde verilmemesinin ciddi sorun doğurduğunu ifade etmiştir. Bunun üzerine Mirzoyan, iki ülke sınırında yeni çatışmaların yaşanmaması için sınırda uluslararası izleme ve kontrol sisteminin kurulması gerektiğini kaydetmiştir.¹⁸⁹

Bu bağlamda Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'in 31 Ekim 2022'de Rusya'nın Soçi kentinde, Aliyev ve Paşinyan'la önce ikili görüşmeler ve sonra üçlü toplantı gerçekleştirmesi, Rusya'nın sürecin parçası olduğunun altının çizilmesidir. Nitekim açıklamasında Putin, Prag'daki toplantıya da atıfta bulunarak Avrupalı ortaklarının Rusya'yı tüm oluşumlardan dışlamak istediğini ancak burada Rusya'nın dışlanmasının imkânsız olduğunu belirtmiştir.¹⁹⁰

Soçi toplantısında açıklanan ortak bildirimde “Bölgede sürdürülebilir ve uzun vadeli barışın sağlanması için Azerbaycan ile Ermenistan arasında bir barış anlaşmasının imzalanmasına yönelik aktif hazırlığın önemi” vurgulanmıştır. Bildirimde, Rus barış gücünün, bölgede güvenliğinin sağlanmasına katkısı ve bölgedeki durumu istikrara kavuşturma çabalarının önemi kaydedilmiş, tarafların Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinin kapsamlı şekilde normalleştirilmesi, Güney Kafkasya'nın barış, istikrar, güvenlik ve sürdürülebilir ekonomik kalkınmasının sağlanması amacıyla 9 Kasım 2020, 11 Ocak ve 26 Kasım 2021 tarihli üçlü bildirimlere sıkı sıkıya bağlı kalma taahhütlerinin yinelenildiği ve güç kullanmaktan veya güç kullanma tehdidinden kaçınma, sorunların BM Şartı ile 1991 tarihli Almatı deklarasyonuna uygun olarak egemenlik, toprak bütünlüğü ve sınırların dokunulmazlığının karşılıklı tanınması temelinde çözümü konusunda uzlaşıldığı belirtilmiştir. Putin'in toplantı sonrası açıklamalarından Rusya'nın da Azerbaycan-Ermenistan sınırının belirlenmesi konusunu öncelikli

¹⁸⁹ “Astana’da üçlü görüşme: Rusya Azerbaycan ve Ermenistan Dışişleri Bakanları görüştü”, *Yen Şafak*, 14 Ekim 2022, <https://www.yenisafak.com/gundem/astanada-uclu-gorusme-rusya-azerbaycan-ve-ermenistan-disisleri-bakanlari-gorustu-3864285>, (Erişim Tarihi: 24.12.2022).

¹⁹⁰ “Putin: Europe will not be able to exclude Russia from Yerevan-Baku relations’ normalization process”, 01 Kasım 2022, <https://news.am/eng/news/727880.html>, (Erişim Tarihi: 24.12.2022).

gördüğü anlaşılmaktadır. Putin, Eski Sovyet ordusunun haritalarının en doğru haritalar olarak kabul edildiğini ve bu temelde ilerlenebileceğini ifade etmiştir.¹⁹¹

Aralık 2022`de, St. Petersburg`da yapılan Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) Liderleri Gayri Resmi Zirvesi kapsamında Paşinyan, Putin`le yaptığı görüşmede, Ermenistan ile Karabağ`ı birbirine bağlayan Laçın Koridoru`nun 20 gündür Rus barış gücü askerlerinin kontrolünden çıktığını ileri sürerek Rus barış gücü askerlerinin Karabağ`daki “eylemsizliğine” tepki göstermiştir. Belirtmek gerekir ki, Azerbaycanlı çevreci sivil toplum kuruluşları üyeleri ile aktivistler, Azerbaycan topraklarındaki madenlerin yasa dışı işletilmesinin önlenmesi talebiyle 12 Aralık 2022`de Laçın Koridoru`nda protesto gösterisi başlatmıştır. Karabağ konusunda Aliyev ve Paşinyan ile üçlü görüşme yaptıklarını da kaydeden Putin, “Elbette asıl mesele Güney Kafkasya`daki durumun bir bütün olarak çözülmesi, Azerbaycan-Ermenistan ilişkileri, Karabağ ile ilgili her şey. Anlaştığımız gibi tüm bu konuları ayrıntılı olarak tartışacağız.” ifadelerini kullanmıştır. Bu arada Bakü, protestoların kendiliğinden geliştiğini belirtmiş, Erivan ise Azerbaycan`ı, Ermenileri tartışmalı bölgeyi terk etmeye zorlamak için bu gösterileri organize etmekle suçlamıştır.¹⁹²

2023 yılının şubat ayında 59. Münih Güvenlik Konferansı kapsamında üçlü görüşmede Aliyev, bölgede “Azerbaycan ile Ermenistan`ın barış görüşmeleri” ve “Azerbaycan`ın, Karabağ`daki Ermeni nüfusuyla görüşmesi” gibi iki istikametli yaklaşım yönünde ortak bir anlayışın olduğunu, buna hazır olduklarının fakat süreci bölgede doğan ve yaşayan Ermeni toplumunun temsilcileriyle yürütebileceklerini, “Rusya`dan Karabağ`a ihraç edilmiş, Erivan`a gelerek yasa dışı yollarla sözde Karabağ yönetimine giren kişilerle görüşme yapmayacaklarını” belirtmiştir.¹⁹³

¹⁹¹ Gözde Kılıç Yaşın, “Soçi Zirvesi: Barış Anlaşması Arayışında Yeni Durak”, *AVİM*, 02 Kasım 2022, <https://avim.org.tr/tr/Analiz/SOCI-ZIRVESI-BARIS-ANLASMASI-ARAYISINDA-YENI-DURAK>, (Erişim Tarihi: 25.12.2022).

¹⁹² “Paşinyan, Laçın Koridoru`nda Rus Barış Gücü`nün ‘eylemsizliğine’ tepki gösterdi”, *Euronews*, 27 Aralık 2022, <https://tr.euronews.com/2022/12/27/pasinyan-lacin-koridorunda-rus-baris-gucunun-eylemsizligine-tepki-gosterdi>, (Erişim Tarihi: 05.01.2023).

¹⁹³ Alin Ozinian, “Aliyev-Paşinyan görüşmeleri ve Laçın Koridoru”, 26 Şubat 2023, <https://kronos36.news/tr/aliyev-pasinyan-gorusmeleri-ve-lacin-koridoru/>, (Erişim Tarihi: 02.03.2023).

2.2.2. Türkiye-Ermenistan Temasları

İkinci Karabağ Savaşı'nın ardından Azerbaycan'ın Ermenistan karşısında kazandığı kesin zaferle birlikte aslında bölgesel bir istikrarın da kesinlik kazandığı söylenebilir. Ermenistan'ın Karabağ'ı işgali ve Hocalı Katliamı gibi nedenlerden dolayı Türkiye, ilişkilerini kesmiş ve Ermenistan'la olan sınırlarını kapatmıştı. Türkiye'nin söz konusu tutumunun ardından Ermenistan bölgede izole edilmiş bir ülkeye dönüşmüştür. Erivan'ın dünyayla bağı sadece Meğri-Norduz Gümrük Kapısı üzerinden sağlanmaktaydı.¹⁹⁴ Bu durum Ermenistan'ın bölgede yalnızlaşmasını ve ekonomik potansiyelini tam olarak kullanamamasına neden olmaktadır. Ayrıca Erivan yönetiminin uluslararası hukuka aykırı bir şekilde sürdürdüğü işgal, önemli bir ekonomik maaliyeti beraberinde getirmekteydi. Bunların yanı sıra Erivan yönetimi, bölgesel projelerden dışlanmakta ve sınır ticareti üzerinden elde edebileceği gelirden mahrum kalmaktaydı. Bunların neticesinde derinleşen ekonomik sorunlar, Ermenistan siyasetinde önemli bir baskıya ve istikrarsızlığa yol açmaktaydı.

Lakin Paşinyan, İkinci Karabağ Savaşı sonrası oluşan ortamda Türkiye'yle normalleşebileceğinin mesajını vermiştir.¹⁹⁵ Türkiye de Ermenistan'ın hukuksuz bir şekilde işgal ettiği topraklardan geri çekilmesi durumunda Erivan yönetimiyle normalleşebileceğini çeşitli platformlarda dile getirmekteydi. İkinci Karabağ Savaşı sonrası oluşan ortam da bu noktada sadece Güney Kafkasya'ya değil; aynı zamanda bölgesel aktörleri de içeren bir uzlaşma ve barış ortamı tesis etmiştir.

Bunun neticesinde Türkiye ile Ermenistan arasında ilişkilerin normalleştirilmesine dair karar alınmış ve taraflar özel temsilci atanmıştır. Aralık 2021'de Ermenistan Parlamentosu Başkan Yardımcısı Ruben Rubinyan da Türkiye nezdinde özel temsilci olarak atanırken; Büyükelçi Serdar Kılıç, Ermenistan nezdinde Türkiye'nin temsilcisi olmuştur.¹⁹⁶ Özel temsilciler arasındaki ilk toplantı 14 Ocak 2022 tarihinde Moskova'da gerçekleştirilmiştir. Toplantıdan sonra yapılan açıklamada 13 yıl sonra ilk

¹⁹⁴ Emrah Kaya, "İran İslam Cumhuriyeti – Çin Halk Cumhuriyeti Orta Asya ve Güney Kafkasya Siyaseti (1991-2010)", (Ed.) Necati İyikan, İçinde: *Orta Asya ve Güney Kafkasya Siyasi Gelişmeler*, Hiperlink Yayınları, İstanbul, 2011, (ss. 611-668), s. 638.

¹⁹⁵ "Armenia ready to normalize ties with Turkey: FM", *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/en/world/armenia-ready-to-normalize-ties-with-turkey-fm/1335749>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

¹⁹⁶ Chirciu, *age*.

defa doğrudan gerçekleşen temasın oldukça olumlu geçtiği açıklanmıştır. Ayrıca “*Taraflar, müzakereleri tam normalleşme hedefiyle ön şart olmaksızın sürdürme hususunda mutabık kalmışlardır.*” denilerek bundan sonra da görüşmelerin gerçekleştirileceği mesajı verilmiştir. Zira ön şartsız görüşme gerçekleştirilmesi önem taşımaktadır. Tanışma toplantısı olarak görülecek olan görüşmeden sonra taraflar, ikinci ve üçüncü görüşmelerin Ankara ile Erivan’da yapılabileceğini konuşmuştur. Ermenistan Dışişleri Bakanlığı ise en kısa zamanda kara ulaşımının açılması niyetinde olduklarını belirtmişlerdir.¹⁹⁷ Taraflar arasındaki üç görüşme daha gerçekleştirilmiştir. Söz konusu görüşmeler 24 Şubat¹⁹⁸, 3 Mayıs¹⁹⁹ ve 1 Temmuz 2022²⁰⁰ tarihlerinde Viyana’da gerçekleşmiştir.

Bu süreç zarfında ülkeler arasında üçüncü ülke vatandaşlarının sınırlardan geçişi, ülkeler arası uçuş gerçekleştirilmesi gibi konularda uzlaşmış ve İstanbul-Erivan arasında direkt uçuşlar başlamıştır.²⁰¹ Ayrıca Antalya’da düzenlenen Diplomasi Forumu’na Ermenistan Dışişleri Bakanı Ararat Mirzoyan katılmış ve Türkiye Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu’yla görüşmüştür. Görüşme sonrasında açıklama yapan Mirzoyan, Ermeni halkının Türkiye’yle normalleşmeyi, Erivan’ın diplomatik ilişkiler kurmayı ve sınırları açmak istediğini belirtmiştir.²⁰² 11 Temmuz 2022 tarihinde ise

¹⁹⁷ “Ermenistan ile ilk tur olumlu”, *Hürriyet*, <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/ermenistan-ile-ilk-tur-olumlu-41982423>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

¹⁹⁸ “No: 63, 24 Şubat 2022, Türkiye ve Ermenistan Normalleşme Süreci Özel Temsilcileri Büyükelçi Serdar Kılıç ve Ermenistan Parlamentosu Başkan Yardımcısı Ruben Rubinyan’ın Görüşmeleri Hk.”, *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, https://www.mfa.gov.tr/no_-63_-turkiye-ve-ermenistan-normallesme-sureci-ozel-temsilcileri-hk.tr.mfa, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

¹⁹⁹ “No: 147, 3 Mayıs 2022, Türkiye ve Ermenistan Normalleşme Süreci Özel Temsilcileri Büyükelçi Serdar Kılıç ve Ermenistan Parlamentosu Başkan Yardımcısı Ruben Rubinyan’ın Görüşmeleri Hk.”, *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, https://www.mfa.gov.tr/no_-147_-turkiye-ve-ermenistan-normallesme-sureci-ozel-temsilcileri-gorusmeleri-hk.tr.mfa, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

²⁰⁰ “No: 212, 1 Temmuz 2022, Türkiye ve Ermenistan Normalleşme Süreci Özel Temsilcileri Büyükelçi Serdar Kılıç ve Ermenistan Parlamentosu Başkan Yardımcısı Ruben Rubinyan’ın Görüşmeleri Hk.”, *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, https://www.mfa.gov.tr/no_-212_-turkiye-ve-ermenistan-normallesme-sureci-ozel-temsilcileri-nin---gorusmeleri-hk.tr.mfa, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

²⁰¹ “Son dakika: Erivan’dan İstanbul’a ilk uçuş gerçekleşti”, *Hürriyet*, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/son-dakika-erivandan-istanbula-ilk-ucus-gerceklesti-41995719>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

²⁰² “Ermenistan Dışişleri Bakanı Mirzoyan: Türkiye’yle diplomatik ilişkiler kurmaya ve sınırları açmaya hazırız”, *BBC*, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-60760918>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

Erdoğan ile Paşinyan, bir telefon görüşmesi gerçekleştirmiştir. Bu son yıllarda en üst seviyeden gerçekleştirilen temas olmuştur.²⁰³

Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, 6 Ekim 2022’de Avrupa Siyasi Topluluğu (AST) toplantısı için ziyaret ettiği Çekya’nın başkenti Prag’da Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan’ı kabul etmiş, gerçekleştirilen görüşmeler sonucunda doğrudan hava kargo taşımacılığının önündeki engellerin 1 Ocak 2023 itibarıyla kaldırıldığı duyurulmuştur. Diplomatik kaynaklar, bu iki ülke arasında ilişkilerin normalleştirilmesi çabalarının sürdüğünü ve Türkiye’nin bu konuda samimi olduğunu açıklamaktadırlar. İkili ilişkilerin normalleşmesi amacıyla gerçekleştirilen ilk görüşmenin üzerinden bir yıl geçti. Bu süre içerisinde iki ülke arasında direkt uçuşlar yeniden başlatıldı ve doğrudan hava kargo ticaretinin önündeki engeller kaldırıldı. Türkiye ile Ermenistan arasında 2 Şubat 2023 tarihinde başlayan doğrudan uçuşlara değinen diplomatik kaynaklar, şunları aktarmaktadır:

“Karşılıklı uçuşlar gayet iyi gidiyor. İnsan insana temas başladı. İnsanlar rahat gidip geliyorlar. Süreçte gözle görülmeyen şeyler de oldu. Bir Türk vatandaşı vize başvurusunu Tiflis üzerinden yapıyordu çünkü Ermenistan’a ulaşım yoktu. Şimdi internet bağlantısı yapıldı, eskiden Ermenistan’a internet üzerinden ulaşabilme imkânı yoktu. Ermenistan’daki internet bütün Türkiye’ye kapalıydı. Artık açıldı. Konsolosluk işleri son derece iyi yürüyor. Göz önüne yansımayan bazı insani adımlar da atılıyor.”²⁰⁴

Erdoğan, daha sonra yaptığı basın toplantısında, Ermenistan’la tam normalleşme hedefine ulaşacaklarına inandığını dile getirmişti.²⁰⁵

Rus tarihçi ve siyaset bilimci Oleg Kuznetsov, AZERTAC muhabiriyle yaptığı görüşmede, Ermenistan’ın Türkiye’deki deprem bölgesine insani yardım ve kurtarma ekipleri göndermesinin yanı sıra Ermenistan Dışişleri Bakanı Ararat Mirzoyan’ın Ankara ziyaretini şu şekilde değerlendirmektedir.

“Hem Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan hem de Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan, iki ülke arasındaki ilişkilerin bir ay içinde mümkün olan en kısa sürede normalleşmesiyle ilgilenmektedirler. Ermenistan’ın sadece dört komşusu var - Azerbaycan, Gürcistan, İran ve Türkiye. Azerbaycan ile Ermenistan arasında Karabağ konusunda uzun

²⁰³ “Erdoğan ile Paşinyan telefonda görüştü”, *Cumhuriyet*, <https://www.cumhuriyet.com.tr/siyaset/erdogan-ile-pasinyan-telefonda-gorustu-1956865>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

²⁰⁴ “Diplomatik kaynaklar: Türkiye, Ermenistan’la normalleşme çabasında samimi “, <https://www.trthaber.com/haber/gundem/diplomatik-kaynaklar-turkiye-ermenistanla-normallesme-cabasinda-samimi-737949.html>, (Erişim Tarihi: 05.02.2023).

²⁰⁵ “Erdoğan, Paşinyan’la görüştü: ‘Ermenistan’la tam normalleşme hedefine ulaşacağımıza inanıyorum’ “, <https://www.bbc.com/turkce/articles/cyxyrgvzrqo>, (Erişim Tarihi: 06.03.2023)

süredir devam eden toprak anlaşmazlığı nedeniyle, Erivan bu komşuyu Batı'ya pratik erişim için nesnel olarak kullanamıyor. Ermenistan, İran'ı da bu amaçla kullanamaz, çünkü bugün Tahran, Ukrayna topraklarında Batı'ya karşı savaşta Rusya'nın resmen müttefiki olarak hareket ediyor. Yani dedikleri gibi, "Allah bizi böyle dostlardan korusun." Bu konuda Gürcistan Ermenistan'ın yardımcısı da sayılamaz çünkü hava taşımacılığı dışındaki tüm lojistik zincirler fiziki olarak Gürcistan-Rusya sınırına dayanmaktadır ve orada Ermenileri görmek istemediklerini gizlemiyorlar. Bugün resmi Erivan'ın dış politika yönelimi önemli ölçüde değişti. Özellikle resmi Tiflis'in Güney Osetya'daki savaş için daha önce Ukrayna'dan satın aldığı silahları iade etmeyi reddetmesinin ardından Gürcistan seçeneği de işe yaramıyor. Dolayısıyla Ermeni yetkililerin Batı'ya hareketinin tek yolu Türkiye'den geçmektedir. Bu nedenle Erivan ve Ankara'nın yoğun bir yakınlaşma yolunu seçmesini şahsım adına şaşkırtıcı bulmuyorum."²⁰⁶

6 Şubat 2023 tarihinde Türkiye'de merkez üssü Kahramanmaraş'ın Pazarcık ve Elbistan ilçeleri olan iki büyük deprem meydana gelmiştir. Bu bağlamda, Türkiye'ye uluslararası yardımlar yapılmış, Türkiye ile Ermenistan arasındaki Alican Sınır Kapısı da 35 yıl aradan sonra ilk kez yardımlar için açılmıştır. Alican Sınır Kapısı, 1988 yılında Ermenistan'ın başkenti Erivan'da meydana gelmiş depremin ardından açılmış ve Türkiye insani yardım göndermişti. Bu deprem sonucunda Erivan'da ve 30 bin kişi hayatını kaybetmişti.²⁰⁷

2.2.3. Söylem Nedir?

Sosyal, siyasi ve kültürel, ekonomik alanlar gibi sosyal hayatın her bir yönüyle ilgili olan söylem basit olarak kullanılan dil ve dil pratiğidir. Dilin kullanımı ise dilbilimin geleneksel öğeleri ile sınırlı değildir. Dil masum veya tarafsız değildir, güç ilişkilerinin ifadeleridir. O yüzden güç ilişkileri ile bağlantılı pratikleri ve konumları yansıtmaktadırlar.²⁰⁸

²⁰⁶ "Oleq Kuznetsov: Türkiyə ilə Ermənistan arasında münasibətlər sürətlə normallaşa bilər", https://azertag.az/xeber/Oleq_Kuznetsov_Turkiye_ile_Ermenistan_arasinda_munasibetler_suretle_norm_allasa_biler-2493890, (Erişim Tarihi: 06.03.2023)

²⁰⁷ "Türkiye-Ermenistan sınırı 35 yıl sonra yardım için açıldı", <https://www.dw.com/tr/t%C3%BCrkiye-ermenistan-s%C4%B1n%C4%B1r%C4%B1-35-y%C4%B1l-sonra-yard%C4%B1m-i%C3%A7in-a%C3%A7%C4%B1ld%C4%B1/a-64675079>, (Erişim Tarihi: 06.03.2023)

²⁰⁸ Gökalp Yılmaz, G. (2021). Otoritenin Kurulumu Açısından Bir Söylem Analizi: İkinci Karabağ Savaşı Sonrası İlham Aliyev'in Ulusa Sesleniş Konuşması, *International Journal of Eurasia Social Sciences (IJOESS)*, 12(44), 384-404. https://www.ijoess.com/Makaleler/567772711_10.%20384-404%20gaye%20g%C3%B6kalp%20y%C4%B1lmaz.pdf, (Erişim Tarihi: 03.03.2023)

Her birey ve her bireyin söylemleri farklıdır. Ayrıca, her bireyin söylemi, tarihsel ve içinde bulunulan dönem açısından da birbirinden farklılık göstermektedir. Türk iletişim bilimci ve siyasetçi Prof. Dr. Edibe Sözen söylemi şu şekilde açıklamaktadır:

“Bu hali ile söylem: bir dil pratiğidir; ideoloji, bilgi, diyalog, anlatım, beyan tarzı, müzakere, güç ve gücün mübadelesiyle eyleme dönüşen dil pratiklerine ilişkin süreçlerdir. Kurulan, içinde olunan dünya şeffaf bir dünya değildir, aksine belirsiz ve açıklanması gereken bir dünyadır. Günümüz dünyası Newton’un “mutlak zaman ve uzay içinde yaşanan dünya” görüşünden uzaklaşmış, bunun yerine belirsiz, kaotik bir söylem dünyası anlayışına doğru ilerlemiştir. Modernizmin savunucusu olduğu nedensellik günümüz dünyasının karmaşıklığını, belirsizliğini, ikilemleri, vb olguları açıklayabilecek güce sahip değildir. Nedensel modeller bu karmaşıklıkla örtüşmemektedir. İçinde bulunan dünya söylem’in önemine vurgu yapan dünyadır. Söylem bir meta-eylemdir ve ideoloji, bilgi, diyalog, anlatım, beyan tarzı, müzakere, güç ve gücün mübadelesiyle eyleme dönüşen dil pratiklerine ilişkin süreçlerdir. Söylem sosyal, siyasi, kültürel, ekonomik alanlar gibi, sosyal hayatın tüm yönleri ile ilişkilidir.”²⁰⁹

Mücadeleler ve çelişkilerle karakterize edilen modern dünyada hiçbir şeyde homojenlik yoktur, ideolojik ikilemler, parçalılık/bölünmüşlük, çoklu kimlikler mevcuttur. Modern toplumların bu karmaşıklığı, farklı toplumlar arasındaki ilişkiler ve belirli bir toplum içindeki farklı gruplar arasındaki ortak etkileşimler, çoklu nedenselliklere dayalı olarak açıklanabilir. Farklı yaklaşımlara dayanarak açıklanması mümkün olan bir kavram olan söylem bazı araştırmacılara göre konuşma ve yazma eylemlerinden ibarettir. Bazı araştırmacılara göre ise söylem sadece “konuşma ağı türevlerinden” oluşan uygulamalardan ibarettir.²¹⁰

Söylem analizi söylemi esas almaktadır ve teorik ve uygulama açısından yapısalcılık, post-yapısalcılık, post-modernizm ve hermeneutik’ten beslenmektedir. 1950’li yıllarda Fransa’da doğmuş, dili tarihsel gelişiminden bağımsız kapalı bir sistem olarak ele alan yapısalcılık bir hümanizm eleştirisi olup, özneyi sifıra indirger ve özneyi yok sayar. Yapısalcılığa göre, dil düşüncenin aracı değil, düşünce dilin aracıdır, dil gerçekliği yansıtmaz, onu üretir. Kelimelerin anlamını ise nesnelere değil, dil belirler.²¹¹

Zamanla yapısalcılık eleştirilere maruz kalmış ve post-yapısalcılık meydana çıkmıştır. Post-yapısalcılığa göre dil kapalı değil açık ve esnek bir sistemdir. Post-

²⁰⁹ Sözen, E. (1999). Söylem: belirsizlik, mücadele, bilgi, güç ve refleksivite. İstanbul: Paradigma Yayınları.

²¹⁰ Çelik, H., Ekşi, H. (2013), Söylem Analizi, Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi, 27 (27), 99-117, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/maruaebd/issue/365/2517>, (Erişim Tarihi: 03.03.2023)

²¹¹ Orkunoglu, Y. (2007). Neitzsche ve postmodernizmin gerçek yüzü. İstanbul: Ceylan Yayınları.

yapısalcı yaklaşım metin merkezli bir yaklaşım olup her şeyin bir yapı olduğunu ve bu yapının merkezi ve sınırının olmadığını iddia etmektedir. Yani, her metnin arkasında bir yapı vardır ve okuyucu merkezdedir. Yapısalcı yaklaşımda ise okuyucu hiçe sayılmaktaydı. Metnin anlamını otorite kaynağı yazar değil, okuyucu belirler ve metnin okuyucu sayı kadar anlamı vardır. Post-yapısalcılık yazarı öldürmekle kalmamış metni ve okuyucuyu daha çok ön plana çıkarmıştır. Bu anlayışa göre metni oluşturan yazar değil, okuyucudur.²¹²

Postmodernizm farklılaşan, bölünen kitlelerin kültürünü ifade etmektedir. Bu yaklaşım “aşağı” kültürlere yönelmiştir. Modern dünyada çift değerlilik, bilginin hakimiyeti ve elit kültür anlayışına karşı olan postmodern dünya kitle kültürü ile karakterize edilir ve burada özne “belirleyici” statüden “belirlenen” konumuna taşınır. Hermeneutik, yazılı kelimeler, resimlerden oluşan metin veya konuşmanın ayrıntılı okunmasına vurgu yapmaktadır.²¹³

Son yıllarda söylem analizi nitel araştırmalarda öne çıkan bir araştırma yöntemidir. Söylem analizi insanların dili kendi algı dünyalarını yaratmak için nasıl kullandıklarına odaklanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında söylem analizi “anlam”ın çeşitliliğini araştıran bir göstergebilim olarak görülebilir.

2.2.4. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev’in Barış Söylemleri

Kafkasya’da son dönemde yaşanan gelişmelerde başrolü liderlerin oynadığını söylemek mümkündür. Özellikle Türkiye, defalarca bölgedeki sorunların çözülmesinde diyalog kanalının kullanılması gerektiğini belirtmiştir. Bu amaçla da 2009 yılında Türkiye Cumhurbaşkanı Erdoğan, Ermeni liderlerle görüşmeye başlamıştır.²¹⁴ Ancak Ermenistan’ın uzlaşılmaz bir profil sergilemesi noktasında Erdoğan’ın tutumu değişmiştir. Özellikle Ermenilerin Azerbaycan topraklarına 44 günlük savaşı başlatacak olan bir saldırı gerçekleştirmeleriyle Türkiye, sorunun askeri yolla çözülmesi konusunda

²¹² Sözen, E. (1999). Söylem: belirsizlik, mübadele, bilgi, güç ve refleksivite. İstanbul: Paradigma Yayınları.

²¹³ Aynı yerde.

²¹⁴ Timuçin Kodaman, “Ermeni Açılımı ve Türk Dünyası”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 30, 2013, s. 116-117.

irade ortaya koymuş ve Azerbaycan'ı her türlü konuda desteklemiştir.²¹⁵ Diğer yandan Rusya, yıllarca hem ikili ilişkilerde hem de Minsk Grubu'nda Ermenistan yanlısı bir politika izlemiştir. Lakin Soros destekli Paşinyan'ın Ermenistan'da Kadife Devrim'le iktidara gelmesi²¹⁶ ve Paşinyan'ın Batı ülkeleriyle güçlü ilişkiler kurmak istemesi sonrası Putin tutumunu değiştirmiştir. Yaşanan savaş sırasında eskiye oranla daha pasif kalan Rusya, bir nevi Ermenistan'ı cezalandırmıştır.²¹⁷ Son olarak Paşinyan öncesi dönemde Ermenistan'ın Rusya ve İran'la paralel bir tutum izlediği bilinmektedir. Lakin Paşinyan, iktidara geçtikten sonra salt Rusya ve İran'la kurulan ilişkilerin ve bölgede izole olmanın Ermenistan'a zarar verdiğini görmüştür. Ermeni ordusunun Azerbaycan topraklarına saldırmasının ardından aldığı yenilgiyle Paşinyan'ın ülkedeki konumu güçlenmiştir. Bu durum ise Paşinyan'ın Azerbaycan ve Türkiye'yle ilişki kurması noktasında cesaretlendirici bir etken olmuştur. Ayrıca 20 Haziran 2021'deki erken seçimleri kazanmasıyla birlikte Paşinyan'ın Türkiye ve Azerbaycan'la olan ilişkilerin normalleşmesi konusunda daha cesur hareket etmesine yol açmıştır.²¹⁸

Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev, Kasım 2021'de yaptığı bir açıklamayla Ermenistan'la barış anlaşması yapmaya hazır olduklarını duyurmuştur. Her şeyin Ermenistan'ın tutumuna bağlı olduğunu belirten Aliyev, Karabağ sorunun çözüldüğünü ve uluslararası hukuktan doğan haklarını kullanarak BM kararlarını uyguladıklarını dile getirmiştir.²¹⁹ Aliyev ayrıca en kısa zamanda Ermenistan'la barış anlaşması imzalanması gerektiğini savunmaktadır. Polonya Dışişleri Bakanı ve AGİT Dönem Başkanı Zbigniew Rau'yla yaptığı görüşme sürecinde Aliyev, Mart 2022'de bu durumu şu sözlerle dile getirmiştir: “...Biz barışa doğru ilerlemeliyiz, mümkün olan en kısa sürede

²¹⁵ Ana Jovic-Lazic, “The role of Turkey in the second Armenian-Azerbaijani armed conflict over Nagorno-Karabakh as a reflection of continuity and change in its foreign policy”, *Medjunarodni Problemi*, Vol 74, Issue 1, s. 30.

²¹⁶ David Stepanyan, “View from Moscow: Many in Russia sincerely believe that Armenia is governed from Soros office, not from Pashinyan's one”, *Arm Info*, https://arminfo.info/full_news.php?id=54275&lang=3, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

²¹⁷ Merve Şebnem Oruç, “How Vladimir Putin punished Nikol Pashinian”, *Daily Sabah*, <https://www.dailysabah.com/opinion/columns/how-vladimir-putin-punished-nikol-pashinian>, (Erişim Tarihi: 31.12.2022).

²¹⁸ Joshua Kucera-Ani Mejlumyan, “Armenia's Pashinyan wins reelection in landslide”, *Eurasianet*, <https://eurasianet.org/armenias-pashinyan-wins-reelection-in-landslide>, (Erişim Tarihi: 31.12.2022).

²¹⁹ “Aliyev'den Ermenistan'a: Barış imzalamaya hazırız”, *TRT Haber*, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/aliyevden-ermenistana-baris-imzalamaya-haziriz-622921.html>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

Ermenistan'la barış anlaşması imzalamalıyız. Azerbaycan, bunun için ana prensiplerini takdim etti."²²⁰ Aliyev'in bahsettiği ve Ermenistan'a takdim edilen prensipler bölgesel ve ikili ilişkilerde barışın tesis edilmesi için beş madde ile çerçevelenmektedir. Bu maddeler, Azerbaycan açısından barış anlaşması içeriğinin şartları içermektedir. Söz konusu maddeler şunlardır:

1. Egemenliğe, toprak bütünlüğüne, uluslararası kabul görmüş sınırların dokunulmazlığına ve birbirlerinin siyasi bağımsızlığına saygının karşılıklı olarak tanınması,
2. Birbirlerine karşı toprak iddialarının bulunmadığının karşılıklı olarak teyidi ve gelecekte böyle bir iddiada bulunmamak için yasal olarak bağlayıcı yükümlülüklerin kabul edilmesi,
3. Devletler arası ilişkilerinde birbirlerinin güvenliğini zedelemekten hem siyasi bağımsızlığa hem de toprak bütünlüğüne karşı tehdit veya kuvvet kullanmaktan ve BM Şartı'nın Amaçlarına aykırı herhangi bir şekilde kullanmaktan kaçınma yükümlülüğü,
4. Ülkeler arasındaki sınırların belirlenmesi ve diplomatik ilişkilerin kurulması,
5. Ulaşım ve diğer iletişim engellerinin kaldırılması, uygun olduğu şekilde diğer iletişimlerin kurulması ve diğer karşılıklı çıkar alanlarında işbirliğinin kurulması."²²¹

Daha sonra Aliyev, yaptığı bir açıklamada Ermenistan yönetiminin bu maddeleri kabul ettiğini açıklamıştır.²²² Bu maddeler üzerinden yeni bir şey icat etmediklerini belirten Aliyev, sözlerine şöyle devam etmektedir:

"Bütün bu ilkeler, herhangi ülkeler arasındaki devletler arası ilişkilerin temel ilkeleridir. Toprak bütünlüğünün ve uluslararası sınırların dokunulmazlığının karşılıklı olarak tanınması ve ardından sınırların belirlenmesi temelinde, Kafkasya'ya barışın geleceğini düşünüyorum. Bizim isteğimiz budur. Güney Kafkasya'daki üç ülke arasında aktif iş birliği potansiyeli görüyoruz ve bu sadece bu ülkeler için değil daha geniş bölge için önemli olacaktır. Tabii ki tüm bu konuların çok dikkatli ve zamanında ele alınması gerekiyor."²²³

Azerbaycan'ın Turan Haber Ajansı imtiyaz sahibi Mehman Aliyev, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in, 16 Haziran 2022 tarihinde düzenlenen Global Bakü Forumu'nda yaptığı konuşmasında gündeme getirdiği "Ermenistan'la barış anlaşması ve Zengezur" konularına dikkatleri çekmektedir. Aliyev, kalıcı barış anlaşmasının sağlanamaması ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün Ermenistan tarafından

²²⁰ Ruslan Rehimov, "Aliyev: Mümkün olan en kısa sürede Ermenistan'la barış anlaşması imzalamalıyız", *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/aliyev-mumkun-olan-en-kisa-surede-ermenistanla-baris-anlasmasi-imzalamaliyiz/2551234>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

²²¹ Armen Mirzoyan, "Baku Announces Details of Peace Proposal to Armenia: No Future Territorial Claims", *Hetq*, <https://hetq.am/en/article/142211>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

²²² Armen Mirzoyan, "Aliyev Says Armenia Has Accepted Baku's Five-Point Peace Proposal", *Hetq*, <https://hetq.am/en/article/147871>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

²²³ Rehimov, *a.g.e.*

tanınmaması durumunda Cumhurbaşkanı Aliyev'in gündeme getirdiği "Zengezur üzerindeki tarihten ileri gelen hakkımızı isteyeceğiz" sözlerinin bundan sonraki süreçlerde önemli olacağını şöyle ifade etmektedir:

"Ermenistan-Azərbaycan ilişkilerinin bugünkü və müstakbel durumunu tanımlarken İlham Aliyev 'önkoşulsuz barış' ibaresini kullanmıştır. İki ülkenin de toprak bütünlüğüne saygı duyması gerektiğine dikkat çeken Aliyev, Azərbaycan'da Ermenilerin ikamet ettiği Karabağ'ın bir kısım bölgesinin statüsünü tanımanın asla söz konusu olamayacağına belirtiyor ve Karabağ'ın Ermeniler yaşayan bölgesinin statüsü üzerinde Ermenistan'ın ısrarcı olması durumunda ülkesinin de günümüz Ermenistan sınırları içinde yer alan Zengezur bölgesi üzerinde hak iddia edeceğini gündeme getiriyor. Bunun yanı sıra Aliyev, Ermeni kökenli vatandaşların haklarının anayasa ve yasalar çerçevesinde en iyi şekilde korunacağını teminatını da veriyor."²²⁴

16 Ağustos 2022'de Kelbecer ve Laçın bölgelerini ziyaret eden İlham Aliyev, "...Kurtarılan bölgelerin- Doğu Zengezur, Karabağ'ın yeniden kurulması insanların bu bölgeye dönüşü için yeni fırsatlar açacak." diye belirtmektedir. Fakat inşaatın ne kadar süreceğini net olarak söylemenin mümkün olmadığını aktarmıştır. Cumhurbaşkanı ayrıca, Zangilan, Laçın, Füzuli havalimanlarının yapılıp hizmete girmesinin de bölgenin canlanmasına vesile olacağını, bu havalimanlarının hem kargo hem yolcu hem de askeri amaçlı olacağını vurgulamaktadır. Azərbaycan'ın askeri gücünü sürekli artırmakta olduğunu, devletin askeri altyapıyı oluşturduğunu aktaran İlham Aliyev, Azərbaycan'ın Kelbecer ve Laçın yönündeki devlet sınırını "güçlendirdiğini" ve o zaman "asıl görevin" bu olduğunu söylemiştir.²²⁵

BBC News Azərbaycanca'nın 30 Nisan 2022 tarihinde yaptığı habere göre, Bakü'de ADA Üniversitesi'nde düzenlenen geleneksel uluslararası konferansta konuşan Azərbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Ermenistan ve Karabağ Ermenileri ile yürütülen barış görüşmelerine değinerek şöyle söylemiştir: "*Karabağ'da yaşayan Ermenilerden olumlu mesajlar almaktayız.*"²²⁶

İlham Aliyev, toprakların işgali sırasında Azərbaycan'ın doğal kaynaklarının çıkarılmasına karışan yabancı şirketlerin uluslararası mahkemeye götürüleceğini de

²²⁴ "Tektonik kırılma" söyleminin hedefi ve amacı var mıdır?", <https://www.indyturk.com/node/524386/t%C3%BCrki%CC%87yeden-sesler/tektonik-k%C4%B1r%C4%B1lma-s%C3%B6yleminin-hedefi-ve-amac%C4%B1-var-m%C4%B1d%C4%B1r>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

²²⁵ "İlham Əliyev: "Zəngilan rayonunda bir neçə aydan sonra birinci qrup keçmiş köçkünlər yerləşəcək", <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-58241393>, (Erişim Tarihi: 15.02.2023)

²²⁶ "Qarabağ erməniləri ilə danışıq", İlham Əliyev", <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-61283129>, (Erişim Tarihi: 15.02.2023)

açıklamıştır. Yine 16 Ağustos 2022 tarihli Kelbecer ve Laçın ziyareti sırasında şöyle konuşmaktadır:

“Bu şirketlerin artık iki seçeneği var: ya bize tazminat ödeyecekler ya da uluslararası mahkemeye gidecekler. Tanınmış uluslararası hukuk firmalarını davet ettik ve şimdi artık davalar açılıyor. Kelbecer’de Söyüdlü’de, Zengilan’da Vejneli’de ve diğer yerlerde altın yataklarımız yabancı şirketler tarafından işletilerek sömürüldü. O şirketler buranın Azerbaycan toprağı olduğunu bilmiyorlar mıydı? Biliyorlardı! Ama görmezden geldiler. Bu şirketler bize tazminat ödemeliler.”²²⁷

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Vladimir Putin ile 31 Ekim 2022’de Soçi’de düzenlenen görüşmede, Karabağ sorununun iki yıl önce çözümlenerek artık tarih olduğunu, bu bağlamda tartışılacak hiçbir konunun kalmadığını vurgulamıştır.²²⁸ 10 Ocak 2023 tarihinde Cumhurbaşkanı İlham Aliyev yerel televizyon kanallarına verdiği röportajda Karabağ’da Azerbaycan’ın bayrağı altında yaşamak istemeyen Ermeniler hakkında görüşlerini şöyle dile getirmiştir:

“Orada Azerbaycan bayrağı altında yaşamak isteyenler için gerekli koşulların yaratılacağını söyledim. Azerbaycan vatandaşları gibi hakları ve güvenlikleri sağlanacaktır. Vatandaşımız olmak istemeyenlerin yolu açıktır.”²²⁹

Azerbaycan Cumhurbaşkanı, Türkmenbaşı kentinde Türkiye ve Türkmenistan Cumhurbaşkanı ile toplantıda yaptığı konuşmada, İkinci Karabağ Savaşı’nın ardından gündeme gelen en önemli konu hakkında şöyle söylemiştir:

“Şu anda Zengezur koridorunun açılmasıyla aktif olarak ilgileniyoruz. Zengezur koridorunun Azerbaycan topraklarından geçen kısmında demiryolu hattında ve karayolunda yüzde 70’i tamamlandı. 2024 yılında tamamlanacak ve yeni bir ulaşım koridoru ile sonuçlanacak.”²³⁰

İkinci Karabağ Savaşı’nın ardından Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinin düzeltilmesi üzerine birçok adım atılmış ve arabulucu devletler rol üstlenmiştir. Bölgede istikrarın ve barış ortamının sağlanması adına görüşmeler gerçekleştirilmektedir. Söz konusu coğrafyada etki alanı oluşturmak isteyen devletler bu barış görüşmelerine öncülük etme girişimlerinde bulunmaktadır. ABD bölgede varlığını göstermek için

²²⁷ “İlham Əliyev: “Zəngilan rayonunda bir neçə aydan sonra birinci qrup keçmiş köçkünlər yerləşəcək”, <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-58241393>, (Erişim Tarihi: 15.02.2023)

²²⁸ “Prezident İlham Əliyev: Qarabağ münaqişəsi artıq tarixdir, o, iki il əvvəl həll olunub (YENİLƏNİB)”, <https://az.trend.az/azerbaijan/politics/3663902.html>, (Erişim Tarihi: 15.02.2023)

²²⁹ “Prezident İlham Əliyev: Kim bizim vətəndaş olmaq istəmirsə, yol bağlı deyil, açıqdır”, <https://az.trend.az/azerbaijan/politics/3693345.html>, (Erişim tarihi: 03.03.2023)

²³⁰ “İlham Əliyev: “Zəngəzur dəhlizi 2024-cü ildə tamamlanacaq”, <https://www.trt.net.tr/azerbaycan/turk-dunyasi/2022/12/14/ilham-liyev-z-ng-zur-d-hlizi-2024-cu-ild-tamamlanacaq-1918898>, (Erişim tarihi: 03.03.2023)

doğrudan ve dolaylı yollarla etkisini göstermeye çalışmaktadır. 18 Şubat 2023 tarihinde Almanya'nın Münih kentinde gerçekleştirilen toplantıya Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, ABD Dışişleri Bakanı Antony Blinken ve Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan katılmıştır. Söz konusu toplantıda Bakü-Erivan arasındaki barış taslağı, bölgedeki ulaşım alt yapısındaki engellerin kaldırılması ve bölgedeki sınırın Prag'da varılan karara uygun şekilde çizilmesi konularının tartışıldığı bilinmektedir. Görüşme sonrasında barışın sağlanmasıyla ilgili Aliyev şu sözleri söylemiştir;

“Görüşme iyi ve yapıcı geçti. Ben kendi görüşümü dile getirdim. Birçok konu görüşüldü. Asıl mesele, barış anlaşmasının uluslararası norm ve ilkeler temelinde hazırlanması gerektiğidir. Üç gün önce Ermenistan'dan yeni öneriler aldık. Onları inceliyoruz. İlk bakışta Ermenistan'ın tutumunda ilerleme var, fakat bu yeterli değil”²³¹

Şüphesiz ki söz konusu ilişkilerde Rusya devletinin etkisi büyüktür. Bölgesel bir güç olan Rusya bölgedeki çatışmaların şekillenmesinde ve barış görüşmelerinde rol üstlenmektedir. Rusya savaşın başından itibaren tarafsız söylemlerde bulunsa da Azerbaycan'ın askeri galibiyetinin bölgedeki Rusya lehine olan dengeyi bozacağını öngörmüş ve dolaylı yollarla Ermenistan'ı desteklemiştir. Bölgenin sınırlarına yakın olması sebebiyle çatışmaların sürmesini kendi güvenliğine tehdit olarak gören Rusya bugün bölgede barış görüşmelerine öncülük etmektedir. Azerbaycan hükümeti barış yanlısı tutumuyla Rusya'nın bu girişimlerine sıcak bakmaktadır.

27 Şubat 2023 tarihinde Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov Bakü'ye ziyaret gerçekleştirmiş ve Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ile görüşmüştür. Söz konusu görüşmenin öne çıkan gündem maddesi bölgesel güvenlik ve Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerindeki normalleşme konusu olmuştur. İlham Aliyev, Lavrov'u karşılamasında Rusya devletinin bu konudaki arabuluculuğunun bölgedeki barışa katkı sağlayacağına inandığını ve 2023 yılından umutlu olduğunu şu şekilde dile getirmiştir;

“...Elbette bugün bölgesel güvenlikle ilgili konuları da konuşacağız. 2023 yılının Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin normalleşmesi yolunda ilerleme yılı olmasını temenni ediyorum. Her neyse, öyle umuyoruz. Bu sürece aktif katılımınız için Rus hükümetine ve size şahsen teşekkür etmek istiyorum. Dostumuz, müttefikimiz ve komşumuz olarak Rusya'nın Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki devletlerarası ilişkilerin düzenlenmesine yardımcı olma konusunda özel bir rolü olduğunu düşünüyorum. Geçen yıl bu yönde önemli bir çaba sarf edildi, gelecekteki barış anlaşmasının kavramsal doğasını, yani iki ülkenin toprak bütünlüğünün ve egemenliğinin karşılıklı olarak tanınmasını tanımlayan belgeler kabul edildi. Bu, geçen Ekim ayında Prag ve Soçi'de kabul edilen belgelerle doğrulandı. Bu belgeler bir barış anlaşmasına varmak için kullanılacak temellerdir. Her halükârda, bu hususmet

²³¹ “Blinken, Paşinyan ve Aliyev buluştu: Erivan ile Bakü arasındaki barış sürecinin önemi vurgulandı”, Sputnik Türkiye, <https://sputniknews.com.tr/20230218/blinken-pasinyan-ve-aliev-erivan-ile-baku-arasindaki-baris-surecinin-onemine-vurgu-yapti-1067207307.html> , (Erişim tarihi: 03.03.2023)

sayfasını hızla çevirmek ve Güney Kafkasya'ya barışı geri getirmek için Ermeni tarafı ve dostumuz ve komşumuz Rusya ile olumlu ve yapıcı çalışmalar yapmaya kararlıyız.”²³²

Konuşmasından görüldüğü üzere Cumhurbaşkanı Aliyev, Ermenistan ile ilişkilerin normalleşmesi sürecinde geçtiğimiz yıl Prag ve Soçi’de alınan kararların referans alınmasını istemektedir. Ayrıca oluşturulacak barış ortamının uluslararası hukuk normlarına uygun olmasına, tarafların ve bölge halkının haklarının korunmasına önem vermektedir.

İlham Aliyev’in Karabağ konusu ve Ermenilerle ilgili belirli meselelerde ortaya koyduğu çözüm önerilerinin genellikle barışçıl ve demokratik temeller üzerine kurulduğu görülmektedir. Aliyev’in amacı bir an önce Ermenistan’la barış anlaşmasının imzalanması ve Zengezur Koridoru’nun açılmasıdır. Aksi takdirde bölgedeki çatışmaların süreceğini düşünmektedir. Kabul edilen bir anlaşma bölgesel istikrarı güçlendirirken mevcut durumdaki belirsizlik çeşitli saldırılarla kaydedilen görüşmeleri tehlikeye düşürmektedir. Bu nedenle çeşitli dönemlerde Karabağ’da çatışmalar yaşanmaktadır.²³³

Zira benimsediği tutum, izlediği politikalar ve geliştirdiği söylemlerle Aliyev’in Kafkasya’da ve Karabağ’da barış yapılmasını en çok isteyen lider olarak öne çıktığı söylenebilir. Söz konusu gelişmelerin neticesinde Azerbaycan ile Ermenistan barış anlaşmasının imzalanması noktasında önemli bir sürece girmiştir.

2.2.5. Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’ın Barış Söylemleri

Türkiye Cumhurbaşkanı Erdoğan, Kafkasya’da bölgesel barış ve istikrarın sağlanması konusunda en önemli açıklamaları yapan ikinci isimdir.

Türkiye Azerbaycan-Ermenistan savaşı boyunca Azerbaycan’a destek verdiğini Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, Dışişleri ve Milli Savunma Bakanları

²³² “İlham Əliyev Rusiyanın xarici işlər naziri Sergey Lavrovu qəbul edib”, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, <https://president.az/az/articles/view/59056> , (Erişim Tarihi: 03.03.2023).

²³³ “Aliyev Says Won’t Recognize Armenia’s Territorial Integrity Unless Peace Deal Signed”, *RFE/RL*, <https://www.rferl.org/a/aliyev-armenia-recognition-peace-deal/31816395.html>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

tarafından yapılan açıklamalarla ifade etmiştir.²³⁴ Dönemin bakanlarının Bakü'ye yaptığı ziyaretler ve Azerbaycan'ın taleplerinin ne olursa olsun yerine getirileceği ifadesi bu desteğin açık göstergeleri olarak kabul edilebilir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev barış antlaşması sürecinde ikili görüşmelerin yanı sıra Türkiye'nin de masada olmasını istediğini birçok konuşmasında açıkça dile getirmiştir.

Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, 10 Kasım 2020 tarihinde Azerbaycan'ın Karabağ'daki zaferini kutlamak için Bakü'de düzenlenen Zafer Geçidi Töreni'nde "Aras, türküsünü daha güçlü çıkaracak. Karabağ şikestesini okuyan nefesler daha yüksek daha güçlü çıkacaktır." ifadelerini kullanarak, Aras türküsünün sözlerini okumuştur;

"Aras'ı ayırdılar
Kum ile doldurdular;
Ben senden ayrılmazdım
Zor ile ayırdılar,
Ay Lâçin, can Lâçin,
Men sene kurban Lâçin"²³⁵

İran Dışişleri Bakanı Cevad Zarif, Cumhurbaşkanı Erdoğan'a okuduğu şiir nedeniyle tepki göstererek, sosyal medya hesabından şu açıklamayı yapmıştı:

"Kimse Erdoğan'a, Bakü'de yanlışlıkla okuduğu şiirin, Aras Nehri'nin kuzey bölgelerinin İran'ın ana topraklarından zorla ayrılmasıyla ilgili olduğunu söylememiş! O, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin egemenliğine karşı konuştuğunu fark etmedi mi acaba? Kimse Aziz Azerbaycan'ımız hakkında konuşamaz."²³⁶

İran Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani ise başkent Tahran'da yerli ve yabancı gazetecilerin bulunduğu bir basın toplantısında, Cumhurbaşkanı Recep Tayyip

²³⁴ "Bakan Çavuşoğlu: Ermenistan barış yerine kışkırtmayı tercih ediyor", <https://www.trthaber.com/haber/gundem/bakan-cavusoglu-ermenistan-baris-yerine-kiskirtmayi-tercih-ediyor-708347.html>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

²³⁵ "Cumhurbaşkanı Erdoğan Aras türküsünün sözlerini okudu: Ay Lâçin, can Lâçin, men sene kurban Lâçin", <https://www.yenisafak.com/video-galeri/dunya/cumhurbaskani-erdogan-aras-turkusunun-sozlerini-okudu-ay-lcin-can-lacin-men-sene-kurban-lacin-2213339>, (Erişim tarihi: 06.03.2023)

²³⁶ "İran Dışişleri Bakanı, Bakü'de okuduğu şiir nedeniyle Erdoğan'a tepki gösterdi", <https://www.birgun.net/haber/iran-disisleri-bakani-baku-de-okudugu-siir-nedeniyle-erdogan-a-tepki-gosterdi-326240>, (Erişim tarihi: 06.03.2023)

Erdoğan'ın Bakü'de okuduğu şiirle ilgili değerlendirmelerde bulunarak şöyle söylemiştir:

“Bu şiiri İran'dan okursanız bir manaya gelir, İran dışında okursanız başka bir anlam taşır. Hakikat şudur ki Türk makamları açık bir şekilde Erdoğan'ın bir kastı olmadığını bildirdi. Erdoğan aynı konuşmada bölgesel meselelerle ilgili Türkiye, İran, Rusya, Azerbaycan ve Ermenistan'ın birlikte çok yönlü çalışma yürütülmesi gerektiğini ifade etti. Konuşmasının öncesi ve sonrasına da dikkat etmeliyiz.”²³⁷

15 Haziran 2021'de Şuşa Beyannamesi imzalanırken yaptığı açıklamalara dikkat edildiğinde Erdoğan'ın hem Azerbaycan hem de Ermenistan kapsamında önemli mesajlar verdiği görülmektedir. Erdoğan, barışa yönelik bakış açısını şu sözlerle dile getirmiştir:

“Türkiye olarak, biz de coğrafi komşuluk ilişkilerimizi daha derin iş birliklerine yöneltmek istiyoruz. Ermenistan'ın kendisine uzatılan bu iyi niyet ve dayanışma elini tutmasını, ortak geleceği birlikte şekillendirme fırsatını iyi kullanmasını temenni ediyoruz. ‘Altılı bir platform’ dedik. İşte bu Altılı Platform'da bildiğiniz gibi Rusya, Türkiye, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve İran var. Platform ile artık istiyoruz ki bölge suhuletle barış içerisinde yaşanan bir bölge olsun. ... Bu konuda atılacak adımlarla bölge bir barış bölgesi haline gelmiş olur. Tabii bu tarihi fırsatın gerçekçi olmayan hevesler, söylemler ve eylemlerle kaçırılmaması en büyük dileğimizdir. Bölgedeki yeni statüye katkıda bulunmak isteyen herkesin nefret ve tahrik siyasetinden vazgeçerek barış ve iş birliğini teşvike yönelmesi şarttır. Böyle bir ihtimal oluştuğunda Ermenistan ile normalleşme için biz de üzerimize düşeni yapacağımızı her fırsatta söylüyoruz. Bu ümit verici sürecin Azerbaycan ile Ermenistan'ın imzaladıkları Ateşkes Antlaşması'nı kapsamlı ve vizyoner bir barış anlaşması ile taçlandırılmaları halinde çok daha sağlıklı yürüyeceğine inanıyoruz.”²³⁸

Cumhurbaşkanı Erdoğan, Azerbaycan Meclis Binası'nda yaptığı konuşmada Azerbaycan'a desteğini şöyle ifade etmiştir: “Bugün bütün imkanlarımızla Azerbaycan'ın yanındayız. Bütün dünya bilsin ki yarın da yanında yer alacağız.”²³⁹

Ekonomik İşbirliği Teşkilatı 14. Liderler Zirvesi'ne Cumhurbaşkanlığı Külliyesinden canlı bağlantıyla katılan Cumhurbaşkanı Erdoğan, Karabağ'daki güvenlik

²³⁷ “Ruhani: Erdoğan'ın İran'ın toprak bütünlüğüne hakaret kastı taşımasını uzak ihtimal olarak görüyorum”, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ruhani-erdoganin-iranin-toprak-butunlugune-hakaret-kastitasimasini-uzak-ihhtimal-olarak-goruyorum/2076342>, (Erişim tarihi: 06.03.2023)

²³⁸ “Türkiye Şuşa'da başkonsolosluk açacak”, *TRT Haber*, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/turkiye-susada-baskonsolosluk-acacak-588621.html>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

²³⁹ “Cumhurbaşkanı Erdoğan: Bugün Azerbaycan'ın yanındayız. Bütün dünya bilsin ki yarın da yanında yer alacağız”, <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/cumhurbaskani-erdogan-bugun-azerbaycanin-yanindayiz-butun-dunya-bilsin-ki-yarin-da-yaninda-yer-alacagiz/2275888>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

ve istikrarın tesisine yardım edeceklerini belirtmiştir. Bunu yaparken de Azerbaycan ile dayanışma içinde olacaklarını ifade etmiştir.²⁴⁰

Ayrıca Ekim 2021’de Zengilan’ı ziyaret eden Erdoğan, şu açıklamada bulunmuştur:

“Kalıcı barışın sağlanması ve özlenen normalleşme yönünde ilerlenmesi için ortam bugün hiç olmadığı kadar elverişlidir. Bunun için bölgedeki yeni duruma uygun hareket edilmesi gerekiyor. Bu coğrafyadan geçecek kara ve demir yolu hatları sadece Azerbaycan ve Türkiye için değil tüm bölge ülkeleri için ekonomik ve ticari fırsatlar doğuracaktır. ... Bu gelişmeden İran, Gürcistan, Ermenistan dahil Azerbaycan’ın tüm komşuları istifade edecektir. Hülâsa bu projeler dışlayıcı değil kapsayıcıdır. Tabiatıyla bu süreçte sınırların belirlenmesi ve karşılıklı olarak tanınması zaruridir. İyi komşuluk ilişkilerinin temelini de bu anlayış oluşturmaktadır.

Bu meselelerde Ermenistan’ın Azerbaycan ile sorunlarını çözme yönünde samimi bir irade sergilemesi gerekiyor. Azerbaycan ile samimi bir irade ortaya koyması halinde, Türkiye’nin Ermenistan ile olan ilişkilerinin de normalleşmesinin önünde bir engel kalmayacaktır. Tüm bölge için birlikte kurulacak müreffeh bir geleceği küçük hesaplara ve iç siyasete feda etmek zaman kaybı anlamına gelecektir. ... Türkiye’nin de kalıcı barışın tesisi yönünde atılacak her olumlu adımın karşılığını aynı yapıcı anlayışla vereceğinin altını bir kez daha çiziyorum.”²⁴¹

İkinci Karabağ Savaşı sonrası Kafkasya’da oluşan konjonktür Azerbaycan’ın olduğu gibi Türkiye’nin de Ermenistan’la ilişkilerini normalleştirilmesi için gerekli olan zemini tesis etmiştir. Lakin nihai bir barış anlaşmasının imzalanmaması, iki ülke arasında çeşitli dönemlerde çatışmaların yaşanması, Erivan yönetiminin anlaşmanın uygulanmasını yavaşlatmaya çalışması ve çeşitli aktörlerin de kışkırtmasıyla bölgede Ermeni milliyetçiliği üzerinden terör saldırılarının gerçekleşmesi Türkiye’yi de rahatsız etmektedir. BM 77. Genel Kurulunda konuşan Erdoğan, bu durumu şöyle özetlemektedir:

“Türkiye olarak Azerbaycan ile Ermenistan arasında yürütülen süreçleri destekleyerek bu fırsatın değerlendirilmesi için çok önemli adımlar attık. Son günlerde yaşanan çatışmalar bu güzel iklime gölge düşürmüş olsa da iki ülke arasında en kısa zamanda kapsamlı bir barış anlaşması imzalanmasının mümkün olduğuna inanıyoruz.”²⁴²

²⁴⁰ ““Ekonomik ve ticari ilişkilerimizi, güvenlik ve istikrarımıza yönelik tehditleri bertaraf ederek güçlendirebiliriz”, <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/125120/-ekonomik-ve-ticari-iliskilerimizi-guvenlik-ve-istikrarimize-yonelik-tehditleri-bertaraf-ederek-guclendirebiliriz->, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

²⁴¹ “Cumhurbaşkanı Erdoğan: Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinde kalıcı barış için ortam bugün hiç olmadığı kadar elverişli”, *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/cumhurbaskani-erdogan-azerbaycan-ermenistan-iliskilerinde-kalici-baris-icin-ortam-bugun-hic-olmadigi-kadar-elverisli/2403664>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

²⁴² “Cumhurbaşkanı Erdoğan BM’de dünyaya bu görüntülerle seslendi”, *Milliyet*, <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/cumhurbaskani-erdogan-bmde-dunyaya-bu-goruntulerle-seslendi-6828165>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

Türkiye Cumhuriyeti devleti bölgede barışın sağlanması hususunda önemli adımlar atmaktadır. Zira Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi geçmişte hep Azerbaycan’la olan ilişkilere bağlı kalmıştır. Dolayısıyla Azerbaycan’a tam destek veren Türkiye Cumhuriyeti devletinin Ermenistan ile ilişkilerinin normalleşmesi de Bakü-Erivan hattındaki ilişkilerle doğru orantılı gerçekleşecektir. Bu nedenle Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan bölgedeki istikrarın sağlanması ve barış ortamının yaratılması hususunda önemli roller üstlenmekte ve taraflar arası görüşmelere katılmaktadır. Erdoğan 6 Ekim 2022 tarihinde Prag’da gerçekleşen Avrupa Siyasi topluluğu zirvesinde birçok liderle birlikte Azerbaycan ve Ermenistan’ın liderleriyle de görüşmüş ve şu açıklamaları yapmıştır:

“Bölgemizde iyi komşuluk ilişkileri temelinde tam normalleşme hedefimize ulaşabileceğimize samimiyetle inanıyorum. (...) Bazı talepler söz konusu oldu. Bunlarla ilgili olarak dışişleri bakanlarımıza gerekli talimatları verdik. Onlar görüşecek ve bunun sonucuna göre gerekli adımlar atılacak. (...) Kargo taşımacılığında havayolu taşımacılığına kadar çalışmaları devam ettiriyoruz. Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki ilişkilerin daha yakınlaşmasını ve sorunların çözülmesini umuyoruz (...)”²⁴³

Ayrıca yine aynı görüşmeye istinaden yaptığı basın açıklamasında ilişkilerin normalleşmesine dair ön şartların olmadığını belirten Cumhurbaşkanı Erdoğan, barış sözleşmelerini imzalamaya hazır olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir: *“Hukuku olgunlaştırın, hemen barış sözleşmelerini yapın, bizim için pürüz kalmaz, sınır kapıları açılacaksa hemen açarız.”*²⁴⁴

11 Kasım 2022 tarihinde Türk Devletleri Teşkilatı 9’uncu Zirvesi’ne katılmak üzere Özbekistan’ın Semerkant kentine giden Cumhurbaşkanı Erdoğan, yolculuk öncesinde Esenboğa Havalimanı’nda düzenlediği basın toplantısında Türkiye-Ermenistan normalleşme sürecini Ermenistan-Azerbaycan arasındaki barış anlaşması sürecine bağlı olduğunu ifade ederek Ermenistan’a şu mesajı vermiştir: *“Siz Azerbaycan’la eğer ilişkileri olumlu istikamette yürütürseniz Türkiye olarak bizim de*

²⁴³ “Erdoğan, Paşinyan’la görüştü: ‘Ermenistan’la tam normalleşme hedefine ulaşacağımıza inanıyorum”, BBC Türkçe, <https://www.bbc.com/turkce/articles/cyxyrgvzerqo> , (Erişim Tarihi: 03.03.2023)

²⁴⁴ “Erdoğan, Paşinyan’la görüştü: ‘Ermenistan’la tam normalleşme hedefine ulaşacağımıza inanıyorum”, BBC Türkçe, <https://www.bbc.com/turkce/articles/cyxyrgvzerqo> , (Erişim Tarihi: 03.03.2023)

Ermenistan'la olan ilişkilerimiz olumlu istikamette yürüyecektir. Biz, sizden bunu bekliyoruz."²⁴⁵

Söylemlerden ve tutumlardan anlaşılacağı üzere Türkiye'nin Azerbaycan'ın yanında durarak bölgedeki barışın sağlanmasına katkı sağladığı açıktır.

2.2.6. Rusya Federasyonu Başkanı Vladimir Putin'in Söylemleri

Karabağ Sorunu, donmuş bir çatışma bölgesi olarak Sovyetler Birliği'nden Kafkasya'ya miras kalmış bir konudur. 30 yıl boyunca Moskova hem ikili görüşmeler hem de Minsk Görüşmeleri üzerinden bu sorunun çözülmemesine dair bir tutum benimsemiştir. Ancak Paşinyan'ın iktidara geldiği ve daha sonrasında Batı Dünyasıyla yakınlaşmaya çalıştığı dönem Putin'de bu ülkenin cezalandırılması gerektiğine dair bir algı oluştuğu söylenebilir. Zira Putin'in amacı ayrıca bölgede bir etki alanı oluşturmaktır. Ermenistan'ın Azerbaycan'a saldırmasıyla başlayan İkinci Karabağ Savaşı sırasında geçmişe oranla Putin Rusya'sının daha pasif bir tutum sergilediği söylenebilir. Bu süreçte Putin'in en önemli argümanı çatışmaların Ermenistan topraklarında gerçekleşmediğiydi.²⁴⁶ Bu açıklama Rusya'nın Karabağ'ı bir Azerbaycan toprağı olarak kabulünün resmi açıklaması olarak görülebilir. Savaşın ilerleyen dönemlerinde Azerbaycan'ın Ermenistan'a vurduğu darbelerin ardından Putin, her iki ülkeyi de ateşkes yapma konusunda ikna etmiş ve bölgeye barış gücü adı altında askerlerini göndermiştir. Böylelikle Putin iki amacına birden ulaşabilmiştir. Ateşkesin ardından yaptığı açıklamada söz konusu toprakların Azerbaycan'a ait olduğunu dile getirmiştir:

"Uluslararası hukuk açısından tüm bu topraklar Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ayrılmaz bir parçasıdır. Rusya, ABD ve Fransa'nın eş başkan olduğu Minsk Grubu'ndaki konumuz bu şekilde inşa edildi. Uzun yıllardır Dağlık Karabağ'ın çevresinde tutulan yedi bölgenin Azerbaycan'a iade edilmesi gerektiğini hep söyledik (...) Çatışmaların durdurulmasına ilişkin bu anlaşma çok önemli. Akan kanı durdurduğu, sivillerin ölmediği için bu son derece

²⁴⁵ "Erdoğan normalleşme sürecini Ermenistan-Azerbaycan ilişkilerine bağladı", <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/27772/erdogan-normallesme-surecini-ermenistan-azerbaycan-iliskilerine-bagladi>, (Erişim Tarihi: 03.03.2023)

²⁴⁶ "Russia does not have obligation to defend Armenia in a war outside its territories, Putin says", *Daily Sabah*, <https://www.dailysabah.com/politics/diplomacy/russia-does-not-have-obligation-to-defend-armenia-in-a-war-outside-its-territories-putin-says>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

önemlidir. Diğer her şey geri planda kalmalıdır. İnsanların hayatını ve sağlığını kurtarmak en önemli görevdir ve bunu sağladık.”²⁴⁷

Günümüzde İkinci Karabağ Savaşı sonrasında Putin’in oluşan konjonktürden memnun olduğu söylenebilir. Zira Putin, Kasım 2021’de Aliyev ve Paşinyan’la yaptığı görüşme sonrasında liderlerin hayati öneme sahip olan bir dizi konuda uzlaştıklarını belirtmiştir.²⁴⁸ Ayrıca Şubat 2022’de Aliyev’le yaptığı görüşmede birtakım sorunlara rağmen Karabağ’da yaşanan gelişmelerin tatmin edici olduğunu belirtmiştir. Putin Ayrıca sözlerine şöyle devam etmiştir:

“Biz bu sürecin barışçıl yollarla ilerlemesi, barışçıl şekilde gelişmesi ve elbette bu sürece dahil olan tüm tarafların memnuniyetini sağlamak için her şeyi yapacağız. Rusya ve diğer komşularınız ulaşım hatları dahil tüm sorunların çözülmesinden yana. Çünkü bunu sadece Azerbaycan ve Ermenistan değil, Rusya ve diğer tüm komşularınız da istiyor.”²⁴⁹

Diğer yandan Putin yaptığı bir açıklamada Azerbaycan ve Ermenistan’a barış anlaşmasını dayatmadıklarını ve tarafların dış baskı olmadan kendi aralarında anlaşmaları ve karşılıklı olarak kabul edilebilir çözümler bulmaları gerektiğini belirtmiştir.²⁵⁰ Putin yaptığı bir açıklamada Ermenistan’ın Karabağ’a dair yapılan anlaşmayı uygulaması gerektiğini belirtmiştir. Aksi takdirde bunun bir intihar olacağını vurgulamıştır.²⁵¹

26 Kasım 2021 tarihinde açıklama yapan Putin, aradaki anlaşmalara ve görüşmelere rağmen Karabağ’daki çatışmaların devam etmesinden ve an kayıplarının yaşanmasından üzüntü duyduğunu iddia etmiştir. Ayrıca ulaşım yolları önündeki

²⁴⁷ “Putin explains Russia’s position on Karabakh”, Anadolu Agency, <https://www.aa.com.tr/en/azerbaijan-front-line/putin-explains-russias-position-on-karabakh/2080589>, (Erişim tarihi:07.03.2023).

²⁴⁸ Dasha Litvinova, “Putin: Talks with Armenia, Azerbaijan leaders ‘constructive’”, *AP*, <https://apnews.com/article/europe-russia-vladimir-putin-azerbaijan-armenia-30fbfc31189b39a78eeda2fbc0559e20>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

²⁴⁹ “Putin: Karabağ’daki birtakım sorunlara rağmen gelinen nokta tatmin edici”, *Euronews*, <https://tr.euronews.com/2022/02/22/putin-karabag-daki-birtak-m-sorunlara-ragmen-gelinen-nokta-tatmin-edici>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

²⁵⁰ “Russia ‘Not Imposing’ Peace Deal On Armenia, Azerbaijan”, *RFE/RL*, <https://www.azatutyun.am/a/27902884.html>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

²⁵¹ “Putin: ‘If Armenia refuses to comply with the Karabakh agreement, that would be suicide’”, *Jam News*, <https://jam-news.net/putin-nagorno-karabakh-azerbaijan-armenia-war-interview-news/>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

engellerin kaldırılması için çeşitli görüşmelerin yapıldığını dile getirmiştir.²⁵² Bu noktada Putin'in en azından söylem bazında Aliyev ve Erdoğan'la paralel bir tutum benimsediği görülmektedir.

Kafkasya bölgesi SSCB'nin ardıl devleti olarak Rusya'nın "arka bahçesi" bilinmektedir. Bu nedenle Rusya bölgedeki çatışmalarda da barış görüşmelerinde de öncü rol oynamakta ve kendisi dışındaki bir devletin baskın olmasından rahatsız olmaktadır. Bugün Azerbaycan-Ermenistan arasındaki barış görüşmelerinde arabulucu ülke olarak rol oynaması bu sebeptendir. Rusya arka bahçesinde ne güvenlik sorunu ne de başka bir büyük gücün etkin olmasını istememektedir. Rusya'nın bölgedeki konumu özellikle Ukrayna savaşı nedeniyle batı tarafından eleştirilmektedir. Geçtiğimiz yıl Fransa Başkanı Emanuel Macron Rusya'nın bölgede istikrarsızlık yarattığı yönünde açıklamalar yapmıştır. Bu açıklamaları reddeden Putin şu ifadeleri kullanmıştır.

"Bu açıklamaların çatışmanın gidişatının anlaşılmadığını gösterdiğine inanıyorum. (...) Macron'un sözleri kabul edilemez. (...) Rusya, Karabağ ile ilgili sorunlar da dahil olmak üzere her türlü çatışmayı her zaman içtenlikle çözmeye çalışmıştır."²⁵³

Ayrıca Ermenistan ve Azerbaycan liderlerini barış konusunda görüşmek için her zaman Rusya'da ağırlayabileceğini sözlerine eklemiştir.

Rusya tarafların görüşmelerinde çok kez öncülük etmiştir. 31 Ekim 2022 tarihinde Soçi kentinde yapılan zirve bunun bir örneğidir. Zirve kapsamında Başkan Putin Cumhurbaşkanı Aliyev ve Başbakan Paşinyan ile bölgede barışın sağlanması hususunda görüşmeler yapmıştır. Görüşmeler sonrasında Putin bölgeye yönelik hedefini şu sözlerle ifade etmiştir;

"Genel olarak biz Güney Kafkasya'nın sakin ve sürekli gelişen bir bölge olmasıyla ilgileniyoruz. Hiç şüphesiz barışa giden tek mümkün ve gerçekçi yol, Rusya, Azerbaycan ve Ermenistan liderlerinin bilinen ortak bildirisinin tüm hükümlerinin taraflarca sıkı bir şekilde uygulanmasıyla çizilen yol olabilir."²⁵⁴

²⁵² Elena Teslova, "Putin regrets situation in Karabakh still not completely calm", *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/en/world/putin-regrets-situation-in-karabakh-still-not-completely-calm/2431578>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

²⁵³ "Putin dismisses Macron's critique of Moscow's role in Karabakh conflict", *Le Monde*, https://www.lemonde.fr/en/international/article/2022/10/14/putin-dismisses-macron-s-critique-of-moscow-s-role-in-karabakh-conflict_6000319_4.html, (Erişim Tarihi: 07.03.2023)

²⁵⁴ "Putin'den Kafkasya adımı: Bakü ve Erivan arasındaki zirveye ev sahipliği yapacak", *Euro News Türkçe*, <https://tr.euronews.com/2022/10/31/putinden-kafkasya-adimi-baku-ve-erivan-arasindaki-zirveye-ev-sahipligi-yapacak>, (Erişim Tarihi: 03.03.2023)

Benzer şekilde bölgedeki istikrarın sağlanması amacıyla 27 Aralık 2022 tarihinde St. Petersburg şehrinde gerçekleşen Bağımsız devletler topluluğu gayri resmi zirvesi esnasında Azerbaycan ve Ermenistan liderleriyle görüşmüştür. Gerçekleşen görüşmeler sonrasında Putin bölgede barışın sağlanması konusunda şu sözleri dile getirmiştir:

“Dün sizinle başladık ve üçlü görüşmeyi başardık. Elbette asıl mesele Güney Kafkasya’daki durumun bir bütün olarak çözülmesi, Azerbaycan-Ermenistan ilişkileri, Karabağ ile ilgili her şeydir. Anlaştığımız gibi tüm bu konuları ayrıntılı olarak tartışacağız”²⁵⁵

Savaşın başladığı ortama ve sonuçlarına bakıldığında Rusya’nın şüphesiz büyük kazanımlar elde ettiğini söylemek mümkündür. İlk olarak Savaş öncesi dönemde Ermenistan’da ortaya çıkan batı yanlısı eğilimler ve batıyla yakınlaşma adımları Moskova hükümetini rahatsız etmekteydi. Karabağ Savaşı aracılığıyla Rusya’nın Ermenistan’ı dengelediği söylenebilir. Savaşın güç kaybeden tarafı Ermenistan karşısında zafer kazanan Azerbaycan’ın ve onu destekleyen Türkiye Cumhuriyeti devletinin bölgedeki dengeleri değiştirme potansiyelinin ekarte edilmesi amacıyla dolaylı yollarla Ermenistan’ı desteklemiş ve dengeyi korumuştur. Diğer yandan bölgede ateşkesin sağlanması adına bölgeye Rus barış gücü askerlerini konuşlandırarak bölgedeki hakimiyetini pekiştirmiştir. Bütün bunlar göz önüne alındığında Rusya’nın bu savaşta çıkarlarını koruduğu ve kazanımlar elde ettiğini söylemek mümkündür.

2.2.7. Ermenistan Cumhurbaşkanı Nikol Paşinyan’ın Söylemleri

Ermenistan Başbakanı Paşinyan, günümüze kadar gelen diğer Ermeni liderlerden farklı bir profil çizmekte ve hem bölgesel barış hem de Azerbaycan’la olan ilişkilerinde önemli adımlar atmaktadır. Paşinyan’ın İkinci Karabağ Savaşı’ndan günümüze kadarki en önemli açıklaması 14 Eylül 2022 tarihinde yapılmıştır. Söz konusu dönem Azerbaycan ile Ermenistan arasında çatışmalar devam ederken Paşinyan, kendisini “hain” olarak adlandırılacağı bir anlaşma imzalamak istediklerini belirtmiştir. Konuşmasında Paşinyan şunları söylemiştir:

“Halk bizi iktidardan uzaklaştırmaya bile karar verebilir. Ancak bunun sonucunda Ermenistan 29.800 kilometrekarelik bir alanda kalıcı barış ve güvenliğe kavuşursa minnettar

²⁵⁵ “Putin, Karabağ konusunda Aliyev ve Paşinyan ile üçlü görüşme yaptığını açıkladı”, NTV.com , <https://www.ntv.com.tr/dunya/putin-karabag-konusunda-aliyev-ve-pasinyan-ile-uclu-gorusme-yaptigini-acikladi,zSGcleU-XUujrWjf7S1U-Q> , (Erişim Tarihi: 03.03.2023)

olacağız. Açık bir karar verdim. Bana ne olduğu umurumda değil, Ermenistan Cumhuriyeti'ne ne olduğu umurumda.”²⁵⁶

“Hayallerimizin belgesi” olmayacak, ancak “Ermeni çıkarlarına yardımcı olacak ve uzun vadede Ermenistan’ın barış ve güvenliğini garanti edecek” bir anlaşmayı imzalamaya hazır olduğunu belirten Paşinyan, sözde Dağlık Karabağ Cumhuriyeti olarak anılan Artsakh’ı Azerbaycan’a bırakabileceklerinin mesajını vermiştir.²⁵⁷ Zira Ermenistan, 29.743 kilometrekarelik bir ülkedir. Paşinyan’ın 29.800 kilometrekare vurgusu da bu nedenle önem taşımaktadır. Bu durum yaklaşık 30 yıl boyunca Karabağ’ı hukuksuz bir şekilde işgal eden Ermenistan için önemli bir kırılma noktasıdır.

Paşinyan’ın geçmişteki açıklamalarına bakıldığında öncelik 10 Şubat 2022 tarihindeki açıklaması dikkat çekmektedir. Paşinyan, amaçlarının “Azerbaycan’la barış anlaşması imzalamak ve Türkiye’yle diplomatik ilişkiler kurmak” olduğunu söyleyerek hem Türkiye hem de Azerbaycan’la ilişkilerin normalleşmesi için müzakerelere hazır olduklarını belirtmiştir. Bununla birlikte Azerbaycan’dan Nahçıvan’a ulaşılması için gerekli olan demiryolu için Azerbaycan ile Ermenistan arasında barış anlaşması yapılması gerektiğini dile getirmiştir. Bakü’nün buna olumlu cevap vermesi durumunda ise gerekli altyapı çalışmalarını başlatacaklarını söylemiştir. Paşinyan’ın bu açıklaması, Türkiye ile Ermenistan’ın atadığı özel temsilciler toplantısından önce yapılması önem taşımaktadır.²⁵⁸

Azerbaycan’la barış anlaşması yapmak istediklerini ve buna hazır olduklarını dile getirdiği görülmektedir. Örnek olarak Paşinyan, Mart 2022’de yaptığı bir açıklamada şunları söylemektedir:

“Ermenistan’ın Azerbaycan ile bir barış anlaşması imzalamaya hazır olduğunu bir kez daha ifade ediyorum. Ermenistan derhal barış görüşmelerini başlatmaya hazır. Avrupa Konseyi Başkanı Charles Michel ve Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ile görüşmem 6

²⁵⁶ Lillian Avedian, “Pashinyan issues contradictory statements on new agreement with Azerbaijan”, *The Armenian Weekly*, <https://armenianweekly.com/2022/09/14/pashinyan-issues-contradictory-statements-on-new-agreement-with-azerbaijan/>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

²⁵⁷ Avedian, “Pashinyan issues contradictory statements on new agreement with Azerbaijan”.

²⁵⁸ “Paşinyan: Azerbaycan’ı Nahçıvan’a bağlayacak demiryolu için imzalar atılmalı”, *Sputnik*, <https://sputniknews.com.tr/202209/pasinyan-azerbaycani-nahcivana-baglayacak-demiryolu-icin-imzalar-atilmali-1053678885.html>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

Nisan'da Brüksel'de yapılacak. Ve Azerbaycan Cumhurbaşkanı ile bu görüşmede barış görüşmelerinin başlatılmasıyla ilgili tüm konuları tartışmayı ve kabul etmeyi umuyorum.”²⁵⁹

BBC News'un 30 Nisan 2022 tarihinde yaptığı habere göre, Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan, kendisini “Artsakh Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı” olarak tanımlayan Araik Harutyunyan ile Erivan'da gerçekleştirdiği görüşmede barış anlaşmasıyla ilgili şöyle konuşmaktadır:

“Barış gündemi kesinlikle bir yenilgi gündemi değildir. Barış gündemi, savaşın sonuçlarının üstesinden gelinmesinin, halkın güvenliğini, haklarını ve geleceğini güvence altına almanın garantörüdür.”²⁶⁰

Paşinyan yönetiminin çizdiği olumlu tabloya rağmen taraflar arasında çatışmaların çıkmasının nedeni Karabağ Klanı, Ermeni Diasporası ve Karabağ'da terör faaliyeti gerçekleştiren Ermenistan yanlısı gruplardır. Bu grupların amacı, Ermeni milliyetçiliği üzerinden Paşinyan'ı zor durumda bırakmaktır. Lakin 30 yıldır Ermenistan'ı söz konusu gruplar yönetmiştir. Bu süreç zarfında Ermenistan, Kafkasya'daki en zayıf ülke olarak kalmıştır. Diğer yandan Ermenistan, Rusya ve İran'a bağımlı hale gelmiştir. Türkiye ve Azerbaycan düşmanlığı üzerinden güçlerini ve nüfuzlarını sürdüren Karabağ Klanı ve Ermeni Diasporası, normalleşme sürecinin bozulmasını istemektedir.²⁶¹ Bu amaçla da Ermenistan ordusu içindeki çeşitli grupları²⁶² ya da Ermeni etnik milliyetçiliği argümanlarıyla hareket eden terör örgütlerini kullanmaktadır. Ancak 2021'de gerçekleştirdiği erken seçimle hem güç hem de güven tazeleyen Paşinyan, Türkiye ve Azerbaycan'la normalleşmenin Ermenistan'ın faydasına olduğunu düşündüğü söylenebilir. Ayrıca Karabağ Klanı, güç kaybettiğçe Ermenistan'da normalleşme ve Altılı İşbirliği Platformuna dair sesler daha gür çıkmaya başlamıştır.²⁶³

²⁵⁹ “Pashinyan Reiterates Readiness for Peace Deal with Baku”, *Asbarez*, <https://asbarez.com/pashinyan-reiterates-his-readiness-for-peace-deal-with-baku/>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

²⁶⁰ “Qarabağ erməniləri ilə danışıq”, İlham Əliyev”, <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-61283129>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

²⁶¹ Dinmuhammed Ametbek, “Ermenistan Çıkmazı: Ülkenin Ulusal Kimliği”, *ANKASAM*, <https://www.ankasam.org/ermenistan-cikmazi-ulkenin-ulusal-kimligi/>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

²⁶² Göktürk Tüysüzöğlü, “Güney Kafkasya'da Bölgesel İşbirliği Gerçekliğinden Soyutlanan Ülke: Ermenistan”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 44, 2013, (ss. 233-276), s. 241.

²⁶³ Yıldız Deveci Bozkuş, “‘Karabağ Klanı’ Ermenistan siyasetindeki nüfuzunu kaybediyor”, *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/karabag-klani-ermenistan-siyasetindeki-nufuzunu-kaybediyor/2282547>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

Erivan Hükümeti bölgede askeri mücadeleyi kaybetse de barış müzakerelerinde bazı çıkarlarından vazgeçmek istememektedir. Barış görüşmelerinin üzerinde uzun tartışmaların yapıldığı Zengezur Koridoru ve Laçın koridoru bölgenin jeopolitik değeri yüksek alanlarıdır. Laçın koridoru Dağlık Karabağ bölgesini Ermenistan'a bağlayan tek geçittir. Zengezur koridoru ise Azerbaycan ve Türkiye'yi birbirine bağlayacak ve Türkiye'den Orta Asya'ya kadar kesintisiz bir hat olacak projenin kilit parçasıdır. Bu nedenle sıklıkla tarafların gündemine gelmektedir. Erivan yönetimi barış görüşmelerinde istekli görünse de ulusal çıkarlarını korumak istemektedir. Tarafların anlaşmaya varamadığı konular nedeniyle zaman zaman barış görüşmeleri çıkmaza girmekte ve çatışmalar olmaktadır. Geçtiğimiz yıl Eylül ayında meydana gelen çatışmalar buna örnektir. Ermenistan çıkarlarını korumak adına uluslararası kamuoyunda kendisine destek bulmak amaçlı Azerbaycan'ın soykırım hazırlığında olduğu gibi sahte iddialar ortaya atmaktadır. Geçtiğimiz yıl Paşinyan yaptığı bir açıklamada Azerbaycan tarafının süreci çıkmaza soktuğu ve soykırım hazırlığında bulunduğunu iddia etmiştir:

“Azerbaycan Cumhurbaşkanı, Ermenistan'ın yükümlülüklerini yerine getirmemesi bahanesiyle, Laçın koridorunu kapatmak için hayali zeminler oluşturmaya, Dağlık Karabağ Ermenilerini soykırıma tabi tutmak ve onları vatanlarından mahrum etmek için abluka altına almaya çalışıyor.”²⁶⁴

Bu iddialarına ek olarak Ermenistan, Türkiye ile olan ilişkilerinde normalleşme sürecinin Azerbaycan tarafından tehlikeye atıldığını iddia ederek Bakü yönetimini suçlamaktadır.

“Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın konuşmalarına dikkat ederseniz esasen herkesi tehdit ediyor: Rusya'yı, Amerika Birleşik Devletleri'ni, Fransa'yı, İran'ı, Avrupa Birliği'ni. Azerbaycan ayrıca, şüphesiz bölgesel istikrara katkıda bulunabilecek olan Ermenistan ile Türkiye arasındaki ilişkilerin normalleşme sürecini engellemeye devam ediyor”²⁶⁵

Açıklamalardan anlaşıldığı üzere Ermenistan sahada mağlup olsa da bölgedeki çıkarlarını korumak amacıyla uluslararası kamuoyunda taraf toplamak için asılsız iddialar ortaya atmaktadır. Ancak Ermenistan bölgede barışın sağlanmasının yararına olduğunun farkındadır ve barış antlaşmalarına açık olduğunu söylemlerinde ifade

²⁶⁴ “The peace agenda does not mean the ‘peaceful extermination’ of Armenians’ – Pashinyan”, Jam News, <https://jam-news.net/the-peace-agenda-does-not-mean-the-peaceful-extermination-of-armenians-pashinyan/> , (Erişim Tarihi: 04.03.2023)

²⁶⁵ “The peace agenda does not mean the ‘peaceful extermination’ of Armenians’ – Pashinyan”, Jam News, <https://jam-news.net/the-peace-agenda-does-not-mean-the-peaceful-extermination-of-armenians-pashinyan/> , (Erişim Tarihi: 04.03.2023)

etmektedir. 16 Şubat'ta katıldığı kabine toplantısında yaptığı açıklamalarda şu ifadelere yer vermiştir:

“Dün Ermenistan Cumhuriyeti, Azerbaycan ile barış ve ilişki kurulması konulu anlaşma taslağının bir sonraki aşamasına ilişkin çalışmalarını tamamladı ve tekliflerimiz Azerbaycan tarafına iletildi. Teklif derken, tekliflerimizi içeren eksiksiz bir taslak belgeyi kastediyoruz. Belgeyi AGİT Minsk Grubu Eşbaşkanı ülkelere de iletтік. Taslak üzerinde her an imzalamaya hazır olduğumuz bir belge geliştirmek mantığıyla çalışıyoruz. Elbette bu belgenin Azerbaycan tarafından da kabul edilmesi gerektiği açıktır ve üç tur müzakere sonucunda belirli ilerlemenin mümkün olacağını umuyoruz. (...) Kalıcı ve istikrarlı bir barışın teminatı olacak böyle bir barış antlaşmasını en kısa zamanda imzalama taahhüdümüzü hükümetimizin ve şahsımın adına bir kez daha ifade ediyorum. Daha önce defalarca söylediğim gibi, bu sorumluluğu üstlenmeye ve taşımaya hazırım.”²⁶⁶

Açıklamalardan anlaşıldığı üzere Ermenistan kanadı barışa isteklidir ancak bölgedeki çıkarlarını da korumak istemektedir. Bu durum müzakerelerin uzamasına neden olmaktadır. Ermenistan'ın uzun yıllar boyunca işgal altında tuttuğu topraklardan bir anda bütün çıkarlarından feragat ederek çıkmak istememesi beklenen bir durumdur. Bu sebeple uluslararası kamuoyundan bilhassa batıdan sözde soykırım iddialarıyla destek bulmayı beklemektedir. Ancak Ukrayna savaşı Ermenistan için bir ders niteliğindedir. Batının desteğinin zafer için yeterli olmadığı açıktır. Erivan yönetiminin bu girişimleri barış görüşmelerine ket vurmaktadır. Ayrıca bu politikası devam ettiğinde bölgedeki istikrarı bozacak çatışmalara ve krizlere yol açacağı öngörülebilir.

Her savaş, milliyetçilik duygularını beslemekte ve halkların uzlaşmasının önüne geçmektedir. Yenilmiş veya zafere ulaşmış olmanın bu anlamda hiçbir farkı yoktur. Diplomatik çabaların ve teknik anlaşmaların tek başına kalıcı barışı getirmesinin zor olacağı görülmektedir. Bu yüzden 30 yıllık ihtilafın ardından liderlerin barış söylemleri iki halkı birbirine güvenmeye ve barışmaya ikna etmeye yardımcı olabilir.²⁶⁷

²⁶⁶ “Armenian Prime Minister Pashinyan’s speech about the situation in the Lachin Corridor and the work on the next phase of the draft peace treaty with Azerbaijan”, First Channel News, <https://www.11urer.am/en/2023/02/16/Armenian-Prime-Minister-Pashinyan-s-speech-about-the-situation-in-the-Lachin-Corridor-and-the-work/881998> , (Erişim tarihi: 04.03.2023)

²⁶⁷ Azerbaycan ve Ermenistan Halklarının Barışı Nasıl Sağlanabilir? <https://www.ankasam.org/azerbaycan-ve-ermenistan-halklarinin-barisi-nasil-saglanabilir/>, (Erişim Tarihi: 03.03.2023)

SONUÇ

Ermenistan-Azerbaycan çatışması, 20. yüzyıl tarihine en trajik çatışmalardan biri olarak geçmiş ve milyonlarca Azerbaycanlının kaderini etkilemiştir. 1980'lerin sonlarında Ermenistan'ın Azerbaycan'ın tarihi toprakları üzerinde açık toprak iddialarını ileri sürerek etnik temelli provokasyon ve terör eylemlerini başlatmış, ardından Azerbaycan topraklarının yüzde 20'si Ermenistan tarafından işgal edilmiştir.

Aslında en başından Ermenilerin Azerbaycan'da iskân edilmesi, Azerbaycan'ın tarihi topraklarının bölünmesine, Azerbaycanlıların millet olarak yok olmasına ve bağımsız devletin varlığının engellenmesine hizmet etmiştir. Ermeniler tarafından gerçekleştirilen kitlesel sürgünlerin ve soykırım eylemlerinin tek amacı, Güney Kafkasya'da güçlü bir Müslüman ve Türk devletinin oluşumunu veya etkisini engellemek olmuştur. Hem Gülistan hem de Türkmençay antlaşmaları bunu bir kez daha teyit etmektedir. Olayların analizi ve tarihsel kronoloji, ne kadar acı verici olsa da bu planların bir kısmının gerçekleştiğini doğrulamaktadır.

Karabağ Savaşı da yapay şekilde oluşturulan bir "Ermeni sorunu" bağlamında ortaya çıkmıştır. Azerbaycan-Ermenistan arasındaki Karabağ Savaşı 30 yıllık bir dönemi kapsıyor olsa da kökleri daha eskiye dayanmaktadır. Savaşın meydana çıkmasında temel sebep Rusya'nın bölgedeki hegemonyası olmuştur. Uluslararası örgütler ve büyük güçler açık veya dolaylı yoldan her zaman Ermenistanı desteklemiştir. Bu durum sorunu çözmediği gibi Ermenistan liderlerini de cesaretlendirmiş, uluslararası hukuku ihlal etmelerine, savaş çıkarlamalarına, hatta soykırım yapmalarına rağmen sürekli olarak dünya kamuoyunda kendilerini mağdur ve mazlum bir topluluk olarak göstermeye çalışmışlar. Ermeni diasporası ve lobisi, çatışmanın gidişatını etkilemenin yanı sıra faaliyet gösterdikleri ülkelerde hayali iddialara dayalı propaganda faaliyetleri yürüterek çatışmanın kendi çıkarları doğrultusunda çözümüne çalışmışlardır. Ayrıca, Ermenistan işgal ettiği topraklardan çekilmediği gibi fırsat buldukça saldırılarını sürdürmüş olup, sadece Karabağ civarı değil, Ermenistan-Azerbaycan sınırındaki bölgelere de saldırılarda bulunmuştur. Küresel güçlerin, büyük devletlerin ve uluslararası örgütlerin iki ülke arasındaki savaş ve işgal durumuna kayıtsız kalması, dahası Ermenistan'ın yanında yer alması Azerbaycan'a tek seçenek bırakmıştır: Meşru müdafaa hakkını kullanarak toprak bütünlüğünü yeniden tesis etmek. Böylelikle, 2020'de Ermenistan ordusunun başlattığı saldırılar karşısında Azerbaycan ordusu

taarruz geçmiş, İkinci Karabağ Savaşı olarak bilinen kısa süreli, fakat yoğun bir savaş sonucunda Ermenistan ordusunu hezimete uğratmıştır.

İkinci Karabağ Savaşı sonrası Güney Kafkasya’da dengeler değişmiş ve yeni bir konjonktür oluşmuştur. Birinci Karabağ Savaşı ve sonrası dönemde Ermeni liderler söylem ve eylemleriyle çözüm sürecini türlü bahanelerle sekteye uğratmaya çalışmıştır. İkinci Karabağ Savaşı da Birinci Karabağ Savaşı gibi Ermenistan tarafından başlatılmış, 44 gün sürmüş ve Azerbaycan’ın topraklarını işgalden kurtarmasıyla sonuçlanmıştır.

Kafkasya’da son dönemde yaşanan gelişmelerde başrolü liderlerin oynadığını söylemek mümkündür. Özellikle Türkiye, defalarca bölgedeki sorunların çözümünde diyalog kanalının kullanılması gerektiğini belirtmiştir. Bu amaçla 2009 yılında Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, Ermeni liderlerle görüşmeye başlamıştır. Ancak Ermenistan’ın uzlaşmaz bir tutum sergilemesi noktasında Erdoğan’ın tutumu değişmiştir. Özellikle Ermenilerin Azerbaycan topraklarına 44 günlük savaşı başlatacak olan bir saldırı gerçekleştirmeleriyle Türkiye, sorunun askeri yolla çözülmesi konusunda irade ortaya koymuş ve Azerbaycan’ı her konuda desteklemiştir.

Savaşta Ermenilerin yenilgilerini kabul etmelerine yol açan belirleyici bir unsur Şuşa’nın kurtuluşu olmuştur. Şuşa’nın kurtarılmasından sonra, sözde rejimin liderleri de dahil olmak üzere neredeyse tüm Ermeniler Hankendi’ni terk etmeye başlamış, savaştan birkaç gün sonra Ermenistan yenilgiyi kabul etmek zorunda kalmıştır. Bundan sonra, 10 Kasım gecesi Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Ermenistan Cumhuriyeti Başbakanı Nikol Paşinyan ve Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Vladimir Putin tarafından Üçlü Bildiri adlı ortak bir belge imzalanmıştır. Bu bildiri tüm tarafların stratejik çıkarlarından kaynaklanmaktadır. Her şeyden önce, Zengezur koridorunun önündeki engelin kaldırılması yeni ekonomik fırsatlar getirecek ve toprak bütünlüğünün karşılıklı olarak tanınmasına dayalı nihai bir barış anlaşmasını destekleyecektir. Azerbaycan ve Ermenistan, pek çok konuda ekonomik iş birliği yoluyla ikili ilişkilerde yeni bir sayfa açabilir ve iki ülke arasındaki düşmanlığı sona erdirebilir. Ermenistan da bölgesel projelerden faydalanabilir ve enerji güvenliğini destekleyebilir. Ayrıca Azerbaycan hükümeti kurtarılmış tüm topraklarda imar çalışmalarına şimdiden başlamış ve hükümet Karabağ bölgesindeki Ermeni nüfusunu desteklemeye hazır durumdadır.

11 Ocak 2021’de Azerbaycan, Rusya cumhurbaşkanları ve Ermenistan başbakanı arasında bir üçlü bildiri daha imzalanmıştır. 11 Ocak belgesi, 10 Kasım antlaşmasının ekonomik yönlerinin tüm gücünü harekete geçiren bir belgedir.

Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan, iktidara geçtikten sonra Rusya ve İran’la kurulan ilişkilerin ve bölgede izole olmanın Ermenistan’a zarar verdiğini görmüştür. 20 Haziran 2021’deki erken seçimleri kazanmasıyla birlikte Paşinyan Türkiye ve Azerbaycan’la olan ilişkilerin normalleşmesi konusunda daha cesur hareket etmeye başlamıştır.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Kasım 2021’de yaptığı bir açıklamayla Ermenistan’la barış anlaşması yapmaya hazır olduklarını duyurmuştur. Her şeyin Ermenistan’ın tutumuna bağlı olduğunu belirten Aliyev, Karabağ sorununun çözüldüğünü ve uluslararası hukuktan doğan haklarını kullanarak BM kararlarını uyguladıklarını dile getirmiştir. Her zaman barış dilini kullanan, söylemlerinde yapıcı tutum sergileyen İlham Aliyev, Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Vladimir Putin ile yaptığı görüşmelerde, Karabağ sorununun çözülerek artık tarih olduğunu, bu bağlamda tartışılacak hiçbir konunun kalmadığını, barış anlaşmasının imzalanmasının gerekliliğini vurgulamıştır. Halkların barışından yana olan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev Ermenistan’ın tutumunda ilerlemeler olsa da bunun yeterli olmadığını söylemektedir. Zira benimsediği tutum, izlediği politikalar ve geliştirdiği söylemlerle Cumhurbaşkanı İlham Aliyev’in Kafkasya’da ve Karabağ’da barış yapılmasını en çok isteyen lider olarak öne çıktığı söylenebilir.

Türkiye Cumhurbaşkanı’nın da söylemlerinden ve tutumlarından anlaşılacağı üzere Türkiye’nin de Azerbaycan’ın yanında durarak bölgedeki barışın sağlanmasına katkı sağladığı açıktır.

Savaşın ilerleyen dönemlerinde Azerbaycan’ın Ermenistan’a vurduğu darbelerin ardından bölgede hegemon güç olan Rusya Federasyonu Başkanı Vladimir Putin, her iki ülkeyi de ateşkes yapma konusunda ikna etmiş ve bölgeye barış gücü adı altında askerlerini göndermiştir. Söylemlerinden yola çıkarak günümüzde İkinci Karabağ Savaşı sonrasında Putin’in oluşan konjonktürden memnun olduğu söylenebilir. Diğer yandan Putin yaptığı bir açıklamada Azerbaycan ve Ermenistan’a barış anlaşmasını dayatmadıklarını ve tarafların dış baskı olmadan kendi aralarında anlaşmaları ve karşılıklı olarak kabul edilebilir çözümler bulmaları gerektiğini belirtmektedir.

Ermenistan'a gelince, sahada mağlup olsa da bölgedeki çıkarlarını korumak amacıyla uluslararası kamuoyunda taraf toplamak için sahte iddialar ortaya atmaktadır. Ancak Ermenistan bölgede barışın sağlanmasının yararına olduğunu farkındadır ve barış antlaşmalarına açık olduğunu söylemlerinde ifade etmektedir. Açıklamalardan anlaşıldığı üzere Ermenistan kanadı barışa isteklidir ancak bölgedeki çıkarlarını da korumak istemektedir. Bu durum müzakerelerin uzamasına neden olmaktadır. Ermenistan'ın uzun yıllar boyunca işgal altında tuttuğu topraklardan bir anda bütün çıkarlarından feragat ederek çıkmak istememesi beklenen bir durumdur.

Zira benimsedikleri tutum, izledikleri politikalar ve geliştirdikleri söylemlerle Aliyev ve Erdoğan'ın Kafkasya'da ve Karabağ'da barışı en çok isteyen liderler olarak öne çıktıkları söylenebilir. Liderlerin söylemlerinin analizi 30 yıllık ihtilafın ardından barış söylemlerinin iki halkın birbirine güvenmesine ve barışmasına yardım edeceğini düşündürmektedir.

KAYNAKÇA

- “11 yanvar bəyanatı Azərbaycan, Türkiyə və Rusiya liderlərinin baxışlarının davamıdır”, <http://ikisahil.az/post/190167-11-yanvar-beyanati-azerbaycan-turkiye-ve-rusiya-liderlerinin-baxishlarinin-davamidir>, (Erişim Tarihi: 12.10.2022)
- Abbasov Eldar, “Armenian Irredentist Nationalism and Its Transformation into the Mass Karabakh Movement “MIATSUM” (1965–1988)”, *In The Nagorno-Karabakh Conflict* (pp. 59-87). Routledge, 2022.
- Ahmadkhanli Javidan, “The importance of the Zengezur corridor in three dimensions”, *Topchubashov Center*, <https://top-center.org/en/expert-opinion/3247/the-importance-of-the-Zengezur-corridor-in-three-dimensions>, (Erişim Tarihi: 30.08.2022).
- “Aliyev Says Won’t Recognize Armenia’s Territorial Integrity Unless Peace Deal Signed”, *RFE/RL*, <https://www.rferl.org/a/aliyev-armenia-recognition-peace-deal/31816395.html>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).
- “Aliyev’den Ermenistan’a: Barış imzalamaya hazırız”, *TRT Haber*, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/aliyevden-ermenistana-baris-imzalamaya-haziriz-622921.html>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).
- Ametbek Dinmuhammed, “Ermenistan Çıkmazı: Ülkenin Ulusal Kimliği”, *ANKASAM*, <https://www.ankasam.org/ermenistan-cikmazi-ulkenin-ulusal-kimligi/>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).
- Aras Bulent; Sarikaya Ali, “Turkey and Armenia: Facing the Challenge of Historic Opportunity”, *IEMed Mediterranean Yearbook*, 2010, <https://www.iemed.org/wp-content/uploads/2021/03/Turkey-and-Armenia-Facing-the-Challenge-of-Historic-Opportunity.pdf>, (Erişim Tarihi: 31.08.2022).
- Armaoğlu Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Kronik Kitap, İstanbul, 2020.
- “Armenia ready to normalize ties with Turkey: FM”, *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/en/world/armenia-ready-to-normalize-ties-with-turkey-fm/1335749>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).
- “Armenian PM Pashinyan resigns to trigger snap election”, *Aljazeera*, <https://www.aljazeera.com/news/2021/4/25/armenian-pm-pashinyan-resigns-to-trigger-snap-election>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

- “Armenian PM Pashinyan says Yerevan aims to balance between Russia and the West”, *Jam News*, <https://jam-news.net/armenian-pm-pashinyan-says-yerevan-aims-to-balance-between-russia-and-the-west/>, (Erişim Tarihi: 01.09.2022).
- Asiryan Aleksey; He Yiming, “The Dynamics of Sino-Russian Relations in Central Asia”, *E-International Relations*, <https://www.e-ir.info/2020/10/25/the-dynamics-of-sino-russian-relations-in-central-asia/>, (Erişim Tarihi: 29.08.2022).
- Asker Ali; Özpinar Zeynep Gizem, “Azerbaycan’ı Zafere Götüren Büyük Taarruz: 44 Günlük Savaşın Anatomisi”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, Cilt 10, Sayı 1, 2021, (ss. 83-106).
- Aslanlı Araz, “Altılı platform kalıcı barışın teminatı olabilir”, *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/altili-platform-kalici-barisin-teminati-olabilir/2081083>, (Erişim Tarihi: 30.08.2022).
- Aslanlı, *Qarabağ problemi: Tarixi, mahiyyəti, həll prosesi*, Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurası Araz Tədqiqatlar Mərkəzi, Bakı, 2009.
- Ataman Muhittin, “What does Iran want in the South Caucasus?”, *Daily Sabah*, <https://www.dailysabah.com/opinion/columns/what-does-iran-want-in-the-south-caucasus>, (Erişim Tarihi: 29.08.2022).
- Atanesian Grigor, “Can Armenia’s Pashinyan Have an Honest Conversation With Putin? (Op-ed)”, *The Moscow Times*, <https://www.themoscowtimes.com/2018/09/07/can-armenia-pashinyan-have-an-honest-conversation-with-putin-opinion-a62821>, (Erişim Tarihi: 01.09.2022).
- Avakian Shahen, *Nagorno-Karabagh: Legal Aspects*, (MIA Publishers, 2005).
- Avdaliani Emil, “Turkey Seeks to Counter Russia in the Black Sea-Caucasus Region”, *The Turkey Analyst*, <https://turkeyanalyst.org/publications/turkey-analyst-articles/item/652-turkey%E2%80%99s-commitment-to-azerbaijan%E2%80%99s-defense-shows-the-limits-of-ankara%E2%80%99s-tilt-to-moscow.html>, (Erişim Tarihi: 01.09.2022).
- Avedian Lillian, “Armenia’s opposition mobilizes once again to oust Pashinyan”, *The Armenian Weekly*, <https://armenianweekly.com/2022/04/27/armenias-opposition-mobilizes-once-again-to-oust-pashinyan/>, (Erişim Tarihi: 01.09.2022).
- Avedian Lillian, “Pashinyan issues contradictory statements on new agreement with Azerbaijan”, *The Armenian Weekly*, <https://armenianweekly.com/2022/09/14/pashinyan-issues-contradictory-statements-on-new-agreement-with-azerbaijan/>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

- Avedian Lillian, “Pashinyan, Aliyev agree to draft peace deal”, *The Armenian Weekly*, <https://armenianweekly.com/2022/08/31/pashinyan-aliyev-agree-to-draft-peace-deal/>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).
- “Azerbaijan, Turkmenistan Finally Reach Deal On Lucrative Caspian Sea Energy Field”, *RFE/RL*, <https://www.rferl.org/a/azerbaijan-turkmenistan-deal-caspian-energy-field-dostluq-31061674.html>, (Erişim Tarihi: 01.09.2022).
- Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini ləğv etmək haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı şəhəri, 26 noyabr 1991-ci il, № 279-XII, <https://e-qanun.az/framework/6783>, (Erişim Tarihi: 21.08.2022)
- “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Ermənistan Respublikası baş nazirinin və Rusiya Federasiyası Prezidentinin bəyanatı”, *Azərbaycan Respublikası Prezidentinin*, <https://president.az/articles/50070>, (Erişim Tarihi: 30.08.2022).
- Aznevi Ferhat, *Hukuksal Boyutuyla Türkiye ve Azerbaycan 'in Ortak "Ermeni Sorunu" Yukarı Karabağ ve 10 Kasım 2020 Ateşkes Antlaşması*, Türkiye Barolar Birliği, Ankara 2021.
- “Bakan Çavuşoğlu: Serdar Kılıç'ı Ermenistan Özel Temsilcisi olarak görevlendireceğiz”, *TRT Haber*, <https://www.trthaber.com/haber/gundem/bakan-cavusoglu-serdar-kilici-ermenistan-ozel-temsilcisi-olarak-gorevlendirecegiz-636297.html>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).
- Başaran Doğan, “Paşinyan'ın Zaferi İstikrar mı; Yoksa Kaos mu Getirecek?”, *ANKASAM*, <https://www.ankasam.org/pasinyanin-zaferi-istikrar-mi-yoksa-kaos-mu-getirecek/>, (Erişim Tarihi: 01.09.2022).
- “Berndə Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin görüşü olub”, *AzərTAC*, https://azertag.az/xeber/Bernde_Azerbaycan_ve_Ermenistan_prezidentlerinin_gorusu_olub_VIDEO-912702, (Erişim Tarihi: 22.09.2022).
- BMT platformasında Qarabağ zəfəri, *azerbaijan-news.az*, <https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/bmt-platformasinda-qarabag-zeferi-1632602177>, Erişim Tarihi: 26.01.2021.
- Bora Salih Işık, “What Future for Armenian-Russian Relations?”, *AVİM*, https://avim.org.tr/en/Yorum/WHAT-FUTURE-FOR-ARMENIAN-RUSSIAN-RELATIONS#_ftnref3, (Erişim Tarihi: 31.08.2022).
- Cafersoy Nazim, *Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (Haziran 1992-Haziran 1993)*, (Ankara: ASAM, 2001).
- Cafersoy Nazim; Aslanlı Araz, “Karabağ sorununda ateşkes ve Rusya”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 53, 2016, (ss. 239 – 260).

- Carafano James Jay, “Central Asia’s Middle Corridor gains traction at Russia’s expense”, *Geopolitical Intelligence Services*, <https://www.gisreportsonline.com/tr/middle-corridor/>, (Erişim Tarihi: 29.08.2022).
- Chirciu Dmitri, “Ermenistan Parlamentosu Başkan Yardımcısı, Türkiye ile normalleşme kapsamında özel temsilci atandı”, *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ermenistan-parlamentosu-baskan-yardimcisi-turkiye-ile-normallesme-kapsaminda-ozel-temsilci-atandi/2451229>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).
- Colakoğlu Selçuk, “China’s Belt and Road Initiative and Turkey’s Middle Corridor: A Question of Compatibility”, *Middle East Institute*, https://www.mei.edu/publications/chinas-belt-and-road-initiative-and-turkeys-middle-corridor-question-compatibility#_ftn4, (Erişim Tarihi: 01.09.2022).
- Cornell Svante E. ve diğerleri, *The Wider Black Sea Region: An Emerging Hub in European Security*, (Washington, D.C.: Silk Road Studies, 2006).
- “Cumhurbaşkanı Erdoğan BM’de dünyaya bu görüntülerle seslendi”, *Milliyet*, <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/cumhurbaskani-erdogan-bmde-dunyaya-bu-goruntulerle-seslendi-6828165>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).
- “Cumhurbaşkanı Erdoğan, Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev ile ortak basın toplantısı düzenledi”, *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı*, <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/123142/-44-gunluk-savas-sonrasinda-ortaya-cikan-netice-azerbaycan-daki-kardesleri-gibi-turkiye-deki-kardeslerinde-sevindirmistir->, (Erişim Tarihi: 30.08.2022).
- “Cumhurbaşkanı Erdoğan: Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinde kalıcı barış için ortam bugün hiç olmadığı kadar elverişli”, *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/cumhurbaskani-erdogan-azerbaycan-ermenistan-iliskilerinde-kalici-baris-icin-ortam-bugun-hic-olmadigi-kadar-elverisli/2403664>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).
- Cura Ali; Abay Emre Gürkan; Chirciu Dmitri, “Putin, Aliyev ve Paşinyan Dağlık Karabağ için bir araya geldi”, *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/putin-aliyev-ve-pasinyan-daglik-karabag-icin-bir-araya-geldi/2105813>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).
- Çiloğlu Fahrettin, *Rusya Federasyonunda ve Transkaukasyada Etnik Çatışmalar*, (İstanbul: Snatle, 1998).
- “Dağlık Karabağ’da Ateşkesin Ardından Putin, Aliyev ve Paşinyan İlk Kez Bir Araya Geldi: Görüşme 4 Saat Sürdü”, *Sputnik*, <https://tr.sputniknews.com/rusya/202101111043556351-putin-aliyev-ve->

[pasinyan-arasindaki-daglik-karabag-gorusmesi-sona-erdi/](#), (Erişim Tarihi: 30.08.2022).

Dilaver Tutku, “Bölgesel Barış İçin Bölgesel İşbirliği: altılı (3+3) platform”, *Irs Heritage*, No: 20, 2021, (ss. 38-45).

Dovich Mark, “Pashinyan meets with Putin in Moscow to talk Karabakh security, economic ties”, *Civilnet*, <https://www.civilnet.am/en/news/658501/pashinyan-meets-with-putin-in-moscow-to-talk-karabakh-security-economic-ties/>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

Efimova Anastasia, “Escalation of the Nagorno-Karabakh Conflict: Any Hopes for the Peace Process?”, *Atlas Institute for International Affairs*, <https://www.internationalaffairshouse.org/escalation-of-the-nagorno-karabakh-conflict-any-hopes-for-the-peace-process/>, (Erişim Tarihi: 14.09.2022)

Ekici Yunus, “Azerbaycan ve Ermenistan Arasında Bitmeyen Dağlık Karabağ Sorunu”, *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2017, 2(1), (ss. 62-77).

“Erdoğan ile Paşinyan telefonda görüştü”, *Cumhuriyet*, <https://www.cumhuriyet.com.tr/siyaset/erdogan-ile-pasinyan-telefonda-gorustu-1956865>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

Erendor Mehmet Emin; Öztarsu Mehmet Fatih, “Iranian Relations with Azerbaijan and Armenia: A Comparative Approach in the case of Pragmatist Politics”, *BAİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Volume: 19, Issue: 1, 2019, (ss. 157–176).

“Ermeni muhalif lider Paşinyan: Kadife Devrim kazandı, bu sadece ilk adım”, *BBC*, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-43875871>, (Erişim Tarihi: 29.08.2022).

“Ermenistan Dışışleri Bakanı Mirzoyan: Türkiye’yle diplomatik ilişkiler kurmaya ve sınırları açmaya hazırız”, *BBC*, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-60760918>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

“Ermenistan ile ilk tur olumlu”, *Hürriyet*, <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/ermenistan-ile-ilk-tur-olumlu-41982423>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi, *Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi* *Prezident Kitabxanası*, <https://files.preslib.az/projects/azerbaijan/gl8.pdf>, (Erişim Tarihi: 08.09.2022)

“Exclusive: Kazakhstan to start oil sales via Azeri pipeline to bypass Russia”, *Reuters*, <https://www.reuters.com/business/energy/exclusive-kazakhstan-start-oil-sales-via-azeri-pipeline-bypass-russia-2022-08-12/>, (Erişim Tarihi: 01.09.2022).

- Əliyev İqrar, *Dağlıq Qarabağ: tarix, faktlar, hadisələr*, (Bakı: Elm, 1989).
- Əli Həsənov; Şamil Şahməmmədov, *Lizbon sammiti-96*, Bakı: Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1997
- “Former Russian President’s Controversial Online Post Attributed To ‘Hackers’”, *RFE/RL*, <https://www.rferl.org/a/russia-medvedev-controversial-post-vk-hackers/31970322.html>, (Erişim Tarihi: 29.08.2022).
- Giyasbayli Hamida, “Is an interconnected Caucasus on the horizon?”, *OCMedia*, <https://oc-media.org/features/is-an-interconnected-caucasus-on-the-horizon/>, (Erişim Tarihi: 01.09.2022).
- Gözkaman Armağan, “Türkiye-Ermenistan ‘normalleşmesi’: Farklı koşullar, yeni bir yaklaşım”, *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/turkiye-ermenistan-normallesmesi-farkli-kosullar-yeni-bir-yaklasim/2580860>, (Erişim Tarihi: 31.08.2022).
- “Günnüt zəfərinin üçüncü ildönümü qeyd olunub”, *AzərTAC*, https://azertag.az/xeber/Gunnut_zeferinin_uchuncu_ildonumu_qeyd_olunub_VIDEO-1784451, (Erişim Tarihi: 01.10.2022).
- Həsənqarayev Tural, “4 günlük müharibə (Aprel döyüşləri)”, *Topchubashov Center*, <https://top-center.org/az/tehlil/3354/4-gunluk-muharibe-aprel-doyusleri>, (Erişim Tarihi: 01.09. 2022)
- Higgins Andrew, “Putin and Erdoğan Reach Accord to Halt Fighting in Syria”, *The New York Times*, <https://www.nytimes.com/2020/03/05/world/europe/putin-erdogan-syria.html?searchResultPosition=1>, (Erişim Tarihi: 29.08.2022).
- Huseynov Vasif, “A Stability Pact for the South Caucasus”, *Euractiv*, <https://www.euractiv.com/section/azerbaijan/opinion/a-stability-pact-for-the-south-caucasus/>, (Erişim Tarihi: 30.08.2022).
- “India and Russia To Connect Supply Chains Via Iran’s INSTC”, *Silk Road Briefing*, <https://www.silkroadbriefing.com/news/2020/03/24/india-russia-connect-supply-chains-via-irans-instc/>, (Erişim Tarihi: 30.08.2022).
- İnaç Hüsəmettin, “Yeni Dünya Düzeninin Bir Habercisi Olarak Azerbaycan-Ermenistan Çatışmasının Soyo-Politik Analizi”, *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 3, 2020, (ss. 509-521).
- “İran’dan 6’lı İş Birliği Platformuna Destek”, *Tasnim Haber Ajansı*, <https://www.tasnimnews.com/tr/news/2021/12/12/2624598/iran-dan-6-1%C4%B1-i%C5%9F-birli%C4%9Fi-platformuna-destek>, (Erişim Tarihi: 30.08.2022).

- Jovic-Lazic Ana, “The role of Turkey in the second Armenian-Azerbaijani armed conflict over Nagorno-Karabakh as a reflection of continuity and change in its foreign policy”, *Medjunarodni Problemi*, Vol 74, Issue 1, (ss. 29-49).
- Kanbolat Hasan, “Kafkas İstikrar ve İşbirliği Paltformu’na Ankara Ev Sahipliği Yapacak”, *Hürriyet*, <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/kafkas-istikrar-ve-isbirligi-paltformu-na-ankara-ev-sahipligi-yapacak-10767661>, (Erişim Tarihi: 31.08.2022).
- Kaya Emrah, “İran İslam Cumhuriyeti – Çin Halk Cumhuriyeti Orta Asya ve Güney Kafkasya Siyaseti (1991-2010)”, (Ed.) Necati İyikan, İçinde: *Orta Asya ve Güney Kafkasya Siyasi Gelişmeler*, Hiperlink Yayınları, İstanbul, 2011, (ss. 611-668).
- Kaya Emrah, “Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Yeni Bir Sütun: Şuşa Beyannamesi”, *ANKASAM*, <https://www.ankasam.org/turkiye-azerbaycan-iliskilerinde-yeni-bir-sutun-susa-beyannamesi/>, (Erişim Tarihi: 29.08.2022).
- Kazimirov Vladimir, *Peace to Karabakh Russia’s mediation in the settlement of the Nagorno-Karabakh conflict*, (Moskow: VES MIR Publishers, 2014).
- Kengerli Mehmet, “Karabağ Azerbaycan toprağıdır, dünya durdukça da öyle olacaktır”. *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, (330), 1999.
- Kərimov Aqşin, “10 noyabr bəyanatı: İrəvanın kapitulyasiyası, Bakının əlinin güclənməsi, üçlük formatında maraqlar - TƏHLİL”, *oxu.az*, <https://oxu.az/politics/545069>, (Erişim Tarihi: 28.09.2022)
- Kımk Hülya, (2022). “44 Günde Gelen Zaferin Birinci Yıl Dönümünde Masada Güçlü Azerbaycan: 2021”. Ed: Özgür Tüfekçi ve Fevzi Kırbaşoğlu, *Karadeniz: 2021 Gelişmeleri Işığında Bölgesel Değerlendirmeler* içinde (ss. 53-74).
- Kodaman Timuçin, “Ermeni Açılımı ve Türk Dünyası”, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 30, 2013, (ss. 111-122).
- Kucera Joshua, “Armenia and Azerbaijan suspend ‘corridor’ talks”, *Eurasianet*, <https://eurasianet.org/armenia-and-azerbaijan-suspend-corridor-talks>, (Erişim Tarihi: 30.08.2022).
- Kucera Joshua, “Leaders of Armenia, Azerbaijan meet, agree to work bilaterally”, *Eurasianet*, <https://eurasianet.org/leaders-of-armenia-azerbaijan-meet-agree-to-work-bilaterally>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).
- Kucera Joshua, Mejlumyan Ani, “Armenia’s Pashinyan wins reelection in landslide”, *Eurasianet*, <https://eurasianet.org/armenias-pashinyan-wins-reelection-in-landslide>, (Erişim Tarihi: 31.12.2022).

- Kurbanov Ercan. “Azerbaycanın güvenlik kaygıları: Dağlık Karabağ üzerinde Ermenistanla Çatışma ve diğer ülke içi anlaşmazlıklar”, *Avrasiya Etüdleri*, 3(4), 1996.
- Litvinova Dasha, “Putin: Talks with Armenia, Azerbaijan leaders ‘constructive’”, *AP*, <https://apnews.com/article/europe-russia-vladimir-putin-azerbaijan-armenia-30fbfc31189b39a78eeda2fbc0559e20>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).
- Lünemann Frank, “After the Iranian deal, Russia’s power struggle in the Caucasus – The Case of Armenia”, *Centre for Geopolitics & Security in Realism Studies*, 2016, <http://cgsrcs.org/files/files/file-1603184834.pdf>, (Erişim Tarihi: 01.09.2022).
- Mahmudova Gülnare, “Arabuluculuk Diplomasisi Bağlamında AGİT Minsk Grubu’nun Başarısız Eylemi–Başarılı Söylemi: Dağlık Karabağ Sorununa İlişkin 2-5 Nisan 2016 Tarihleri Arasındaki Açıklamaların Söylem Çözümlemesi.” *Turan-Sam* 11.42 (2019), (ss. 207-215).
- “Meeting of the Trilateral Working Group co-chaired by deputy prime ministers of Azerbaijan, Armenia, and Russia”, *The Russian Government*, <http://government.ru/en/news/45632/>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).
- Mehdiyev Mushvig, “Azerbaijan, Armenia and Russia Hold First Meeting to Restore Regional Transport Links”, *Caspian News*, <https://caspiannews.com/news-detail/azerbaijan-armenia-and-russia-hold-first-meeting-to-restore-regional-transport-links-2021-2-3-0/>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).
- “Middle Corridor strong alternative for global trade amid Ukraine war”, *Daily Sabah*, <https://www.dailysabah.com/business/tourism/middle-corridor-strong-alternative-for-global-trade-amid-ukraine-war>, (Erişim Tarihi: 29.08.2022).
- Mirimanova Natalia, “Rehabilitation of the railways in the South Caucasus: Assessment of the potential economic benefits”, Volume 2, *International Alert*, 2014, https://www.international-alert.org/sites/default/files/Caucasus_RailwaysRehabilitationPt2_EN_2013.pdf, (Erişim Tarihi: 03.07.2021).
- Mirzoyan Armen, “Aliyev Says Armenia Has Accepted Baku’s Five-Point Peace Proposal”, *Hetq*, <https://hetq.am/en/article/147871>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).
- Mirzoyan Armen, “Baku Announces Details of Peace Proposal to Armenia: No Future Territorial Claims”, *Hetq*, <https://hetq.am/en/article/142211>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).
- Moniquet Claude; Racimora William, “The Armenia-Iran Relationship: Strategic implication for security in the South Caucasus Region”, *European Strategic Intelligence & Security Center*, 2013,

<http://www.esisc.org/upload/publications/analyses/the-armenian-iran-relationship/Armenian-Iran%20relationship.pdf>, (Erişim Tarihi: 30.08.2022).

Motamedi Maziar, "Iran's delicate balancing act in the Nagorno-Karabakh conflict", *Aljazeera*, <https://www.aljazeera.com/news/2020/10/5/iran-nk>, (Erişim Tarihi: 30.08.2022).

Nağı Akif, *Qarabağ miiharibəsi. (Qısa tarix)*, (Bakı: MBM-R Yayınevi, 2009).

"Nazirlər razılaşdılar, amma nəticə yoxdur- 3 saatlıq Milan görüşü", <https://mia.az/w692884/692884>, (Erişim Tarihi: 14.09.2022)

"No: 147, 3 Mayıs 2022, Türkiye ve Ermenistan Normalleşme Süreci Özel Temsilcileri Büyükelçi Serdar Kılıç ve Ermenistan Parlamentosu Başkan Yardımcısı Ruben Rubinyan'ın Görüşmeleri Hk.", *Türkiye Cumhuriyeti Dışışleri Bakanlığı*, https://www.mfa.gov.tr/no_-147_-turkiye-ve-ermenistan-normallesme-sureci-ozel-temsilcileri-gorusmeleri-hk.tr.mfa, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

"No: 212, 1 Temmuz 2022, Türkiye ve Ermenistan Normalleşme Süreci Özel Temsilcileri Büyükelçi Serdar Kılıç ve Ermenistan Parlamentosu Başkan Yardımcısı Ruben Rubinyan'ın Görüşmeleri Hk.", *Türkiye Cumhuriyeti Dışışleri Bakanlığı*, https://www.mfa.gov.tr/no_-212_-turkiye-ve-ermenistan-normallesme-sureci-ozel-temsilcileri-nin---gorusmeleri-hk.tr.mfa, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

"No: 409, 9 Aralık 2021, Güney Kafkasya'da Kalıcı Barış ve İstikrarın Tesisine Yönelik Bölgesel İşbirliği Platformunun İlk Toplantısı Hk.", *Türkiye Cumhuriyeti Dışışleri Bakanlığı*, https://www.mfa.gov.tr/no_-409_-guney-kafkasya-da-kalici-baris-ve-istikrarin-tesisine-yonelik-bolgesel-isbirligi-platformunun-ilk-toplantisi-hk.tr.mfa?fbclid=IwAR35ilXZDbCZYWWXINDsjTp9XbceELO0BpT__YesUmnq367pX5zTLtzo1js, (Erişim Tarihi: 30.08.2022).

"No: 63, 24 Şubat 2022, Türkiye ve Ermenistan Normalleşme Süreci Özel Temsilcileri Büyükelçi Serdar Kılıç ve Ermenistan Parlamentosu Başkan Yardımcısı Ruben Rubinyan'ın Görüşmeleri Hk.", *Türkiye Cumhuriyeti Dışışleri Bakanlığı*, https://www.mfa.gov.tr/no_-63_-turkiye-ve-ermenistan-normallesme-sureci-ozel-temsilcileri-hk.tr.mfa, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

"Normalization of Relations with Turkey Will Have Positive Impact on Armenia's economy – PM Pashinyan", *Massis Post*, <https://massispost.com/2022/01/normalization-of-relations-with-turkey-will-have-positive-impact-on-armenias-economy-pm-pashinyan>, (Erişim Tarihi: 01.09.2022).

- “North-South International Transport Corridor”, *Ministry of Digital Development and Transport of the Republic of Azerbaijan*, <https://mincom.gov.az/en/view/pages/104/>, (Erişim Tarihi: 30.08.2022).
- Oru Merve Şebnem, “How Vladimir Putin punished Nikol Pashinian”, *Daily Sabah*, <https://www.dailysabah.com/opinion/columns/how-vladimir-putin-punished-nikol-pashinian>, (Erişim Tarihi: 31.12.2022).
- Ögütçü Būřra; Yılmaz Muzaffer Ercan, “Dağlık Karabađ Sorunu’nda Uluslararası Arabuluculuk”, *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 7, Sayı 1, 2021, (ss. 162 – 191).
- “Pashinyan Reiterates Readiness for Peace Deal with Baku”, *Asbarez*, <https://asbarez.com/pashinyan-reiterates-his-readiness-for-peace-deal-with-baku/>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).
- Paşayeva Gülşen ve diğerleri, “Legal Status Of Half Authonomy In Ussr: Example Of Nagorno-Karabakh Autonomous Region”, *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, 17. (ss. 69-103)
- “Paşinyan: Azerbaycan’ı Nahçivan’a bağlayacak demiryolu için imzalar atılmalı”, *Sputnik*, <https://sputniknews.com.tr/20220209/pasinyan-azerbaycani-nahcivana-baglayacak-demiryolu-icin-imzalar-atilmali-1053678885.html>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).
- Pollock David, “The Baku Balance: How Azerbaijan Juggles Israel and Iran”, *The Washington Institute Firka Forum*, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/baku-balance-how-azerbaijan-juggles-israel-and-iran>, (Erişim Tarihi: 30.08.2022).
- “Press release following the phone calls of President Charles Michel with leaders of Armenia and Azerbaijan on 19 November 2021”, *European Council*, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2021/11/19/press-release-following-the-phone-calls-of-president-charles-michel-with-leaders-of-armenia-and-azerbaijan-on-19-november-2021/>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).
- “Press statement by President Charles Michel following the trilateral meeting with President Aliyev of Azerbaijan and Prime Minister Pashinyan of Armenia, 31 August 2022”, *European Council*, <https://www.consilium.europa.eu/ga/press/press-releases/2022/08/31/press-statement-by-president-charles-michel-following-the-trilateral-meeting-with-president-aliyev-of-azerbaijan-and-prime-minister-pashinayn-of-armenia-31-august-2022/>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).
- “Press statement by President Michel of the European Council following a trilateral meeting with President Aliyev of Azerbaijan and Prime Minister Pashinyan of

Armenia”, *European Council*, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/05/23/press-statement-by-president-michel-of-the-european-council-following-a-trilateral-meeting-with-president-aliyev-of-azerbaijan-and-prime-minister-pashinyan-of-armenia/>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

“Putin Discusses Karabakh Situation with Pashinyan, Aliyev”, *Asbarez*, <https://asbarez.com/putin-discusses-karabakh-situation-with-pashinyan-aliyev/>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

“Putin dismisses allegations about Russia’s changed attitude to Armenia under Pashinyan”, *Tass*, <https://tass.com/politics/1224875>, (Erişim Tarihi: 01.09.2022).

“Putin holds separate phone calls with Pashinyan and Aliyev”, *KarabakhSpace.eu*, <https://karabakhspace.com/news/putin-holds-separate-phone-calls-pashinyan-and-aliyev-0>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

“Putin: ‘If Armenia refuses to comply with the Karabakh agreement, that would be suicide’”, *Jam News*, <https://jam-news.net/putin-nagorno-karabakh-azerbaijan-armenia-war-interview-news/>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

“Putin: Karabağ’daki birtakım sorunlara rağmen gelinen nokta tatmin edici”, *Euronews*, <https://tr.euronews.com/2022/02/22/putin-karabag-daki-birtak-m-sorunlara-ragmen-gelinen-nokta-tatmin-edici>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

Qasımov Musa, *Beynəlxalq Münasibətlər Sistemində Azərbaycan (1991-1995)*, (Bakı: Gənclik, 1996), s. 102.

“Qazax-İcevan dəmir yolu, yoxsa Zəngəzur dəhlizi?”, 24 Dekabr 2021, <http://www.dia.az/8/324043-qazax-cevan-demir-yolu-yoxsa-zengezur-dehlizi.html>, (Erişim Tarihi: 08.10.2022).

Rehimov Ruslan, “Aliyev: Mümkün olan en kısa sürede Ermenistan’la barış anlaşması imzalamalıyız”, *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/aliyev-mumkun-olan-en-kisa-surede-ermenistanla-baris-anlasmasi-imzalamaliyiz/2551234>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

Rehimov Ruslan, “Azerbaycan, işgalden kurtarılan bölgelerde kapsamlı imar çalışmaları başlatacak”, 09 Şubat 2021, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycan-ismalden-kurtarilan-bolgelerde-kapsamli-imar-calismalari-baslatacak/2138402>, (Erişim Tarihi: 06.10.2022).

Rehimov Ruslan, “Dağlık Karabağ’da Türk-Rus Ortak Gözlem Merkezi faaliyete başladı”, 30 Yanvar 2021, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/daglik-karabagda-turk-rus-ortak-gozlem-merkezi-faaliyete-basladi/2128198>, (Erişim Tarihi: 11.10.2022).

- Rehimov Ruslan; Deveci Mustafa, “Azerbaycan Dışışleri Bakanı Bayramov: Ermenistan-Azerbaycan normalleşme sürecine zarar vermenin kimseye faydası yok”, *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycan-disisleri-bakani-bayramov-ermenistan-azerbaycan-normallesme-surecine-zarar-vermenin-kimseye-faydasi-yok/2657532#>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).
- “Russia ‘Not Imposing’ Peace Deal On Armenia, Azerbaijan”, *RFE/RL*, <https://www.azatutyun.am/a/27902884.html>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).
- “Russia and Turkey in the Black Sea and the South Caucasus”, *Crisis Group*, <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/western-europemediterranean/turkey/250-russia-and-turkey-black-sea-and-south-caucasus>, (Erişim Tarihi: 29.08.2022).
- “Russia does not have obligation to defend Armenia in a war outside its territories, Putin says”, *Daily Sabah*, <https://www.dailysabah.com/politics/diplomacy/russia-does-not-have-obligation-to-defend-armenia-in-a-war-outside-its-territories-putin-says>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).
- “Russia’s Medvedev removes posts targeting ‘artificial’ Kazakhstan, Georgia”, *greeleytribune.net*, <https://greeleytribune.net/russias-medvedev-removes-posts-targeting-artificial-kazakhstan-georgia/>, (Erişim Tarihi: 29.08.2022).
- Sapmaz Ahmet, “İran’ın Azerbaycan’a Yönelik Dış Politikası: İkinci Karabağ Savaşı’nın Belirleyiciliği”, *SDE Akademi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 4, 2022, (ss. 12 – 43).
- Sarıkaya Yalçın; Aslanlı Araz, “Ateşkese Giden Yol: Rusya ve AGİK”, İçinde: *Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu*, Editör: Muhittin Ataman, Ferhat Pirinççi, SETA Yayınevi, İstanbul, 2021, ss.141-166.
- Schmidt Hans-Joachim, *The Four-Day War Has Diminished the Chances of Peace in Nagorno-Karabakh*. In OSCE-Yearbook 2016, Nomos Verlagsgesellschaft mbH & Co. KG., Baden-Baden, 2017. (pp. 107-124).
- Shiraliyev Museyib, “Amerika Birleşik Devletleri’nin Obama ve Trump Dönemi Güney Kafkasya Politikasında Güvenlik Faktörü”, *Kafkasya Çalışmaları Dergisi*, 2022, (ss. 1-24).
- Shiraliyev Museyib, “İkinci Karabağ Savaşı’nın Sonuçları Açısından “Kuşak ve Yol” Projesinde Azerbaycan’ın Rolü”, *Uluslararası Geçmişten Geleceğe İpek Yolu Sempozyumu*, AHBVÜ, 2022. (ss. 619-625).
- Shiraliyev Museyib, “Jeopolitik ve Jeoekonomik Perspektifden İkinci Karabağ Savaşı’nın Sonuçları: Zengezur Koridoru’nun Stratejik Önemi”, *II. Uluslararası Soğuk Savaş Sonrası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal Gelişmeler Bağlamında Güney Kafkasya Sempozyumu*, Ege Üniversitesi, 2022. (ss. 181-196).

- Shiraliyev Museyib, “Uluslararası Hukuk Açısından Şuşa Beyannamesi ve Önemi”, *II. Uluslararası Kafkasya'nın Geleceği Kongresi Bildiri Kitabı*, Ed: Güray Alpar; Gökberk Durmaz, SDE, 2022, (ss. 103-111).
- Shiraliyev Museyib, (2022). “Jeopolitik ve Jeoekonomik Perspektiften İkinci Karabağ Savaşı'nın Sonuçları: Zengezur Koridoru'nun Stratejik Önemi”, İçinde: *II. Uluslararası Soğuk Savaş Sonrası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal Gelişmeler Bağlamında Güney Kafkasya Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Ed: Vefa Kurban vd., Ankara: İKSAD, (ss. 181-196).
- “Son dakika: Erivan'dan İstanbul'a ilk uçuş gerçekleşti”, *Hürriyet*, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/son-dakika-erivandan-istanbula-ilk-ucus-gerceklesti-41995719>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).
- “Statement of European Council President Charles Michel following the Second Trilateral Meeting with President Ilham Aliyev and Prime Minister Nikol Pashinyan”, *European Council*, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/04/06/statement-of-european-council-president-charles-michel-following-the-second-trilateral-meeting-with-president-ilham-aliyev-and-prime-minister-nikol-pashinyan/>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).
- “Statement of President Charles Michel following the trilateral meeting with President Ilham Aliyev and Prime Minister Nikol Pashinyan”, *European Council*, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2021/12/14/statement-of-president-charles-michel-following-the-trilateral-meeting-with-president-ilham-aliyev-and-prime-minister-nikol-pashinyan/>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).
- Stepanyan David, “View from Moscow: Many in Russia sincerely believe that Armenia is governed from Soros office, not from Pashinyan's one”, *Arm Info*, https://arminfo.info/full_news.php?id=54275&lang=3, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).
- “Talks with President of Azerbaijan Ilham Aliyev”, *President of Russia*, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/67830>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).
- Taşkıran Cemalettin, *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1995).
- Teslova Elena, “Putin regrets situation in Karabakh still not completely calm”, *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/en/world/putin-regrets-situation-in-karabakh-still-not-completely-calm/2431578>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).
- “There is no activity of the Azerbaijan-Russia-Armenia working group”, *Turan*, https://www.turan.az/ext/news/2021/7/free/politics_news/en/6238.htm/001, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

- “Tovuz döyüşləri ordumuzun qəhrəmanlıq səhifəsidir”, <https://mod.gov.az/az/pre/36745.html>, (Erişim Tarihi: 27.09.2022).
- “Tovuz döyüşləri: sərhəddə dron müharibəsi – TƏHLİL”, Poliqon (Azərbaycan Dövlət Müdafiə) jurnalı №04 (48) İyul-Avqust 2020, <https://poliqon.az/tovuz-doyusleri-serhedde-dron-muharibesi-tehlil/>, (Erişim Tarihi: 01.10.2022).
- Tunçer Kılavuz İdil, “Dağlık Karabağ Müzakerelerinin Geleceği”, *Avrasya Etüdləri*, Cilt 52, Sayı 2, 2017, (ss. 51-78).
- “Turkey, Azerbaijan ink deal to secure Nakhchivan’s natural gas supply”, *Daily Sabah*, <https://www.dailysabah.com/business/energy/turkey-azerbaijan-ink-deal-to-secure-nakhchivans-natural-gas-supply>, (Erişim Tarihi: 22.09.2022)
- “Turkey/Armenia: Statement by the Spokesperson on the normalisation process”, *European Union External Action*, https://www.eeas.europa.eu/eeas/turkeyarmenia-statement-spokesperson-normalisation-process_en, (Erişim Tarihi: 03.09.2022).
- “Türkiye ile Azerbaycan’ı birbirine bağlayan koridor: Zengezur”, *TRT Haber*, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/turkiye-ile-azerbaycani-birbirine-baglayan-koridor-zengezur-585249.html>, (Erişim Tarihi: 29.08.2022).
- “Türkiye Şuşa’da başkonsolosluk açacak”, *TRT Haber*, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/turkiye-susada-baskonsolosluk-acacak-588621.html>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).
- “Türkiye’nin Çok Taraflı Ulaştırma Politikası”, *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, https://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-cok-taraflı-ulaştırma-politikasi.tr.mfa, (Erişim Tarihi: 30.08.2022).
- Tüysüzoğlu Göktürk, “Güney Kafkasya’da Bölgesel İşbirliği Gerçekliğinden Soyutlanan Ülke: Ermenistan”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 44, 2013, ss. 233-276.
- Vahid Tofiq, “44 gündən əvvəlki 4 gün: Aprel döyüşləri müasir tarixdə nəyi dəyişdi – TƏHLİL”, <https://ordu.az/az/news/187338/44-gunden-evvelki-4-gun--aprel-doyusleri-muasir-tarixde-neyi-deyisdi-%E2%80%93-tehlil>, (Erişim Tarihi: 05.09.2022)
- Yıldız Deveci Bozkuş, “‘Karabağ Klanı’ Ermenistan siyasetindeki nüfuzunu kaybediyor”, *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/karabag-klani-ermenistan-siyasetindeki-nufuzunu-kaybediyor/2282547>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

- “Zheleznovodsk Declaration”,
<https://www.peaceagreements.org/viewmasterdocument/611>, (Erişim Tarihi: 04.11.2022).
- Zorlu Kürşad, “Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde bir barış ve kardeşlik kavşağı: Zengezur koridoru”, *Irs Heritage*, No: 20, 2021, ss. 46-53.
- Казимиров Владимир Николаевич, “Мир Карабаху. Посредничество России в урегулировании нагорно-карабахского конфликта, Москва - Международные отношения”, 2009 г.
- Ульвия Филиева-Эркеч, “Роль Развития Межрегиональных Транспортных Коммуникаций в Условиях Нового Мирового Порядка”, *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, Aralık 2021, 5 (2), ss. 499-560.
- “В 2022 году резиденцию Национального собрания Арцаха перенесут в Шуши”,
<https://verelq.am/ru/node/73028>, (Erişim Tarihi: 17.09.2022).
- “В трехстороннем заявлении от 9 ноября нет терминов «коридор», Зангезур, Сюник – Никол Пашинян”, <https://bit.ly/2WSnfTU>, (Erişim Tarihi: 03.08.2021).
- “Жириновский: Я называл Ильхама Алиева мудрым руководителем”,
<https://inosmi.ru/politic/20210801/250230409.html>, (Erişim Tarihi: 03.08.2021).
- “Обращение президента СССР ОТ 14.03.1991 оп1631 к народу Азербайджана, жителям Нагорного Карабаха!”,
<http://pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sssr0383.htm>, (Erişim Tarihi: 04.11.2022).
- “Оппозиция обвинила Пашиняна в предательстве Карабаха”, *Независимая газета*,
https://www.ng.ru/cis/2018-12-20/5_7470_armenia.html, (Erişim Tarihi: 14.09.2022)
- “Открытие коммуникаций с Азербайджаном должно быть обоюдным - Пашинян”,
Sputnik, <https://ru.armeniasputnik.am/politics/20210328/26961006/Otkrytie-kommunikatsiy-s-Azerbaydzhanom-dolzno-byt-oboyudnym---Pashinyan.html>, (Erişim Tarihi: 03.09.2022).
- “Пашинян считает открытие коммуникаций региона полезным для Армении и Азербайджана”, *Armen Press*, <https://armenpress.am/rus/news/1046669.html>, (Erişim Tarihi: 03.09.2022).
- “Пашинян: Они говорят, что у них будет Зангезурский коридор, значит, у нас будет Нахичеванский”,
<https://www.ekhokavkaza.com/a/31209648.html>, (Erişim Tarihi: 30.08.2022).

“Приняли по-соседски: Грузия обновила дружбу с Арменией и Азербайджаном”,
<https://iz.ru/1164283/kseniia-loginova/priniali-po-sosedski-gruziia-obnovila-druzhu-s-armeniei-i-azerbaidzhanom>, (Erişim Tarihi: 31.08.2022).

Торопыгин Андрей, “Бишкекский протокол. Как это было: воспоминания и комментарии”, *Евразийская интеграция: экономика, право, политика*, 1 (27), 2019.

“Турция зовет Грузию в «Платформу шести»: проблема в России”,
<https://sova.news/2020/12/18/turtsiya-zovet-gruziyu-v-platformu-shesti-problema-v-rossii/>, (Erişim Tarihi: 31.08.2022).

“Эрдоган раскрыл детали переговоров о “платформе шести” на Кавказе”,
<https://ria.ru/20210616/platforma-1737272839.html>, (Erişim Tarihi: 03.08.2021).

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Kafkasya'daki Demiryolları ve Muhtemel Hatlar 65

ÖZGEÇMİŞ

Arzu ABİOĞLU, Azerbaycan İktisat Üniversitesi “Emtia Bilimi” Bölümü’nde lisans eğitimini tamamlamıştır. Yüksek lisans eğitimini Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Bölge Çalışmaları Ana Bilim Dalı’nda tamamlayan Abioğlu, Güney Kafkasya ülkelerinde toplum, tarih ve siyaset değişimleri konularıyla ilgilenmektedir.